

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ

Олександр Бойко

•

НА ПЕРЕЛОМІ: СТУДІЇ З НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

(березень 1994 — квітень 1995 рр.)

Колесо історії не стоїть на місці. Підстрибуючи на камінні прорухунків, застряючи у багнюці протистоянь, раз по раз потрапляючи у ями протиріч, завдяки величезному напруженню фізичних і духовних сил народу воно все ж здійснює свої оберти, когось підносячи до вершин успіху, когось підминаючи під себе.

В результаті кожна остання крапка історичних студій приречена перетворитись на кому, яка під збільшувальним склом часу дедалі більше починає нагадувати знак питання. А на питання необхідно давати відповіді, принаймні намагатись.

Сторінки, які ви зараз читаете, і є спробою пройтись гарячими слідами історії. Автор не претендує на всебічний, ґрунтовний аналіз історичного розвитку України з квітня 1994 р. до квітня 1995 р.; його мета набагато скромніша: коротко зупинитись на подіях і фактах, що найбільш рельєфно вписались у новітню історію нашої країни цього періоду; простежити основні тенденції суспільного розвитку.

I. УКРАЇНА ПЕРЕД ВИБОРОМ: ЗДОБУТКИ І ВТРАТИ ВИБОРЧИХ КАМПАНІЙ ВЕСНИ І ЛІТА 1994 р.

Вибори до Верховної Ради і вибори Президента України відбулися достроково, тобто раніше встановленого Конституцією терміну.

Чим пояснити необхідність такого незвичного для нас політичного рішення? Ключовою причиною є те, що у другій половині 1993 р., коли воно приймалося, Україну дедалі більше охоплювала криза, загострення і поглиблення якої неминуче вело до національної катастрофи і втрати самої державності. Деструктивні процеси дедалі більше набирали незворотного характеру, а діяльність вищих органів влади не забезпечувала соціально ефективного управління суспільством.

За час своєї діяльності Верховна Рада України дванадцятого скликання змінила 4 уряди, розглянула і схвалила 7 програм виходу з економічної кризи, що пропонувалися відповідними урядами. Жодна з них

не була реалізована у повному обсязі. «Звичайно, — підкреслював відомий російський економіст Г. Явлінський, — те, що робиться українським Кабінетом міністрів, у повному розумінні слова реформами назвати не можна. Скоріше це пожежні заходи...» (3, 2 квітня 1994 р.).

Непоследовними, половинчастими «пожежними заходами» наростання кризових явищ в економіці зупинити не вдалось.

Отже, існуючі до виборів владні структури не змогли забезпечити реалізацію кардинальних змін, що назріли в українському суспільстві. Виконавши свою роль у атрибутивній розбудові держави, вони дедалі більше не встигали за динамізмом швидкоплинного часу, не вписувались у жорсткий графік активного державотворення, який диктувала історія. Про становище аутсайдера світового марафону, у якому опинилась Україна, з болем і тривогою сказав поет:

В сусідів давно уже визріла осінь,

А в нас ще весна...

Бо ми ще молоді...

Ніяк не складемо державний екзамен

(7, 24 листопада 1994 р.).

Таким чином, вибори до Верховної Ради і вибори Президента України були об'єктивно назрілими і поклали початок оновленню вищих органів влади.

Згідно з Законом України від 18 листопада 1993 р. «Про вибори народних депутатів України», у 450 виборчих округах окружними виборчими комісіями було зареєстровано 5833 кандидати у народні депутати України. Це становило в середньому по 13 чоловік на один депутатський мандат (5, С. 14).

Варто підкреслити, що весняні вибори 1994 р. далеко виходили за межі свого формального призначення — сформувати законодавчий орган країни. Як слушно зазначає історик В. Литвин: «Вони покликані визначити напрямок поступу України, дати відповідь на sacramentalне питання «Куди йдемо?». Прискорити політичне структурування суспільства. Нарешті, й це чи не найголовніше, вони розцінювалися як політичні оглядини перед обранням глави держави — Президента України та формуванням місцевих органів влади» (6, С. 417)

11 травня 1994 р. нова Верховна Рада розпочала свою роботу з виступу голови Центрвиборчкому, котрий повідомив остаточні дані виборів. В результаті березнево-квітневого виборчого марафону було обрано 338 народних депутатів, серед яких 168 осіб належали до різних партій. Майже три чверті парламенту — віком від 25 до 50 років. До Верховної Ради України обрано представників 13 національностей, серед них українці склали майже 75% (2, 13 травня 1994 р.), Головою українського парламенту було обрано О. Мороза.

Порівняно швидко відбулась структуризація Верховної Ради України. На 1 липня 1994 р. у її складі нараховувалось 9 депутатських груп і фракцій: фракція «Комуністи України за соціальну справедливість і народовладдя» (84 депутати); фракція Народного Руху України (27); Соціалістична фракція (25); група «Центр» (38); група «Аграрники України» (36); група «Реформи» (27); група «Єдність» (25); група «Державність» (25); Міжрегіональна депутатська група (МДГ) (25); 20 народних депутатів не входили до складу фракцій і груп (2, 12 липня 1994 р.). Другий етап виборів, що відбувся у липні — серпні, суттєвих корективів у цей розклад політичних сил не вніс.

«Парламентарям, — підкреслював народний депутат О. Степанов, — дісталася від Верховної Ради минулого скликання непросте спадщи-

на. Фрагментарність у напрацюванні нової законодавчої бази, невизначеність у підходах до розробки Конституції країни, явно недосконалі ізоляціоністські підходи до зовнішньополітичної лінії держави — усе це і багато іншого від самого початку поставило народних депутатів у цейтнот. Давалася ознака і незавершеність виборів до Верховної Ради, що стало прямим наслідком непродуманого Закону про вибори, прийнятого попередниками» (2, 25 березня 1995 р.).

Незважаючи на складнощі початкового періоду, Верховна Рада України досить швидко пододала організаційну стадію і перейшла до законодавчої діяльності.

Протягом червня—липня 1994 р. в Україні відбулися президентські вибори. Із семи кандидатів у Президенти України (В. Бабич, Л. Кравчук, Л. Кучма, В. Лановий, О. Мороз, І. Плющ, П. Таланчук) на виборах здобув перемогу Леонід Кучма, за кандидатуру якого у другому турі проголосувало 12 млн. 660 тис. чол., або понад 52%; за його основного суперника Л. Кравчука — 12 млн. 110 тис. чол. — 45%.

Вибори, як кажуть історики та політики, — акт, що не підлягає перегляду, але потребує аналізу.

Так які ж **здобутки і втрати**, а простіше кажучи, **підсумки** виборчих марафонів весни і літа 1994 р.?

1. Вибори, як дзеркало, відбили наростаючі структурні зміни у свідомості народу України: з одного боку — політичну поляризацію та радикалізацію; з другого — прогресуючу індіферентність, що є безпосереднім результатом загострення кризової ситуації в країні.

2. Розстановка сил у новообраній Верховній Раді України в початковий період характеризувалася: посиленням лівого крила; послабленням центру; сильною регіональною зорієнтованістю депутатів, яка була прямим наслідком мажоритарної виборчої системи; багатопартійним політичним забарвленням депутатського корпусу, що, на думку експертів, дає можливість прогнозувати наступну складну боротьбу політичних платформ і амбіцій (5, С. 42).

3. Голосуючи не стільки «за» нових політиків, скільки «проти» здійснюваного державного курсу, народ фактично проголосував за необхідність радикальних змін.

Отже, Україна зробила свій вибір, вибір, що фактично поклав початок не тільки оновленню вищих органів влади, а й реформуванню всього суспільства.

2. СТО ДНІВ ПРЕЗИДЕНТА: ВІД ЯКОЇ СПАДЩИНИ МИ ВІДМОВЛЯЄМОСЬ?

Гранично суперечливим і неоднозначним можна назвати просування України шляхом незалежності. Здавалось би, суверенітет, проголошений в серпні 1991 р., відкривав широкі, а головне, реальні перспективи радикального реформування усіх сторін суспільного життя в інтересах українського народу. Базою для успішного розв'язання цього завдання обгрунтовано вважався достатньо високий індустріальний, аграрно-технологічний, науковий та інтелектуальний потенціал України, який за загально визнаними авторитетними оцінками був чи не найвищим серед республік колишнього СРСР.

Реформаційний потенціал посилювався і рядом **позитивних змін** у суспільно-політичному житті держави, що сталися з моменту проголошення незалежності України:

1. Покінчено з однопартійною системою та ідеологічним монополізмом.

2. Підірвано адміністративно-командні важелі керівництва в економіці.

3. Утверджено політичний суверенітет України як самостійної, визнаної світовим співтовариством держави.

4. Зріс рівень політичних свобод, розпочалось економічне розкриття особи.

Варто підкреслити, що всі ці позитивні зрушення відбулись на фоні збереження в основному соціального спокою і злагоди у суспільстві.

Однак, незважаючи на позитивний вплив вказаних тенденцій, Україна на третьому році своєї незалежності потрапила у прірву небувалої за рівнем кризи. Про це переконливо свідчать прогресуючий спад виробництва, розвал фінансової системи, деградація соціальної сфери, системи освіти, науки та культури, посилення зубожіння населення, катастрофічне зростання злочинності, наростання політичної напруги. Україна, по суті, переживає системну кризу суспільства, що загрожує самим підвалинам незалежності та просто виживанню української нації.

У чому ж причини такого катастрофічного стану справ?

1. Непідготовленість українського суспільства до державотворчого процесу.

По-перше, рішуча відмова від існуючого до серпня 1991 р. зразка суспільного розвитку в умовах відсутності науково обгрунтованої моделі побудови незалежної держави зумовила на перших порах втрату орієнтирів, розгубленість, розчарування, а в кінцевому результаті тривалий «урочистий марш на місці» на роздоріжжі реформ.

По-друге, перетворення розпочалися за вкрай низького рівня політичної, економічної культури мислення. Три роки тому у суспільній свідомості домінуючими були настрої невдоволення, викликані наслідками застою і невдачами перебудови. Сама ж мета отримання Україною незалежності уявлялася нечітко і мала швидше характер емоцій, а не свідомого вибору.

По-третє, варто пам'ятати, що політично самостійною Україна стала цілком несамостійно, практично внаслідок своєїрідної закономірної випадковості, пов'язаної з невдалим лутчем ортодоксальної частини номенклатури колишнього СРСР у серпні 1991 р., а не внаслідок внутрішніх політичних процесів — національно-визвольних змагань чи демократичних домагань української політичної контреліти, яка почала формуватися у 1988 — 1991 рр. Тому в момент проголошення Україною незалежності в суспільній свідомості ще не встигло з'явитися і закріпитися розуміння масштабу завдань створення в Україні нового суспільства (12, С. 134; 8, С. 17).

До того ж, як слушно зазначає відомий канадський історик О. Субтельний, відсутність «героїчного періоду» в історії творення нової української держави (часу спільних зусиль, боротьби і жертв) ускладнює формування «міфу творення» — стандартної риси нових державних утворень. Брак «героїчного періоду» також означає відсутність героїв та страдників, з лав яких, як правило набирались кадри, необхідні для процесу державотворення (13, С. 66, 67).

На перебіг подій останніх трьох років, очевидно, суперечливо вплинула і ментальність народу України, у якій природна толерантність, спокій, зважений підхід до вирішення складних справ, приязне ставлення до іншого, чужого; працьовитість, миролюбність, ліричне сприйняття життя, близькість до землі, природи в цілому поєднуються з відсутністю

почуття національної єдності, примиренністю до негативних явищ у житті, терплячістю, слабкістю здорових амбіцій.

На жаль, має певну рацію поет, коли пише:

Кожен українець — це троїсті музики:

Одне — думає, друге каже, третє робить.

Від того у нас результат великий,

Що перший — спородить, то третій — точно угробить.

(7, 29 листопада 1994 р.).

Свою негативну роль відіграли і залишки та напластування «радянської ментальності» у суспільній свідомості українського народу — пасивність особи — відсутність волі до поліпшення життя власними силами, що доповнюється формальною активністю, про людське око, напоказ, головне — створити враження, що людина працює, а не працювати на певний результат; комплекс меншовартості — відчуття власної нездатності в силу некомпетентності та непрофесіоналізму, зворотним боком чого є невмотивована амбіційність та хамство; патерналізм — перекладання на владу вирішення власних проблем; безпорадність — надія на вирішення проблем ззовні, на чіюсь гуманітарну допомогу (1, С. 35).

2. Застарілі виробничі відносини та деформована структура народногосподарського комплексу, які дістались у спадок.

В одній з політологічних статей автори для розуміння того, що сталося після 1 грудня 1991 р., вдаються до метафори. Вони вказують, що в кінці цього такого багатого на політичні події року Україна раптом виявила, що вона має м'язову масу Гулівера у вигляді військово-промислового комплексу, металургійного, вугільного та ін. комплексів. Усі вони перед тим працювали на весь колишній Союз і от раптово дістались суверенній республіці як неочікуваний спадок після її «катапультації у незалежність».

З другого боку, як держава, Україна була на той час Хлопчиком-мініатюром з мініатюрним, місцями зовсім не сформованим соціально-політичним кістяком, без жодного досвіду самостійного й самодостатнього існування, без чіткої концепції державності, що підсумовувала б сподівання і орієнтації широких верств населення.

Таке химерне поєднання гігантського та мініатюрного, зужитих і недоформованих структур перекинуло Україну горілиць і зробило нерухомою (4, С. 3, 6.). На жаль, надзвичайно влучна метафора.

3. Недосконала організація державної влади в Україні, незавершеність розподілу функцій між законодавчою, виконавчою і судовою гілками влади, прорахунки вищого керівництва.

Якщо перші два блоки причин обумовлюють наше відставання від західних країн, то третій пояснює, чому ми залишилися позаду багатьох держав СНД, які стартували з нами в рівних умовах.

Україна завершує перший етап перехідного періоду, етап, який умовно можна назвати **романтичним** (проголошення незалежності та набуття атрибутів державності); їй конче необхідно зараз рішуче перейти до другого етапу — **прагматичного**, етапу соціально-економічного влаштування. Запізнення з цим вирішальним кроком і є основною причиною загострення ситуації в країні. Наступає пора прийняття кардинальних рішень.

Перші місяці діяльності Президента Л. Кучми були часом не лише дій, спрямованих на підтримку безаварійності функціонування зношених механізмів життєзабезпечення України, вони були періодом накопи-

чення сил, аналізу реального стану справ, ґрунтовного опрацювання майбутніх реформ, внесення суттєвих коректив у внутрішню і зовнішню політику.

11 жовтня 1994 р. стало для Президента своєрідним Рубіконом. Саме в цей день у виступі на сесії Верховної Ради України Л. Кучма дав свою відповідь на два класичні питання: «Яка спадщина нам дісталась?» і «Що робити?»

З'ясування першого питання конче необхідне було для чіткого розуміння як **стартових можливостей**, так і того **рубежу**, починаючи з якого новоутворені владні структури беруть відповідальність за сьогоднішня та майбутнє народу України.

Так яка ж спадщина нам дісталась?

Перехід від адміністративно-директивної до ринкової економіки, від загальносоюзного економічного комплексу до власної економічної системи не міг бути безболісним. Це переконливо підтверджує і досвід інших країн. Але те, що сталося з економікою України, не має історичних аналогів.

У 1991 — 1993 рр. вироблений національний дохід скоротився на 39%. За роки великої депресії спад виробництва в США не перевищував 25%. У СРСР під час другої світової війни найнижча позначка падіння промислового виробництва складала 30%...

Експерти Світового банку аргументовано твердять, що рівень інфляції в Україні в 1993 р. був найвищим у світі...

За даними фахівців Українського фонду підтримки реформ, тінювий сектор економіки України сягнув на кінець літа 1994 р. 60%. Монетарна маса, що перебувала поза банківським обігом і заважала державному регулюванню й контролю, з лютого до березня становила 40%...

Катастрофічно впав життєвий рівень народу. Порівняно з 1991 р. купівельна спроможність населення зменшилась майже в 5 разів, її рівень у 2,5 раза менший, ніж у Росії... (15, 13 жовтня 1994 р., 3, 8 грудня 1994 р.).

Як зазначав у своєму зверненні до Верховної Ради України Президент: «Ми можемо стати першою у світі країною, яка виявилася неспроможною впоратися з власним промисловим та військово-технічним потенціалом, створить екологічну небезпеку сусіднім країнам» (15, 13 жовтня 1994 р.).

Щоб уникнути такого розвитку подій і запобігти загальнонаціональній катастрофі, Л. Кучма запропонував вжити рішучих заходів, які на його думку, органічно поєднують невідкладні антикризові дії з реалізацією нової економічної і політичної стратегії.

3. НОВИЙ РЕФОРМАЦІЙНИЙ КУРС: СУТЬ, ОСНОВНІ НАПРЯМКИ, МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ.

Принципово новим у підході до трансформації економіки є відмова Л. Кучми від концептуальної тези «попередня стабілізація і лише згодом реформування» та перехід до формули «прискорене реформування як єдина умова і основний засіб виходу з кризи та економічної стабілізації».

На традиційне питання: Яке суспільство ми збираємося будувати? Президент України відповідає: «Наша мета — утвердження в Україні демократичного, соціально відповідального, солідарного суспільства, суспільства, що ґрунтується на історичних традиціях та ментальності нашого народу; на напрацьованих сучасною цивілізацією загальнолюдських цінностях, суспільства, що поступово позбавлятиметься традиційно класово-формаційних ознак, органічно поєднуюватиме в собі працю, талант та капітал, суспільства, де кожен громадянин зможе реалізува-

ти повною мірою свої здібності, суспільства, яке на ділі забезпечувати-
ме права та свободи кожної особи» (15, 13 жовтня 1994 р.).

Команда реформаторів, очолювана Л. Кучмою, переконана, що в органічному поєднанні з реалізацією національно-державних інтересів України ідея розбудови саме такого суспільства зможе виступити як конструктивна консолідуюча сила, здатна повернути до себе всі верстви населення. Безперечно, досягнення поставленої мети — це тривалий процес, який потребує проходження окремих етапів, чіткого визначення принципових пріоритетів, вольової, але зваженої реалізації намічених планів.

Які ж основні напрямки і пріоритетні завдання нового курсу соціально-економічної політики?

1. **Фінансова стабілізація**, що включає зменшення податкового пресу, подолання платіжної кризи, поглиблення банківської реформи.

2. Регульована та контрольована з боку держави поетапна **лібералізація цін**.

3. **Докорінна структурна перебудова виробництва** з метою створення ринкової економіки, яка буде базуватись на енергійному приватному секторі.

4. **Децентралізація управління економікою**.

5. **Лібералізація сфери зовнішньоекономічних зв'язків**, чітке визначення пріоритетів у регіональному спрямуванні зовнішньоекономічної політики.

6. **Соціальний захист**, що включає докорінні реформи заробітної плати, соціальної допомоги та соціального страхування, передачу через акції у приватне користування населення державного майна (15, 13 жовтня 1994 р.; 17, С. 70, 72).

Запропонована Президентом України **ліберально-монетаристська модель реформування** ґрунтується на ідеї самодостатності ринку в регулюванні економічних процесів. Безумовно, ця модель має свої плюси і мінуси, на що неодноразово вказувалось і у засобах масової інформації, і під час обговорення у парламенті. Проте сам факт підтримки Верховною Радою реформаційного курсу Президента переконливо свідчить, що практично весь багатоколірний політичний спектр України на боці реформ. Отже, альтернативи реформам фактично немає. Інша справа, який зміст різні політичні сили вкладають у поняття «реформи». Тут амплітуда у визначенні цілей, засобів, темпів надзвичайно велика.

Перші кроки виконавчих владних структур на шляху реформ були швидкими і рішучими. Одна за одною виходять урядові постанови про підвищення зарплат, пенсій і стипендій (№ 720—728); про лібералізацію цін (№ 733); про лібералізацію експорту (№ 734). Крім цього, Національний банк України видав постанову № 174 про уніфікацію курсу валют і монетаристські методи стримування інфляції. Проте, на нашу думку, рішучість реформаційного жовтневого залпу значною мірою була зумовлена тим, що принциповою вимогою Міжнародного валютного фонду, який вже 26 жовтня надав Україні першу частину позики, була саме лібералізація цін.

Назрілі соціально-економічні перетворення надзвичайно гостро поставили питання про **політичну владу** в країні, адже саме вона є тим вузлом, у якому переплітаються всі проблеми, оскільки політика є концентрованим виразом соціально-класових інтересів і водночас засобом їх задоволення.

Ключовим елементом механізму реалізації нового реформаційного

курсу є міцна, впливова і відповідальна виконавча влада, тому державно-політична реформа — це їй вихідна ланка, з якої слід починати, аби послідовно вирішити весь комплекс проблем, що постали перед суспільством в усіх сферах: економічній, політичній, правовій, моральній, екологічній тощо.

Як вже зазначалось, дострокове припинення діяльності Верховної Ради України дванадцятого скликання і проведення виборів у березні — квітні 1994 р. поклало початок оновленню вищих органів влади, змінам у всій політичній сфері, де накопичилось чимало проблем і протиріч, що не дають суспільству динамічно просуватись вперед.

Які ж це проблеми?

1. Україна ще й досі не має цілісної і ефективної системи влади, що відповідала б сучасним тенденціям розвитку, конкретно-історичним умовам, тенденціям і менталітету народу. Тут ми маємо цілий ланцюжок протиріч: незавершеність розподілу функцій між законодавчою, виконавчою і судовою владою зумовлює неузгодженість і суперечливість як різних гілок влади, так і їх внутрішньої організації, що веде до взаємного дублювання функцій, провокує протистояння, зумовлює падіння авторитету влади та втрату нею контролю за суспільними процесами.

2. Відсутність міцної правової бази для реформування. З моменту проголошення незалежності Верховна Рада України створила певну законодавчу базу, уряд — деякі механізми роздержавлення, приватизації і демонополізації власності та виробництва. Але для масштабних радикальних перетворень цього явно недостатньо. Тому однією з болючих точок є питання конституційного розвитку держави. З прийняттям нової Конституції ми істотно відстали майже від усіх республік колишнього СРСР. Звичайно, чинна Конституція України у теперешній редакції — це не Конституція 1978 р., адже до неї внесено понад 200 поправок. Але якщо ми поставили завдання будувати демократичну правову державу, нам потрібна нова Конституція. Цей проект був підготовлений Верховною Радою України минулого скликання і всенародно обговорений. Висловлено більш як 50 тис. пропозицій і зауважень до проекту, які значною мірою були враховані Конституційною комісією (2, 21 жовтня 1994 р.). Зараз завдання полягає у прискоренні конституційного процесу.

«Західна людина сприймає демократію у рамках диктатури законів, — сказав у своєму інтерв'ю один з канадських бізнесменів. — Цих законів в Україні не було і до сих пір немає..., тому тимчасово утворилось демократичне беззаконня» (10, 31 березня 1995 р.). На жаль, раціональне зерно в наведених словах є, про що красномовно свідчать численні розбіжності між чинною Конституцією і новими законами, норми яких суперечать їй, а це фактично підриває принцип законності. Ситуацію ускладнює і відсутність Конституційного суду, який мав би захищати діючу Конституцію.

3. Невідкладного вирішення вимагають складні проблеми територіального устрою і територіальної єдності України. Духовно-ідеологічна орієнтація на цінності відносно незначної частини населення залучувала, на жаль, процес відчуження Лівобережжя, Придніпров'я та Півдня України від самої української держави. Цей процес набув особливої гостроти з погіршенням соціально-економічного становища населення. Експерти передбачають, що розвинуті в економічному відношенні регіони посилюватимуть вимоги автономії, тим більше, що це відповідає інтересам місцевої політичної еліти.

На першому етапі мова йтиме про автономію (федералізацію) у складі України, але подальші невдачі в економічній сфері та ігнорування настроїв людей можуть обумовити перехід до наступного етапу — виділення в самостійну територію (республіку) і вступ у федеративні стосунки з Росією. Подібний розвиток подій підсилює в сусідніх країнах настрої щодо зазіхань на окремі частини української території.

За цих умов владним структурам вкрай необхідно толерантно ставитись до усього спектру інтересів, традицій, культур народів, що населяють Україну. Насилля тут неприпустиме. Необхідно знайти розумний компроміс між унітарними і федералістськими принципами — надання широких повноважень місцевим органам влади, створення вільних економічних зон та ін. (12, с. 142 — 143).

Перераховані блоки проблем, на нашу думку, переконливо свідчать про нагальність **державно-політичної реформи** як ключової ланки реформування всього суспільства. Важливим кроком у напрямку реалізації цієї реформи стало обговорення у грудні 1994 р. українським парламентом проекту Конституційного Закону про владу та місцеві органи самоврядування.

Виступаючи 22 грудня у Верховній Раді, Президент України Л. Кучма з тривогою констатував: «Недосконала організація державної влади, незавершеність розподілу функцій між законодавчою, виконавчою і судовою гілками влади — одні з головних перешкод на шляху до економічної стабілізації... Фактично Україною сьогодні не править ніхто. Кожен тягне «ковдру на себе», залишаючи осторонь інтереси народу, практичні питання управління господарством...» Саме тому, на думку Президента, «Закон про владу має стати своєрідною конституційною угодою всіх гілок влади щодо розподілу сфер компетенції» (2, 24 грудня 1994 р.).

На жаль, дискусія з приводу Закону про владу, без прийняття якого фактично неможливо досягнути помітних позитивних зрушень у реформуванні суспільства, затяглась на довгі місяці. Нагальна необхідність розподілу влади в принципі сумнівів не викликає. У політичному плані суть дискусій зводиться до вибору форми державного правління, простіше кажучи, фактично шукається відповідь на питання: який президент потрібен країні — «сильний», «слабкий» чи «помірковано сильний»?

Серйозною перевагою «сильного президента» є можливість створення ним стабільності, основний недолік — надмірна концентрація в одних руках виконавчої влади; більше того, «сильний президент» здатний перешкоджати законодавчій діяльності парламенту.

На сьогоднішній день Закон про владу прийнято Верховною Радою України у другому читанні (з 56 його статей схвалено 31) і ведеться інтенсивна підготовка до наступного етапу, передбаченого регламентом. В цілому робота над проектом йде надзвичайно важко і складно. Передусім тому, що спокійній виваженій праці над цим основоположним документом заважали і заважають надмірна заідеологізованість та політична заангажованість.

4. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ДОСВІД ПЕРШИХ КРОКІВ РЕФОРМУВАННЯ

Підсумки соціально-економічного розвитку України на квітень 1995 р. суперечливі і неоднозначні. Це, очевидно, пояснюється тим, що вони є безпосереднім результатом хитросплетіння двох чинників: з одного боку — успіхів і прорахунків у планах і діях владних структур періоду президенства Л. Кравчука, а з другого — ступенем обґрунтованості і послідовністю здійснення реформаційного курсу Л. Кучми.

Які ж результати перших кроків реформ?

Безумовно, певні зрушення відбулись: поруч із різким загостренням кризових явищ у економіці України зародився ряд позитивних тенденцій:

1. Уповільнення темпів падіння основних показників промислового виробництва.

Якщо в першому кварталі 1994 р. обсяг промислового виробництва зменшився на 38,4%, а продуктивність праці у промисловості — на 32,4%, то у першому кварталі 1995 р. катастрофічне падіння показників трохи загальмувалось і становило відповідно 12,1% та 4,1% (16, 11 мая 1995 г., с. 23).

2. Часткова грошова стабілізація. Якщо за 1993 р. ціни споживчого ринку зросли більше ніж у 100 разів, то у 1994 р. — у 5 разів. Уповільнення більше ніж у 20 разів темпів інфляції є доказом виходу економіки зі стану гіперінфляції.

3. Певні позитивні структурні зрушення. Якщо у 1993 р. матеріаломісткість виробництва зросла на 8,8%, то у 1994 р. — 0,6% знизилась. Завдяки цьому в структурі суспільного продукту вперше за останні 4 роки збільшилась частка національного доходу.

4. Суттєве прискорення темпів зовнішньоторговельного обороту.

У порівнянні з 1993 р. він збільшився на 3,5 млрд. доларів, або на 14,9%, що є найбільш високим показником річного приросту зовнішньоторговельного обороту серед країн СНД. Україна зараз належить до числа лідерів серед них щодо розвитку зовнішньоторговельного обороту з країнами далекого зарубіжжя. Від'ємне сальдо торговельного балансу порівняно з попереднім роком скоротилося більше ніж на 600 млн. доларів.

Однак ці позитивні тенденції не варто переоцінювати, оскільки вони ще не набули сталого характеру. Зрушення, спричинені їх дією, — це лише прориви на окремих ланках. На жаль, поки що цих проривів недостатньо для стабілізації економіки. У 1994 р. кризові процеси позначилися найбільшою глибиною. Валовий внутрішній продукт знизився проти попереднього року на 23%, а національний дохід — на 24,5%. Спад виробництва промислової та сільськогосподарської продукції був найбільшим за останні роки (15, 6 квітня 1995 р.).

Ситуація залишилась складною і у першому кварталі 1995 р. Розбалансованість, дефіцит енергоносіїв та інших ресурсів не дали змоги суттєво покращити стан економіки. Валовий внутрішній продукт знизився порівняно з першим кварталом минулого року на 10,6%. Комплексну механізацію та автоматизацію виробництва здійснювало лише кожне 200-е підприємство, нові технологічні процеси запроваджувало кожне 34-е, освоювало виробництво нових видів машин, обладнання і приладів кожне 122-е підприємство (16, 11 мая 1995 г., с. 23). Все це є свідченням того, що реформаційний потенціал реалізовується не на повну силу.

У чому ж полягають принципові причини аритмії та пробуксовування реформаційного курсу?

1. Недостатній ступінь обґрунтованості економічних реформ, їх неповна відповідність сучасним тенденціям розвитку і конкретно-історичним умовам. Уже в ході розгортання реформаційного процесу політична опозиція, ряд науковців і сама практика вказали на ряд суттєвих недоліків ліберально-монетаристської моделі реформування: по-перше,

ринку не може регулювати ціни природних монополістів; по-друге, глибокі структурні зміни не можливі на основі ринкових стимулів, а лише за допомоги державного програмування; по-третє, ринок погано розв'язує соціальні проблеми, а також питання невиробничої сфери.

На думку голови Верховної Ради України О. Мороза, «найбільшою стратегічною помилкою першого етапу ринкового реформування була спроба директивно-обвальної заміни державного планування економіки на чисто монетарні інструменти її регулювання, які прийнятні лише для сформованих стабільних ринкових систем... Система ринкового регулювання і державного контролю за ринковим середовищем повинна формуватись упереджувально по відношенню до процесу створення ринкових відносин (2, 8 квітня 1995 р.).

Ряд експертів вважає, що, дотримуючись ліберально-монетаристської моделі реформування, українські реформатори залишили поза увагою інші варіанти трансформування економіки. Зокрема, вказують на інституціональну модель та її відгалуження — кейнсіанську та соціал-реформістську, які передбачають державне регулювання ринкових відносин та мають чіткіше соціальне спрямування. На думку частини економістів, з огляду на ситуацію в Україні певний інтерес становить і нееструктуралістська модель, яка спирається на еволюційне просування до ринку і з успіхом застосовувалась у деяких країнах «третього світу», що сьогодні відзначаються динамічною економікою (9, С. 67).

2. Повільне формування правової бази реформування, неврегульованість важливих сфер суспільних відносин. Не встигають за вимогами часу ні Президент, ні уряд, ні парламент. Так, для реалізації нової економічної політики, проголошеної в жовтні 1994 р., необхідно було розробити і прийняти 77 законів. На квітень 1995 р. прийнято лише 7. (15, 6 квітня 1995 р.).

3. Невирішеність питання про розподіл влади не дає змоги органічно координувати діяльність законодавчих та виконавчих органів; сформувати жорстку виконавчу вертикаль та відновити на цій основі керіваність соціально-економічними процесами.

«Сьогодні, на жаль, — з тривогою констатує народний депутат М. Чечетов, — у вищих ешелонах державної влади, якщо скористатися з шахової термінології, склалася практично патова ситуація, коли уряд або виконавча влада не може рухати вперед процес реформ через відсутність відповідної законодавчої бази, а парламент через власну політичну роз'єднаність, різне бачення шляхів виходу з кризи, незгоди з окремими діями урядових структур блокує прийняття тих чи тих законодавчих актів» (2, 22 березня 1995 р.). З огляду на реальний стан справ мимоволі погодимся з поетом:

В нас що не крок — то чвари і гризня,

Гризня, яка нас нищила віками.

А ми і досі чубимось щодня

І душим волю власними руками (18, С. 45).

Безумовно, ні одна політична система «не любить» конфліктів. Але з політичних протистоянь необхідно цивілізовано виходити. Західні «конфліктологи» неоднаразово підкреслюють думку про те, що вирішенням конфлікту є не перемога однієї з сторін, а фактичне зняття ситуації протистояння, досягнення компромісу. Іншими словами, суть урегулювання конфліктів у взаємній гарантії терпимості до інтересів, цінностей і поглядів сторін, що протистоять одна одній (14, С. 130).

На нашу думку, поділ влади необхідно здійснити за допомогою правових інструментів, причому таким чином, щоб кожна з гілок влади виконувала тільки свою функцію, а в сукупності вони служили б розумному обмеженню один одного. Але здійснити цей план можна буде лише після певної ідеологічної конвергенції (зближення) конфліктуючих сторін — Президента і Верховної Ради України.

4. **Опір реформам з боку опозиційних сил**, які обстоюють інші шляхи розвитку України або просто не зацікавлені у проведенні реформацийного курсу і виведення країни з кризи.

5. **Недосконалий механізм соціальних компенсацій**, пов'язаних з лібералізацією цін не тільки не дав змоги розширити соціальну базу ринкових реформ, а й суттєво підірвав її, чим поставив під знак питання масову підтримку реформацийного курсу.

Таким чином, цілком очевидно, що реформи потребують корекції, що і проакцентував 4 квітня 1995 р. у своєму Зверненні до Верховної Ради України Л. Кучма. Корекція має йти по лінії посилення керованості економікою, подолання повзучої кризи державної влади, активізації соціальної політики та ін. (15, 6 квітня 1995 р.).

Як уже зазначалось, Україна переживає перехідний період, а це свідчить, як підкреслюють історики і політологи, про хиткість, неостаточність існуючої державності, її перехідний характер між «бути» чи «не бути». Фактично вся українська ситуація сприймається у термінах незакінченої боротьби за незалежність чи принаймні за збереження незалежності (11, С. 40).

Аритмія, пробуксовка, гальмування реформ загрожують поглибленням системної кризи суспільства, що продовжує реальну загрозу появи ряду **негативних тенденцій**: поступового витіснення України на периферію світового господарства; встановлення її технологічної та фінансової залежності від інших держав; перетворення країни на сировинний додаток та територію для розміщення екологічно шкідливих виробництв. Все це означає не що інше, як створення умов для неоколоніального статусу України, обмеженої політичної самостійності та суверенності у вирішенні не тільки міжнародних, але й внутрішніх проблем.

Таким чином, на нашу думку, для суверенної, незалежної України альтернативи реформам немає, але є альтернативи у рамках реформ.

Україна на переломі. Зараз її майбутнє цілком залежить від далекоглядності та рішучості лідерів, толерантності та зваженості у діях різних політичних сил, єдності та віри у власні сили народу.

Квітень 1995 р.

Джерела та література:

1. Власюк О., Парахонський Б., Пирожков С. Людський вимір: реалії і перспективи України // Політика і час. — 1995. — № 2.
2. Голос України (газ.)
3. Демократична Україна (газ.)
4. Дергачов О., Макеев С. Три роки української незалежності: тенденції суспільного розвитку // Політична думка. — 1994. — № 4.
5. Кремень В. Г., Базовкін Є. Г., Білоус А. О., Міщенко М. Д., Небоженко В. С., Ситник П. К., Шиловцев Ю. В. Вибори до Верховної Ради України: досвід та уроки. Наукові доповіді Національного інституту стратегічних досліджень. — К., 1994. — Вип. 25.
6. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. — К., 1994.
7. Літературна Україна (газ.).

8. Полохало В. Неототалітарні трансформації посткомуністичної влади в Україні // Політична думка. — 1994. — № 3.
9. Поповкін В. Українська версія економічної реформи. Риторика і дійсність // Віче. — 1994. — № 2.
10. Республіка (газ.).
11. Рябчук М. Демократія та «партія влади» в Україні // Політична думка. — 1994. — № 3.
12. Стратегії розвитку України: виклики часу та вибір. Наукові доповіді Національного інституту стратегічних досліджень. — К., 1994. — Вип. 22.
13. Субтельний О. Розпад імперії та утворення національних держав: випадок України // Сучасність. — 1994. — № 12.
14. Технологин политической власти: Зарубежный опыт. — К., 1994.
15. Урядовий кур'єр (газ.).
16. Финансовая Украина (газ.).
17. Шпек Р. Шляхи стабілізації та реформування економіки України // Віче. — 1994. — № 2.
18. Щегельський П. Козирна гра. Поема // Сучасність. — 1994. — № 12.



У ГЛИБ ВІКІВ

Павло Охріменко

МАТЕРИНСЬКА ЗЕМЛЯ «СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ»

«Слово о полку Ігоревім» — геніальна пам'ятка літератури Київської Русі — широко відоме в нашій країні і далеко за її межами. Протягом майже двох сторіч, починаючи з часу його відкриття (в кінці XVIII ст.) і першої публікації (1800 р.), цей незвичайний твір привертає увагу широкого кола читачів і багатьох вітчизняних, а також зарубіжних дослідників. Вчених і любителів нашої літературної давнини особливо турбують ті проблеми «Слова», які до цього часу залишаються остаточно не вирішеними або лише поставленими. До головніших з них належать, крім уточнення хронології, складні питання про місце виникнення цього твору і географічну та соціальну приналежність його автора. Вирішення цих питань розкриває зв'язки «Слова» з тією землею, на якій воно виникло.

«Слово о полку Ігоревім» нерозривно пов'язане, передусім, з Чернігово-Сіверщиною і деякими сусідніми з нею районами. Це підтверджується і його змістом, і чітко виявленими місцевими (чернігово-сіверськими) симпатіями автора цієї геніальної повісті-поєми, і своєрідністю її мови та спільністю «Слова» з культурно-літературним життям древньої Чернігово-Сіверської «волості».

Темою «Слова о полку Ігоревім» послужив сепаративний похід сіверських князів-родичів проти половців весною 1185 року, який не був винятковим для Київської Русі другої половини XII ст. Подібних походів у той час було багато. Правда, незвичайними виявилися наслідки Ігоревого «полку» (майже всі вони загинули в битві з половцями чи потрапили в полон, де опинилися і князі — учасники походу), але й це не було чимось надзвичайним. Адже майже всі сепаратні виступи русичів проти кочівників зазнавали невдачі. Вони мало привертали увагу тодішніх співців і звичайно фіксувалися лише в літописах, та й то, як відзначив К. Ушинський, побіжно, бо «таких нещасть... було так багато, що літописець ледве встигав помічати їх»¹. Зрозуміло, що похід Ігоря схвилював перш за все його земляків і близьких, один з яких і відгукнувся на нього «Словом».

Коли б «Слово о полку Ігоревім» було створене не в Чернігово-Сіверській землі, а, скажімо, в Києві (тим більше при дворі Святослава Всеволодовича, як вважає чимало дослідників цієї пам'ятки), то в ньому не було б того відкрито виявленого співчутливого ставлення до Ігоря і Всеволода. Автор «Слова» вельми симпатизує своїм героям-сіверянам, про що свідчить, зокрема, така символічна паралель: «Солнце свѣтитя на небесѣ — Игорьъ князя въ Руской земли». Це сміливе

порівняння (сонце — Ігор) говорить само за себе. Тільки для місцевого автора, причому далеко не байдужого до Ігоря (як і до його брата Всеволода), він уявлявся гідним незвичайного порівняння, що «прикидалося» лише до великих князів. Водночас автор «Слова» картає Ігоря за сепаратизм, прямо говорить про його прорахунки, які принесли нещастя всій Руській землі. Так беззастережно могла поводитись лише близька до новгород-сіверського князя людина².

Слід наголосити, що автор «Слова о полку Ігоревім» непохитно стояв на платформі загальноруського (від слова «Русь») патріотизму, виразно відбитій у головній ідеї твору — закликів руських князів і всіх сил до єднання для боротьби з кочівниками-загарбниками. І все ж автор цього твору чітко виявляв і чернігово-сіверський «місцевий патріотизм», що органічно сполучався з його полум'яною любов'ю до всієї Руської землі.

Чернігово-сіверські симпатії автора «Слова» відчутні в похвалі не лише сіверським князям-воїнам, а й іншим князям Чернігово-Сіверської землі: «храброму Мстиславу, «красному» Романові Святославовичу, «сильному и богатому» Ярославу Всеволодовичу. Крім того, автор цього твору «краще всього знає чернігівські справи», «йому дорога перш за все місцева чернігівська історія»³. Варто звернути увагу й на те, що в творі порівняно часто фігурує Чернігів, який кілька разів згадується відразу ж після Києва. В цьому контексті особливо характерний вираз «вьестона бо, братіє, Кієвь тугою, а Черниговь напастьми», в якому висловлено горе всієї Руської землі від невдалого походу Ігоря. Словом, чернігово-сіверський співець цього походу, будучи «провінціалом», знаходився на висоті загальноруських завдань і важливих державних проблем свого часу.

Симпатії автора «Слова о полку Ігоревім» до Чернігово-Сіверщини очевидні; вони ще чіткіше відтіняють його безмежну любов до всієї Руської землі. Отже, напрашується висновок, що автор твору походив саме з Чернігово-Сіверщини, чи, конкретніше, з Новгород-Сіверщини, до чого схиляється ряд дослідників (М. Карамзін, М. Максимович, К. Ушинський, Д. Багалій, С. Обнорський, В. Фьодоров, С. Котков і ін.). Важливо такий висновок підтвердити якомога більшою кількістю переконливих фактів про тісний зв'язок «Слова» з культурно-літературними традиціями і мовними особливостями батьківщини його автора.

«Слово о полку Ігоревім» нерозривно пов'язане із кращими літературними традиціями Чернігово-Сіверської землі. Так, у ньому, як і в «Хоженні» Даниїла — ігумена одного з чернігівських монастирів початку XII ст., міцно переплетений «місцевий патріотизм» з загальноруським. Ідейний зміст «Слова» дуже нагадує публіцистичний пафос «Слова о князех» — глибоко патріотичної проповіді, виголошеної десь 1175 року в одному з чернігівських храмів. Йї невідомий автор, як і автор «Слова», різко засуджував князівські усобиці, закликав до єднання і боротьби з половцями, настійно радив представникам верхівки думати не про свої вигоди, а про долю рідної землі. Він з докором звертався до князів: «Ви же до слова брату стерпети не можете и за малу обиду вражду смертоносную въздвижете, помощь приемлете от поганых на свою братію». Так же гнівно картав за розбрати багатьох князів-сучасників і автор «Слова», акцентуючи на тому, що вони «начяша... про малое «се великое» мълвити, а сами на себе крамолу ковати». В свою чергу відкупи повісті-поєми про похід Ігоря на половців відчутні в житті чернігівського князя Михайла та його боярина Федора, убитих у Золотій Орді 1245 року, в повісті про зруйнування Батиєм Рязані (1237 р.), особливо в поетичній повісті про Куликовську битву 1380 року «За-

донщина», яка в композиційно-художньому відношенні цілком залежить від «Слова», і в деяких інших творах Чернігово-Сіверщини та близьких до неї регіонів. Все це стверджує наявність чернігово-сіверських літературних традицій у повісті-поемі про Ігорів похід і, з другого боку, її активний вплив на пізнішу художню писемність матерньої землі та прилеглих до неї районів.

Про тісний зв'язок «Слова о полку Ігоревім» з Чернігово-Сіверщиною переконливо свідчить і його мова. Так, відомий мовознавець С. Обнорський, посилаючись на мову цієї пам'ятки, дійшов до висновку, що вона виникла на Сіверщині. «Слово о полку Ігоревім» було складене, — пише він, — на півдні, найвірогідніше в Сіверській землі, в князювання самого Ігоря... Автор «Слова» був близькою особою князя... разом з ним був живим учасником і самого походу на половців⁴. Подібну думку в свій час висловлював ще К. Ушинський, теж опираючись на особливості мови «Слова»⁵, з чим погоджується все більше сучасних дослідників. Зокрема, С. Котков і В. Козирев знаходять немало паралелей до мовних багатств «Слова» в курсько-орловських і брянських говірках, причому насамперед тих районів, які входили до складу древньої Чернігово-Сіверської «волості». С. Котков відзначає і ряд лексичних елементів цієї пам'ятки, зафіксованих у давніх писемних джерелах Новгород-Сіверщини⁶, що має особливо важливе значення у визначенні місця виникнення «Слова». Слід сказати також, що в ньому зустрічається чимало слів і виразів, типових для говірок всієї сучасної Чернігівщини. Наприклад: «лисици брешуть» — «лисиці (собаки) брешуть», «велми рано» — «вельми рано», «въвкомъ рыскаше» — «вовком рискає», «щекоть» — «щекот» (на Чернігівщині в Щорському районі є навіть село Щокот), «дъевки» — «дівки» (з наголосом на першому складі) і т. п. Такі паралелі характерні і для говірок північної Сумщини, південно-східної Білорусії (зокрема Гомельщини) та ряду інших районів, що входили до древньої Чернігово-Сіверської «волості». При цьому слід підкреслити, що в цих районах лексична відповідність говірок особливостям мови «Слова» виявляється найяскравіше. Це стосується і давніх писемних пам'яток даних районів, зокрема Новгород-Сіверщини⁷. Отже, маємо ще одне красномовне підтвердження того, що автор «Слова» походив з Чернігово-Сіверської землі.

Цей висновок підтверджують також яскраво виявлені язичницькі елементи «Слова о полку Ігоревім». Вони дуже виразно відчуються у плачі Ярославни, згадках про язичницьких богів і міфологічних істот, в одухотворенні природи, використанні язичницького фольклору і т. п.

«Слово» написано наприкінці XII ст., коли християнство на Русі вже досить міцно вкоренилося серед феодальної верхівки і близьких до неї прошарків. Але залишки язичництва були ще дуже відчутні, насамперед, за свідченням «Повісті временних (минулих) літ», у чернігово-сіверських землях, особливо серед простого люду. Цілком природно, що язичницькі елементи активно відгукнулися і в «Слові», оскільки воно чітко відбиває народні погляди і світовідчуття. А відтак густо насичений язичництвом твір не міг бути написаний, тим більше виконаний при великокнязівському дворі в Києві, який ретельно опікався вищими представниками православно-християнської церкви. Він цілком «вписується» в культурно-побутову обстановку саме Чернігово-Сіверщини, де навіть представники княжого роду не цуралися язичницьких вірувань предків, про що, зокрібно, свідчить плач Ярославни, який дуже нагадує стародавні заклинання. В цьому регіоні язичництво своєрідно переплелось з християнством, утворивши яскраво виявлене двоєвір'я. Воно активно впливало на художню культуру древньої Чернігово-Сіверщини,

надаючи їй своєрідного характеру, «нового, відмінного від Києва, стильового напрямку», що стосується і «Слова о полку Ігоревім»⁸.

Сказане вище переконує в тому, що повість-поема про похід Ігоря на половців з'явилася на Чернігово-Сіверщині під пером полум'яного патріота Київської Русі і вірного сина свого рідного краю, який, віртуозно володіючи словом, орієнтувався головним чином на народні виточки, що засвідчує глибоку народність його переконань і прагнень. І все ж, якщо особа автора «Слова» як громадянина-патріота і геніального світського письменника загалом з'ясована, то спірним все ще залишається його соціальне становище, висвітлення чого може пролити додаткове світло і на його географічну приналежність.

Поширена думка про те, що автор «Слова о полку Ігоревім» належав нібито до боярства (прибічниками цього виступають В. Фьодоров, Б. Рибаків та ін.), навряд чи відповідає дійсності. Якби він справді належав до феодальної верхівки, був, скажімо, тисяцьким, то не виступав би так сміливо проти багатьох князів, не міг би, будучи васалом, займати таку підкреслено незалежну позицію, на що неодноразово звертали увагу дослідники, зокрема Д. Лихачов. Він справедливо відзначив, що автор «Слова» за своїми поглядами і переконаннями був людиною незвичайною, «займав свою незалежну від керівної верхівки феодального суспільства патріотичну позицію»⁹.

Незалежна позиція автора «Слова» щодо князів була зумовлена, насамперед, його соціальним становищем. У такому становищі в феодальному суспільстві, у тому числі і в Київській Русі, нерідко знаходились наставники, порадики, вчителі (в широкому розумінні цього слова) можновладців. Саме вони часто були соціально упослідженими, про що свідчить, наприклад, «моління» Даниїла Заточника (написане пізніше від «Слова» років на сорок). Вільні від інтересів «майнового цензу», ці наставники часто почували себе незалежними, внутрішньо гордими від усвідомлення своєї духовної зверхності над «сильними світу сього» (що яскраво виразив той же Даниїл Заточник — свого роду «різничинець», інтелегент-протестант прикінцевого періоду існування Київської Русі, попередником якого у «викривальному пафосі» був автор «Слова»). Становище наставника, учителя, радника давало можливість говорити навіть найвищим представникам феодальної верхівки відверту, нерідко гірку правду, що й робив автор «Слова». При цьому, звичайно, великого ризику не вишикало, оскільки за віковою традицією ставлення навіть можновладного вихованця до наставника-учителя було, як правило, пошановано-вибачливим. У гіршому ж випадку загрожувала втрата «посади», перехід до іншого владики чи постріження у монахи.

Отже, автором «Слова о полку Ігоревім» найімовірніше був наставник, учитель і радник Ігоря Новгород-Сіверського, прив'язаний до нього широю любов'ю, очевидно, ще з того часу, як Ігор виховувався у сім'ї батька — чернігівського князя Святослава Ольговича (Олеговича). Зі змісту «Слова» видно, що автор цього твору — досвідчена і винятково обдарована особа, геніальний поет і ерудований історик, а також мудрий воїн. Саме такий і міг виступати в ролі наставника княжича, майбутнього новгород-сіверського князя Ігоря (а можливо, і його меншого брата Всеволода, а потім і старшого сина Ігоря — Володимира; адже саме їх автор згадує в кінцівці-похвалі «Слова»). Водночас він міг бути і літописцем (на таку думку настановлюють його глибокі історичні знання), а також поетом чи поетом-співцем, спочатку, мабуть, при Святославі Ольговичу в Чернігові, а потім при своєму вихованці — Ігорю Святославичу в Новгороді-Сіверському. Цілком правдоподібно, що якраз він вів записи у Чернігівсько-Сіверському літописі, який, не збе-

рігшись до нашого часу, ввійшов до складу Київського літописного зводу 1200 р. (і разом з ним потрапив до Іпатіївського літописного збірника).

Досліджуючи склад Київського літописного зводу, Д. Лихачов зробив висновок про те, що в ньому важливе місце зайняв «родовий літописець (літопис. — П. О.) Ігоря Святославича — героя «Слова о полку Ігоревім»¹⁰. Цей «літописець... включив у себе, як складову частину, літописець брата Ігоря — Святослава Ольговича і літописець брата Ігоря — Олега Святославича» та деякі інші літописи й матеріали.¹¹ Він був основою чернігово-сіверського літописання кінця XII ст. і одною з найважливіших частин Київського літописного зводу¹².

Літопис Ігоря Святославича цінний насамперед тим, що фіксує ідею необхідності єднання руських земель, а це проливає «деяке світло на обставини створення «Слова о полку Ігоревім»¹³. Д. Лихачов відзначив близькість деяких характеристик і описів «Слова» до відповідних місць «літописця» Ігоря Святославовича¹⁴. Ще раніше дослідники зауважили, що в Київському літописному зводі, який ввібрав у себе Чернігово-Сіверський «літописець» Ігоря Святославовича, чимало місць за стилем і манерою викладу збігається з аналогічними місцями «Слова», перш за все, в описі походів¹⁵, що запримітив також Б. Рибаків¹⁶. Він же підтвердив думку про те, що в Київському літописному зводі помітно ідеалізується Ігорь Новгород-Сіверський; похвали на його адресу нерідко викликають у пам'яті відповідні місця «Слова»¹⁷. Окремо слід відзначити близькість «Слова» до розширеного оповідання про похід Ігоря на половців (занесено до Київського літописного зводу знову ж таки з Чернігово-Сіверського «літописця»), про що вже неодноразово говорилося в спеціальній літературі¹⁸. Ці промовисті факти стверджують, що автором чи, принаймні, співавтором Чернігово-Сіверського літопису, перш за все «літописця» Ігоря Святославовича, і автором «Слова» є одна й та ж особа.

З викладеного випливає, що творцем «Слова о полку Ігоревім» був порадник, літописець і співець (чи поет-співець) Ігоря. Як людина неімуша, неналежна до феодалної верхівки (хоча й близька до неї за своїм становищем), яка не прагнула до особистих вигод і наживи, він не дорожив ставленням до нього князів, сміливо картав їх за своєкорисні цілі та інтереси, особливо різко дорікав Ігорю — своєму хороброму і відчайдушному, але часом безрозсудливому і непередбачливому улюбленцю-вихованцю — за непродуманий сепаратний похід проти половців, який і описав у «Слові». Він був не лише очевидцем, а найвірогідніше, й учасником зарубіжної події, про що небезпідставно твердять багато дослідників, починаючи від А. Майкова і кінчаючи ініціаторами сумських «Слово»-знавчих конференцій. Саме його соціальним становищем і непорушними патріотичними переконаннями пояснюється незвичайна сміливість авторської позиції і глибока народність «Слова».

Отже, з певністю можна констатувати, що творець «Слова о полку Ігоревім» був сіверянином і дуже можливо під час написання своєї повісті-поєми в літньо-осінній період 1185 року¹⁹ знаходився при князеві Ігорю Святославовичу в Новгороді-Сіверському. Таким чином, Чернігово-Сіверщина є материнською землею цієї прославленої, унікальної пам'ятки нашої давнини.

Джерела та література:

1 Ігорь, князь Северский. Поэма. Перевод Николая Гербеля // Современник. — 1854. — № 2. — Библиография. — С. 58.

- 2 Актуальные проблемы «Слова о полку Игореве». — Сумы, 1983. — С. 10—11.
- 3 Соловьев А. В. Политический кругозор автора «Слова о полку Игореве» // Исторические записки. — Т. 25. — 1948. — С. 87, 88.
- 4 Обнорский С. П. Очерки по истории русского литературного языка старшего периода. — М.; Л., 1946. — С. 196.
- 5 Игорь, князь Северский... — С. 64.
- 6 Котков С. И. Лексические элементы «Слова о полку Игореве», связанные с Новгород-Северской землей // Русская речь. — 1875. — № 5. — С. 13—24.
- 7 Там же. — С. 18.
- 8 Актуальные проблемы «Слова о полку Игореве». — С. 35.
- 9 Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве». — М.; Л., 1955. — С. 144.
- 10 Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. — М.; Л., 1947. — С. 182.
- 11 Там же. — С. 183—189.
- 12 Марченко М. Г. Українська історіографія. — К., 1959. — С. 21.
- 13 Лихачев Д. С. Русские летописи... — С. 184.
- 14 Там же. — С. 182—184, 194, 195.
- 15 История русской литературы. — Т. I. — М.; Л., 1941. — С. 314.
- 16 Рыбаков Б. Кто же автор «Слова о полку Игореве»? // Наука и жизнь. — 1972. — № 10. — С. 57.
- 17 Рыбаков Б. А. «Слово о полку Игореве» и его современники. — М., 1971. — С. 172, 193—194, 216, 248 та ін.
- 18 Охрименко П. П. Проблемы хронологии, авторства и реставрации текста «Слова о полку Игореве». — Сумы, 1975. — С. 14.
- 19 Там же. — С. 5—10.



ТАЄМНИЦІ БОЛДИНИХ ПІР (НАРИС ДРУГИЙ)

«...На площаді напротів кафедрального собора время от времени проваливалась земля... Такой же обвал повторился недавно... Результатом раскопок было открытие обложенного кирпичом помещения с заваленными галереями в разных направлениях...»

(«Черниговские губернские ведомости». — 1889 г.).

Людина шукала собі притулок не лише в наземних будівлях, а й там, де дозволяла матінка-Природа у створених нею чи в спеціально споруджених — викопаних підземних приміщеннях — ПЕЧЕРАХ.

Різними шляхами приходили пращури до печер, різним потребам вони слугували, ці інколи багатокілометрові, складні багатоярусні підземні житлові, господарчі й громадсько-релігійні різної форми і різні за розмірами, архітектурно-конструктивними й художніми особливостями приміщення і галереї.

Печерні храми Єгипту та ближнього Сходу, печери Італії й Франції, Іспанії та Англії, Африки й буддійські печерні храми Аджанти в Індії...катакомби Одеси й печери Тернопільщини, підземні гrotи Уралу й циклопічних масштабів палаци Нового Афону, печерні ансамблі Східної Грузії, Вірменії, Криму, печерні лабіринти Києва, Чернігова, печери й підземелля Новгород-Сіверського, Любеча, Седнева, Прилук, Ладана...

ПЕЧЕРИ (від грецького «спелеон») — порожнини у верхніх шарах земної кори. Таємничий, загадковий і привабливий світ природних і штучних, створених людиною, підземель...

Та коли природні печери — явище еволюції, життя Землі протягом тисячоліть, її старіння та катастроф і постійного оновлення земних надр без участі людини, її нерозумного самовпевненого втручання у природні процеси, то штучні печери — справа рук людських, справа розуму, знань та фантазії й величі духу людського.

Ці підземні лабіринти галерей і приміщень-жител, храмів, сховищ — напівзабутих і полишених часто-густо руйнівній дії вітрів, дощів і часові, є не лише своєрідними і досить цікавими пам'ятками історії, архітектури, інколи й мистецтва, а й джерелами збагачення духовного світу людини, які заслуговують більшої уваги і мусять охоронятися державою та кожним з нас.

Сховані в надрах Землі, ці пам'ятки земляної архітектури й історії протягом довгого часу майже не цікавили дослідників, навіть незважаючи на те, що печери, які є оригінальними зразками архітектурно-будівельної діяльності, також зберегли в багатьох випадках унікальні композиції і фрагменти настінних розписів, різьблених рельєфів, числені різьблені написи-графіті, як документи письменності і освіченості людини.

Іх можна бачити і в підземних храмах, і в підземних потернах оборонного призначення, в приміщеннях для господарських потреб та келіях-житлах, в складних розгалуженнях коридорів-галерей. Були печери і місцями поховань, своєрідними підземними некрополями, меморіалами.

Чому ж і досі такі уривчасті і куці знання в цій галузі?

Чим викликана така неувага фахівців-дослідників, істориків архітектури до цієї категорії архітектурно-історичних пам'яток?

Чи не тими небезпеками і труднощами, котрі на кожному кроці підстерігають дослідника, котрий наслідився спуститися під землю у незвідані підземні лабіринти? І чи не тому донедавна так мало було вчених-сміливців, які б заглибилися в цей дивовижний загадковий світ підземної архітектури, таїн буття?

І все ж, такі сміливці знаходились. І саме завдяки їх розвідкам і дослідженням сьогодні ми вже знаємо, що штучні, споруджені людиною печери є не лише в згаданих країнах та інших історичних місцях України, а й у багатьох раніше не згаданих містах і поселеннях Північного Лівобережжя України — Чернігівщини, зокрема в Ічнянському, Коропському, Прилуцькому, Талалаївському районах... Не виключено їх існування в старовинних Батурині, Острі...

Прикро, що й досі такі уривчасті свідчення про чернігівські печери. А як необхідно знати ці пам'ятки якомога повніше. Адже вони — надбання доби Київської Русі, доби боротьби українського народу проти чужоземних зайд, і з ними пов'язано життя наших попередників у ХІХ — на початку ХХ сторіч.

Ось чому в наш час виявлення, вивчення, дослідження і забезпечення надійних умов дальшого збереження печер, створених людиною, і їх реставрація набули значення не лише одного із актуальних питань архітектурно-історичної науки, а й важливої сфери реставраційної практики.

В останні десятиріччя ці питання привертають до себе увагу дослідників різного фаху — архітекторів, істориків-археологів, спелеологів, мистецтвознавців, геологів і гідрогеологів, інженерів, медиків і краєзнавців-аматорів, шанувальників пам'яток, від школярів до людей похилого віку.

Величезну допомогу надали нам ентузіасти — дослідники печер і ті друковані твори про печери, у яких були зроблені перші спроби систематизувати виявлені і відомі дані про печери, зокрема Києва.

Серед цих публікацій невеличка книжка П. П. Толочка «Таємниці київських підземель» (1971), — фоторозповідь М. З. Петренка «Печерні лабіринти» (1974) про печери на території Києво-Печерської Лаври та інші.

У цьому нарисі ми хочемо ознайомити читача з чернігівськими печерами та старовинними підземеллями за матеріалами архівних пошуків та натурних наших розвідок і архітектурно-археологічних досліджень, виконаних нами разом і за участю членів археологічної та архітектурно-містобудівельної секції Чернігівської організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, починаючи з 1967 року.

Це — перша спроба узагальнити отримані завдяки майже 25-річним роботам дані про чернігівські печери і розповісти про з'ясоване, відкрите, знайдене.

Ми не претендуємо на всебічне висвітлення історії створення печер і їх життя в часі. Ще й досі багато чого лишається поза нашими можливостями.

Але зібрані й опрацьовані матеріали, документи, більшість з яких друкується тут уперше, дають можливість вам, шановний читачу, ніби самому «пройти», «проповзти» услід за нами вивченими лабіринтами чернігівських підземель та ознайомитися з розміщенням печерних

споруд і їх архітектурою, з призначенням їх, з технікою і засобами їх спорудження, із найцікавішими знахідками та легендами і переказами про них, що й досі живуть...

Коли мовчать літописи та історичні джерела, тоді народжуються легенди та перекази поетичні...

Від роду до роду передаються бувальщини, а то й вигадки про чернігівські печери, інколи захоплюючі й романтичні. Вони переплітаються і доповнюють одна одну, надаючи цим творінням людського духу незбагненої загадковості.

Один із переказів свідчить, ніби підземелля і печери чернігівського Валу (дитинця-фортеці XI — XVIII сторіч і, зокрема Спаського собору — храму-музею XI сторіччя) пов'язані підземними галереями з печерами під Єлеським монастирем XI — XVIII сторіч та з Антонієвими печерами в найвищих пагорбах Болдиних гір. І досі ще дехто вірить у легенду про підземний хід з Чернігова до Києва. І ця легенда передається дітям, онукам: перевірте, якщо можете...

Овіяні романтичною легендою і підземелля, які начебто існують під пам'яткою архітектури XVII сторіччя—будинком Якова Лизогуба на чернігівському Валу (дитинці-фортеці), де нібито гетьман І. С. Мазепа таємно від усіх закопав багато діжок із золотом та іншими коштовностями десь на початку XVIII сторіччя...

Де ж істина про чернігівські печери?

Спробуємо підняти завісу таємничості над ними. І першими з них хай будуть найдавніші з відомих архітектурно-історичних пам'яток **АНТОНІЄВІ ПЕЧЕРИ**.

«В лето 6577 (1069).. Въ си же времена.. Антоній пришед къ Чернигову, възлюби Болдины горы, ископав пещеру, ту ся всели.» (ПЗРЛ. т. 1, с. 83).

Так оповідає літопис про заснування в глибині одного із пагорбів Болдиних гір і досі ще не до кінця вивчених лабіринтів Антонієвих печер.

У 1068 році повсталі проти князя Ізяслава кияни примусили його «бежати» з Києва, і він втік «в ляхи» до свого брата Болеслава. Кияни ж посадили на князівський стіл полоцького князя Всеслава. І, як каже літопис, Антоній — один із засновників Києво-Печерської Лаври — «любяше Всеслава і прияше ему»¹⁷.

Така поведінка не була для Антонія випадковою, коли згадати, що в другій половині XI сторіччя після поділу християнства на дві гілки — західну (католицьку) і східну (православну) яскравішими стали дві протилежні тенденції в релігійній орієнтації (та й не лише в цьому) князів тієї доби.

З одного боку, бажання всіляко зберегти підтримку з боку Візантії, а з іншого, — намагання до розширення зв'язків з слов'янськими і не тільки слов'янськими країнами Заходу.

І коли Ізяслав орієнтувався в бік католицького Заходу і перш за все до Польщі, де княював його брат Болеслав, то полоцький князь Всеслав зберігав вірність Візантії як джерелу православ'я. І Антоній, відомий на той час місіонер християнства візантійського обряду, не міг не підтримувати свого «духовного брата» Всеслава, коли кияни вигнали Ізяслава.

Не можна відкидати думку, що Антоній благословив визволеного Всеслава, що й викликало гнів Ізяслава, коли навесні 1069 року (за

деякими списками літописів 1074 року) Ізяслав за допомогою Болеслава і польського війська, обдуривши киян, повернувся до Києва, а Всеслав угік, не захищаючи його, кинувши мешканців міста напризволяще.

І Антоній мусив рятуватися. До того ж була ще одна причина невдоволення Ізяслава Антонієм. Без згоди князя той постриг у ченці двох знатних бояр Варлаама та Єфрема.

Ось так Антоній опинився в Чернігові: правда, не без допомоги і на запрошення сина Ярослава Мудрого тодішнього чернігівського князя Святослава, відомого своєю енергією, мужністю і освіченістю. Місцеві краєзнавці й досі не втрачають надії відшукати легендарну біблію Святослава, яка пов'язується з історією чернігівських печер.

Деякі автори (П. М. Добровольський та інші) дотримуються думки, що нібито Антоній «пришед Чернигову», спочатку викопав собі печеру в невідомому схилі того пагорба Болдиних гір, де існує й досі Єленький монастир над стародавнім подолом — так звані ближні Антонієві печери, а вже потім там, де і розміщений широко відомий зараз підземний лабіринт Антонієвих печер.

Так де ж шукати першу стежину, коли про заснування та подальшу долю Антонієвих печер серед краєзнавців і місцевих шанувальників старовини клубочаться різноманітні легенди, перекази й міркування. Вони неодноразово згадуються в літературі як минулих, так і теперішнього сторіч.

Ось, наприклад, одна з легенд, які блукають із книги до книги.

Коли в жовтні 1239 року татари під орудою Менгли Гирея захопили Чернігів і вбили ченців, які боронили Іллінську церкву і печери, їх тіла довгий час залишалися розкиданими поруч з печерами і в печерах. Потім ті, хто лишився живим, поховали загиблих у печерах, а згодом їх кістки були зібрані і перепоховані у дерев'яній труні, вміщеній у муровану гробницю. Але це сталося вже у XIX сторіччі, і цю гробницю сьогодні кожен може бачити в квадратній мурованій крипті — каплиці печер.

Цей та інші перекази, описи і легенди, пов'язані з Антонієвими печерами, люб'язний читач може знайти в архівних матеріалах Чернігівського архієрейського дому 1798, 1799 та інших років і в багатьох інших літературно-історичних джерелах XIX—початку XX сторіч.

На жаль, усе раніше написане в книгах, збірниках, журналах, газетах базувалося на уривчастих, неточних даних, на красивих легендах і теоретичних міркуваннях без достатніх спеціальних досліджень. А в період воєнничого атеїзму XX сторіччя найменша згадка про історію і життя, просвітницьку й іншу суспільно корисну діяльність ченців, монастирів була крамольною і вважалася проповіддю «церковного мракобісся».

А коли й дозволялося «височайше» писати, то лише в негативному, очорнителському дусі. Досить переглянути сторінки газет 60 — 70 років нашого сторіччя.

Це торкнулося й Антонієвих печер, які навіть у професійній архітектурно-історичній літературі майже не згадувалися. З чого ж починалися Антонієві печери?

Вже зараз після більше ніж чвертьвікових розвідок, розкопок та розчисток стародавніх галерей і приміщень, підземних храмів від пізніших нашарувань і завалів, на поставлене питання можна відповісти лише дуже обережно. Адже, окрім єдиної, зазначеної вище, літописної згадки в жодному з відомих нам найдавніших писемних джерел нема й слова про чернігівські печери. Ніби їх і не було зовсім!

Чернігівські ж літописи, згадувані деякими істориками, не збереглися, а розповідь О. Ф. Шафонського в його «Черниговского наместни-

чества топографическом описании» 1786 року, присвячена печерам, хи-
бує односторонньою і сумнівними твердженнями. До того ж архітектурно-
археологічні дослідження печер ще далеко не закінчені...

Відомо, що недовго був Антоній у Чернігові — усього близько
трьох років. 1072 року він повернувся до Києва, де й помер наступного
року.

І нам належить уявити собі ті реальні можливості, що були в нього
для здійснення задуму, який приписується Антонію деякими краєз-
навцями, — покласти на Болдиних горах початок центру християнсько-
го православ'я на місці, де за переказами був язичницький храм Перу-
на.

Гадаємо, що за час перебування в Чернігові Антонію не вдалося
здійснити всього задуманого. Але зроблено було не так вже й мало.

Місце для своєї печери Антоній вибрав за дві версти на південний
захід від тодішнього міста на південному схилі одного з найвищих па-
горбів Болдиних гір поруч з зарослим дубовим гаєм глибоким яром,
куди важко було добутися навіть наприкінці минулого сторіччя і де
панувала краса неушкодженої людиною дикої природи...

І ми впевнені, що Антоній, як досвідчений на той час будівничий
підземних комплексів (недаремно ж він був одним із засновників і бу-
дівничих печерного монастиря в Києві, а перед тим печер у Любечі),
розпочав спорудження-копання печери в схилі гори з таким розрахун-
ком, щоб вранішнє сонце як можна глибше своїми променями освітлю-
вало підземелля. Згадаємо, як це робили будівничі всесвітньовідомого
комплексу Абу-Симбел в Єгипті!

Антоній також дуже вміло, талановито використав і природні умо-
ви — міцність ґрунту. Таким ґрунтом тут є багатометровий шар серед-
ньої щільності брунатного тону суглинку антропогенного (четвертичного)
мореного походження з вкрапленнями невеликих валунів-гнейсів.
Не виключено, що перед початком спорудження печер Антоній дуже
ретельно вивчив ґрунт схилів Болдиних гір і вибрав найліпшу місци-
ну, де згодом поруч із входом до печери був споруджений мурований
храм Іллі.

А оскільки Антонія запросив до Чернігова князь Святослав, який
дуже шанував тоді вже широко відомого ченця, можна вважати, що
на початку Антонію в його важкій праці по спорудженню печерного мо-
настиря допомагали князівські дружини і прочани — шанувальники та
ченці заснованого Антонієм монастиря, названого пізніше Іллінським за
йменням храму Іллі.

Перший період діяльності печерного монастиря на підґрунті Анто-
нієвих печер від 1069 до 1239 років за майже 170 років та наступний
період у 409 років після руйнування і пограбування Чернігова військом
хана Менгу практично невідомі за браком тогочасних писемних дже-
рел і в першу чергу чернігівського літопису, який зник невідомо коли
і куди.

Безумовно, можна звернутись до побіжних джерел, до аналогів
Антонієвих печер. Та це не той шлях, який вивів би нас до усвідомлен-
ня нашої пам'ятки. На жаль, нічим не можуть нам зарадити у вивчен-
ні історії підземного лабіринту печер монастиря, який за віки існування
змінив кілька назв, літописні свідчення про інші міста домонгольської
доби, де зустрічаються уривчасті дані про Чернігів.

Спочатку монастир звався Богородичним, потім Болдинським за
місцем розміщення, а потім Іллінським, який наприкінці XVII сторіч-
чя увійшов до складу Троїцько-Іллінського об'єднаного монастиря —
одного з найкращих барокових архітектурно-художніх ансамблів Ук-
раїни.

У цих умовах найбільш реальним і таким, що може дати позитив-
ні результати, методом отримання інформації про печерний монастир,

заснований Антонієм, у перший період його існування, є зіставлення нашої пам'ятки з майже одночасним печерним комплексом у столиці Русі Києві, одним із авторів якого теж був Антоній, як і його однодумець і співавтор Феодосій, названий Печерським.

І, природно, таким методом також могли бути безпосередні власні архітектурно-археологічні дослідження лабіринтів Антонієвих печер.

На користь порівняльного аналізу чернігівських та київських печер говорять такі факти:

по-перше, обидва печерні монастирі засновано майже одночасно— у XI сторіччі;

по-друге, засновником київського та чернігівського печерних монастирів була одна й та ж людина (повторимо — в Києві у співавторстві з Феодосієм Печерським);

по-третє, призначення київського й чернігівського печерних комплексів, як і згодом створених на їх підвалинах наземних монастирів, було однаковим—зміцнити позиції нового на той час в Київській Русі християнського віровчення на противагу язичницьким народним віруванням, які ще довго давалися взнаки;

четвертим фактом є те, що ті й ті печери, за свідченням писемних джерел, сприяли зціленню фізичних і психічних хвороб, хоч останнє й піддається сумнівам.

Доречність і логічність використання нами порівняльного розкриття історії та архітектурно-планувальних особливостей печер базується на тому, що давньоруські писемні джерела, наприклад, Іпатіївський літопис, Печерський патерик та інші досить детально висвітлюють історію та життя Києво-Печерського монастиря.

У топографічному відношенні ми також спостерігаємо подібність розміщення чернігівських та київських печерних монастирів. Вони розташовані приблизно на однаковій відстані від історичних центрів князівських дитинців Чернігова й Києва. Обидва монастирі розміщені в схилах корінного правого берега рік — київський печерний монастир над Дніпром, а чернігівський — над Десною, яка є головною притокою Дніпра. І, нарешті, обидва печерних, а згодом і наземних головних монастирів в цих містах—центрах Правобережжя та Лівобережжя Київської Русі-України, були засновані й розвинуті серед глибоких таємничих яруг-каньйонів, серед мальовничих природних ландшафтів, які цілюще впливали й впливають на людську душу.

Аналогію ми бачимо і в тому, що першими наземними спорудами печерних монастирів, пов'язаних з іменем Антонія в Києві й Чернігові, були одноглаві муровані храми, в Києві — Успенська церква, споруджена в 1073—1089 роках, в час написання житія Антонія, а в Чернігові — Іллінська церква, споруджена за деякими припущеннями за князя Святослава — свого роду духовного брата і покровителя Антонія.

Ось тільки вивчення вченими-істориками архітектури і реставраторами характеру архітектури та техніки будівництва і використаних матеріалів спростовує це припущення і дає підстави твердити, що Іллінська церква була споруджена не раніше початку чи першої половини XII сторіччя.

Прикро, що в літописах нема свідчень про час заснування і будівництва Іллінської церкви, яка унікальна вже тим, що це єдиний безстовпний храм доби Київської Русі, збережений в головних своїх рисах, хоч і під пізнішими нашаруваннями, на Лівобережжі України.

Зближує підземні ансамблі печер Києва й Чернігова також наявність в них підземних печерних храмів.

Можна посилатися й на інші паралелі в історії творення та існування обох печерних лабіринтів, які й будуть згадані в нашій розповіді.

Після спустошливої навали 1239 року в Чернігові й на усій Чернігово-Сіверщині надовго замерло життя. Печери Антонія, де цілком вірогідно були забиті ченці, на певний час виявилися залишеними на поталу стихії й дикого звіра і, ймовірно, не використовувалися людьми в первинному обсязі десь до XVI — XVII сторіч.

Свідченням цього є віднайдення нашими дослідниками в тих місцях печер, де не було перебудов XVI—XVIII сторіч, слідів перебування диких звірів.

І неважко уявити собі, як кинуті людьми на початку XIII сторіччя печери занепадали, заливалися дощовими і весняними водами, що ущільнювали ґрунт в місцях обвалів, а на горі усе густішим ставав дубовий ліс...

Першими свідченнями того, що Антоніїв підземний монастир — Іллінський монастир з церквою, почали оживати і діяти, є відомі документи 1649 року, коли після вигнання з Чернігова польського війська за наказом полковника чернігівського козацького полку Степана (Стефана) Пободайла (Подобайла — за окремими джерелами) й на його кошти була відбудована з частковою реконструкцією Іллінська церква, яка набула вигляду трибанного барокового храму.

Наступну згадку про Антонієві печери ми зустрічаємо в розповіді про навалу на чернігівську землю кримчаків 1662 року, коли нападники пограбували і спалили околиці міста. Тоді й постраждав Іллінський монастир, але нібито ченці сховалися в печерах і татари їх не знайшли.

Свій порятунок ченці пов'язали із заступництвом ікони Іллінської Божої Матері, у яку вірили, наче в оберіг, і слава про яку після цього випадку була розголошена людьми далеко-далеко. З тієї доби ця ікона набула значення чудотворної.

Достеменно невідомо, чи було насправді «чудо», але в усякому разі послідовники Антонія не стали здобиччю непроханих «гостей». Це дає підставу гадати, що ченці сховалися в таких потаємних лабіринтах і закапелках печер, куди чужинці не змогли дістатися.

І хто знає, чи не є цей, згадуваний у літературі, факт легендарної історії про чудодійні властивості ікони Іллінської Божої Матері одним із тих, які пов'язують з нею й інші цілющі властивості, що здавались раніше невірогідними, чаклунськими і які зараз стають зрозумілими і можливими, науково обґрунтованими.

Та не лише ікона Іллінської Божої Матері, а й, власне, печери усе більшої популярності набували і все більшу кількість одночасно з чудодійною іконою шанувальників та прочан до себе притягували своїми цілющими, лікувальними властивостями, про які слава розпросторювалася по всій окрузі.

Хоч і примітивні, але не позбавлені інтересу описи лікування у XVIII сторіччі в Антонієвих печерах людей з нервово-психічними захворюваннями. Хвору людину прив'язували до стовпа у віддаленій частині печер, де той «пацієнт» лишався кілька днів у повній темряві і тиші.

Після такого лікування нібито поліпшувався стан здоров'я.

Випадки одужання хворих (хоч і не завжди, бо не всім був корисний такий спосіб лікування) широко рекламувалися, а способи швидкоперехоплювалися «народними цілителями». Це сприяло зростанню кількості віруючих, які мріяли поліпшити своє здоров'я. З усіх кінців Слов'янщини йшли і їхали до Чернігова люди...

Між іншим, з точки зору сучасної медичної науки спосіб лікування нервово-психічних захворювань не є чимось незвичайним. І в наш час лікування окремих форм нервових захворювань використовується в печерах Угорщини, Чехії, Словаччини, Німеччини й інших країн Європи. Вчені пов'язують це з цілющим впливом на психіку людини абсолютної тиші, темряви та підземного мікроклімату зі стабільною вологістю, чистотою, температурою повітря й атмосферного тиску.

Природно, що такі умови в Антонієвих печерах існували до значних перебудов, коли багато з приміщень печер і частини галерей були облицьовані глиняною цеглою з тинькуванням та побілкою, внаслідок чого порушилася та частково зруйнувалася первинна система вентиляції і регулювання руху повітря.

У печерах з'явилася надмірна вологість, в облицьованих цеглою приміщеннях підземних церков значно знизилася температура і у найближчих до входу у печери церквах Антонія та Феодосія, перебудованих у XVII — XVIII сторіччях, вимушені були лаштувати печі. Облицьовані білими кахлями, усі п'ять печей з'єдналися у підпіллі керамічними трубами-димарями, які були виведені через давню галерею до витяжної шахти-димаря на пагорбі над печерами.

Досліджуючи підлоги згаданих підземних церков, нам вдалося віднайти цю систему труб між печами, і, гадаємо, що її можна відновити.

Під час переробок, реконструкцій, спроб зміцнити таким способом печери у XVII — XVIII та XIX сторіччях частина підземних галерей була перерізана новими муrowаними приміщеннями, за межами яких і під якими первинні галереї-коридори щільно забилися суглинком, серед якого зустрічаються фрагменти гончарної кераміки різного часу, фрагменти плінф XII ст.

Муrowаннями північно-східного кута вітара церкви Феодосія повністю виявився ізольованим найнижчий ярус печер, вхід до якого з південного схилу гори також був щільно закритий — засипаний грунтом і донедавна лишався невідомим.

Тоді ж (1798 р.) печерний храм Похвали Богородиці, іменем якої одночас називався монастир з Антонієвими печерами, після значного розширення, реконструкції і перейменування на церкву Феодосія Тотемського, став головним і найбільшим підземним храмом і печери набули того вигляду, який і зберігався з незначними змінами до 80-х років нинішнього сторіччя.

1918 року Троїцько-Іллінський монастир з Антонієвими печерами був закритий, майно конфісковане і частково передане до місцевого музею, але більшість його зникла. Закриті тоді ж печери використовувалися для господарчих потреб, а під час минулої війни восени 1941 та 1943 років в печерах ховалися від фашистських бомбардувальників мешканці прилеглих до Болдиних гір вулиць.

1942 року віруючі відновили монастир, який діяв до 1962 року, коли за рішеннями Чернігівського облвиконкому та міськвиконкому одночасно зі Спаським собором на території дитинця-Валу його було закрито, а 1967 року Постановою № 125 Ради Міністрів України Троїцько-Іллінський монастир разом із печерами Антонія та іншими найважливішими пам'ятками архітектури XI — XIX сторіччя Чернігова було передано новоствореному Чернігівському архітектурно-історичному заповіднику.*

З тих пір за опрацюванням нами перспективним планом науково-дослідних робіт Антонієві печери разом з іншими пам'ятками, що увійшли до складу заповідника, стали важливим і невідкладним об'єктом

досліджень і одним із найпопулярніших об'єктів відвідувань численними гостями — прочанами й туристами, екскурсантами з усього світу.

І саме в період 1970 — 80-х років отримані ті нові цікаві й важливі факти з історії створення, життя та перебудов Антонієвих печер, які, мов промінь світла, почали розсіювати темряву невідомого.

Загадковість Антонієвих печер та інших підземних лабіринтів і підземель старовинного Чернігова завжди притягувала до себе чернігівців і особливо молодих цінителів романтики та шукачів скарбів.

Напівзавалені ґрунтом таємничі темні галереї, різної форми і розмірів приміщення — камери й храми, їх земляні, брунатно-охристого тону суглинисті, а також муровані, потемнілі від часу та кіптяви від смолоскипів, вогнищ, свічок і палених шматків паперу, стіни і склепіння, прикрашені якимись загадковими, казковими розписами і орнаментами, розцяцькованими всілякими написами, подекуди грубо й нахабно врізаними та непристойними — усе це не могло не захоплювати і не приваблювати туди — вглиб землі — сміливців.

І таких сміливців, які мріяли хоча б при світлі свічки, скіпки чи електричного ліхтарика зазирнути, шукаючи скарби, в той таємничий світ, не бракувало. Та окремі «сміливці» часто полишали після відвідин печер тільки нові пошкодження та нові «сліди» на стінах і склепіннях задля увічнення свого перебування. Вони поганили пам'яток і давню красу та погіршували технічний стан цих унікальних пам'яток підземної архітектури, історії й мистецтва.

Деякі з тих сміливців, згодом зрозумівши і збагнувши історико-архітектурну цінність печер та прилучившись до наших досліджень, стали ревними помічниками й охоронцями Пам'яті.

І хоч 1947 року й були виконані часткові обміри Антонієвих печер — мурованих храмів, але ми можемо з певністю стверджувати, що до 1967 року, коли був створений архітектурно-історичний заповідник і коли ми почали наші дослідження, цілеспрямованих наукових досліджень печер Чернігова не виконував ніхто.

Саме тоді ініціаторами цієї важливої і необхідної справи разом з нами була група ентузіастів — працівників Чернігівського виробничого об'єднання «Хімволокно», учнів старших класів, згуртованих у спелео-археологічну секцію міської організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Разом із автором наукова консультативна допомога була забезпечена дослідниками заповідника «Софійський музей» в Києві, інституту Археології НАН України, інститутів «УкрНДІГРІ», геолого-розвідувальних робіт.

17 жовтня 1968 року комісією, призначеною розпорядженням облвиконкому, було визнано необхідним скласти план і визначити положення печер, відновити вентиляцію церков і опрацювати проект відбудови та заходів щодо збереження підземного комплексу. А вже 10 липня 1969 року, обстеживши печерні галереї, ми визначили першочергові протиаварійні заходи, а згодом було виконано і аналіз чистоти повітря та визначено швидкість руху повітря і температуру. Вона становила в різних приміщеннях від 7° до 11° С.

20 грудня 1970 року свої висновки щодо стану печер і заходів по їх відновленню і збереженню та використанню зробили інженери-геодезисти «Чернігівнафтогазрозвідки» Погуляйло М. С. та Шамрай В. І., а, починаючи з 14 грудня 1971 року, після обстеження печер комісією тодішнього Держбуду з нашою участю й були розпочаті наші постійні дослідження.

Не шкодуючи часу і сил, у вільні від інших важливих робіт вихідні та дні свят і відпусток наша науково-дослідницька і пошукова група, до складу якої увійшли також молоді місцеві архітектори, систематично метр за метром вперто розчищала напівзасипані й завалені уламками ґрунтових та мурованих конструкцій печерні галереї й приміщення. Потім було почато вивчення печерних лабіринтів за допомогою компасу, рулетки, інших інструментів. Одночасно ми виконували попередні примітивні роботи.

На аркуші міліметрівки і ватману лягли перші лінії обмірів галерей, камер-приміщень різного розміру і форми, перші прориси знайдених написів-графіті, а до робочих щоденників ретельно заносилися записи про ширину, висоту і довжину, форму розвіданих і вивчених нами ділянок печер, особливо ретельно відмічали ми аварійні місця, описували знахідки. Серед них виявилось багато цікавих свідчень історії печер.

У темряві то тут, то там блискали в печерах яскраві вогні — то фотографі і ми з ними фіксували на плівку процес досліджень, цікаві моменти роботи і знахідки. А в архівах Чернігова, Києва, Санкт-Петербурга, Москви виявлялися і вивчалися документи.

Це дало змогу нам зробити багато цікавих відкриттів і уточнити напрямок, існування і стан раніше невідомих підземних лабіринтів, галерей, а також забезпечити на певний час збереження найдавніших ділянок печер, де існувала загроза обвалів.

Так, завдяки ентузіазму і енергії наших добровільних і безкорисливих помічників, помножених на наукову методичку, яку ми вдосконалювали під час досліджень, вивчення і охорона пам'яток підземної архітектури Чернігова просунулися значно вперед.

Зокрема, це торкається й таїн Антонієвого печерного монастиря, хоч і не на всі ще питання вдалося отримати жадані відповіді.

То що ж нам відомо про Антонієві печери сьогодні?

Ми з'ясували, що Антонієві печери споруджені в одному з найвищих пагорбів Болдиних гір на південно-західній околиці сучасного міста між двома ярами на південь від сучасної вулиці Толстого, де колись, як це видно на одному з планів XVIII сторіччя, проходив «літній» шлях на Київ і на північ від вулиці Гліба Успенського та «зимової» дороги на Київ, яка проходила луками Лісковичі між Болдиними горами та «Святим гаєм» і повз виявлені дослідженнями старовинні урочища «Городок» та «Микулине» (Миколенка).

Багатовікове існування печер, міцність їх галерей, стін і склепінь приміщень часто викликають подив у відвідувачів. Це обумовлюється такими факторами.

Перший з них пояснюється природною цементацією стін та склепінь поверхневою водою, яка по капілярах суглинку, проходячи до порожнин печер, випаровується з відкладанням карбонатів на поверхні стін та склепінь галерей-коридорів і підземель.

Другий фактор — склепінчаста конструкція перекриття галерей та інших приміщень. Завдяки такому конструктивному рішенню, притаманному практично усім підземним лабіринтам, не лише чернігівських Болдиних гір, забезпечувалася протидія значному тиску верхніх шарів ґрунту, хоч горішній тиск все ж і давався взнаки у вигляді горизонтальних тріщин та вивалів у нижній зоні галерей і окремих камер.

Третім фактором, вже внесеним пізніше, який протидівав так званому горішньому тиску і руйнуванню печер, було облицювання міцною цеглою на добрій якості вапняному розчині приміщень підземних церков та окремих ділянок галерей у XVII — XVIII сторіччях.

Але підкреслимо ще раз, що найбільше значення для збереження Антонієвих печер мала саме природна цементація стін і склепінь карбонатами. А цей процес здатен продовжуватись і надалі за однієї важливої умови — вільної циркуляції в печерах свіжого повітря.

Ось тут ми й надibuємо одну з нерозгаданих і досі загадок цієї унікальної пам'ятки — як вентильовалися Антонієві печери в початковий період їх існування, як була задумана Антонієм вентиляція і як вона була здійснена ним та його помічниками і послідовниками?

Є припущення і різні думки, а потрібна точна, науково обгрунтована відповідь. Ми на шляху до цієї відповіді. Але все ж — лише на шляху...

Давайте поки що спробуємо розібратися, з чого ж складається той підземний комплекс, який носить ім'я Антонія Печерського, одного із засновників печерного монастиря в Києві і шанованого учня Афонської школи?

У сучасному вигляді після чвертьвікових з нашою участю досліджень Антонієві печери уявляються дещо іншими, ніж на початку їх обстеження, вивчення, коли ми умовно розділили їх на чотири яруси-поверхи, виходячи з того, що галереї та приміщення, в тому числі й храми в печерах нашаровуються один над одним чи поруч у вигляді східців від південного схилу пагорба вглиб північного боку Болдиної гори.

Взагалі, саме це є характерною архітектурно-планувальною особливістю чернігівських печер Антонія, які в наступні після Антонія сторіччя перетворилися на складний підземний лабіринт, де, окрім відомих до нас ділянок, вдалося відкрити залишки ще двох печерних галерей. До цих знахідок останніми роками додано й відкриття, зроблені В. Я. Руденко.

Складне плетиво підземних галерей і приміщень, храмів у плані й по вертикалі перетворило цю ділянку Болдиних гір на неповторний щільнікоподібний лабіринт й досі ще таємничих отворів, провалів, переходів, малих і досить великих за розмірами камер-приміщень, храмів, каплиць. А оскільки вони в багатьох місцях засипані ґрунтом, не все ще вдалося достатньо глибоко вивчити. Одні з них вже відкрили свої таїни, інші ще ховають, але розкриття їх попереду.

Ми встановили, що складний підземний архітектурно-планувальний комплекс Антонієвих печер має загальну довжину близько 400 метрів.

Ця довжина печер включає в себе як довжину виявлених і досліджених звивистих ходів-галерей, камер, келій, так і підземних, враховуючи їх сучасний стан, храмів.

Першою підземною церквою є церква Антонія — засновника печер. Вона збудована між схилом пагорба з печерами на схід від сучасного входу до них та північною стіною Іллінської церкви, де ще за будівництва Іллінської церкви був передбачений арковий дверний отвір для зв'язку храму Іллі з печерами.

Наші дослідження дають вагомий підстави твердити, що церква Антонія як меморіальна споруда була збудована на місці вхідної галереї з Іллінської церкви до печер не раніше другої половини XVII сторіччя. То був час, коли після звільнення чернігівської землі від поляків розгорнулося будівництво нових православних храмів і відродження давньоруських храмів та печерного монастиря.

Церква Антонія — невеликий за розмірами тридільний храм (притвор, трапеза-нава та вівтар) загальною довжиною 10,8 м і шириною близько 4-х метрів, перекритий коробовим, хрестовим склепінням. Сті-

ни й склепіння з червоної цегли на вапняному розчині вкриті вапняним тиньком і побілені, підлога з квадратних керамічних плиток. У вівтарі майже квадратної форми посередині мурований і тинькований престол, а в іконостасній стіні, яка відділяє наву від вівтаря, були металеві, прикрашені олійним розписом із зображенням в орнаментальному плетиві ікон, врата (зараз вони разом із вратами сусідньої церкви Феодосія експонуються в храмі-музеї «Іллінська церква — пам'ятка архітектури, історії та мистецтва XII — XIII сторіч».

Архітектурно-конструктивне рішення церкви Антонія притаманне бароковим традиціям української архітектури XVII — XVIII сторіч в спрощеному варіанті.

Довгий час загадковим був тупиковий коридорець зигзагоподібний, у плані з входами до нього з нави та з вівтаря, який закінчувався незрозумілою щільною засипкою суглинком, побіленим зверху. Ми відчували, що за цією засипкою щось має бути. Але що саме?

Коли ж ми спробували торкнутися цю засипку, вона легко піддалася нашим зусиллям, і, коли ґрунт був вибитий і винесений назовні, за засипкою спочатку ми побачили муровану стіну, а нижче по боках стін постави для дверей і ще нижче цегляні східці вниз... Куди?



СЛАВУТИЦЬКИЙ ОБЕРІГ

Володимир Задко

ЩО ОЗНАЧАЄ СЛОВО «СЛАВУТИЧ»?

Ідучи рідними місцями, ми чуємо різні назви міст, сіл, рік та озер. Зміст одних нам зрозумілий, а інших — загадковий. Виникає запитання: а що означає ця назва? Чому вона з'явилася саме тут?

Відповіді ж на ці питання дає топоніміка. Вона — це мова Землі. Зійшли з історичної сцени великі державні утворення, асимілювались чимало етносів, племен, а деякі топоніми дійшли від них до наших днів.

Так, сліди слов'янського генезису яскраво «зафіксовані» у назвах ріки Десни та міста Новгород-Сіверська. Слово «десна» на давньоруській мові означає «права» (сторона). У ті часи, коли слов'яни колонізували наш край, вони не знали правила визначення поділу приток річок на «праві» та «ліві» за течією. Десну сіверяни вважали правою, бо саме з цього боку вони прийшли.

Перша згадка про Новгород-Сіверськ зустрічається в Київському списку Лаврентієвського літопису під 1096 роком: «а друзини седоша по Десне и Семи и нарекша Север». Як бачимо, топонім походить від назви племені. Його слід розшифровувати як «нове місто сіверян».

Словниковий фонд мови невинно збагачується, розвивається і змінюється. Деякі слова з часом втрачають своє первинне значення. Хоча колись вони були зрозумілі кожному. Досить відзначити, що з цієї причини деякі населені пункти, ріки та озера протягом століть змінюють двічі-тричі назви. Так, Дунай називався раніше Дунабейом, Істром, Дніпро — і Славутичем, і Борисфеном.

А що для нас нині означають топоніми Славутич, Яриловичі, Макошине та інші? Прізвища? Ні. Насправді ці топоніми вказують і на певний тип місцевості, і вірування наших предків. Слово «славута» давньоруське. У словнику В. Даля воно пояснюється як «гарна, мальовнича місцевість». Топонім «славута» дуже поширений в Україні.

Поряд з недавно збудованим чернігівським Славутичем існує місто Славута в Хмельницькій області. Цей населений пункт заснований близько 1634 року. Справді, місто розташоване у мальовничій місцевості біля ріки Горинь. Подібне поселення з назвою Слоут існує в Глухівському районі Сумської області. Воно оточене садками, трьома озерами.

Села Яриловичі та Макошине засновували в дохристиянській період нашого краю. Ці населені пункти виникли на горбах — **узвишсях**, у важко прохідних лісах, де наші предки влаштовували капища для принесення жертв богам.

У давнину був бог сонця Ярило. Звідси походить слово «ярина», оскільки сіверяни сіяли хліб весною, коли сонце проявляє свою активність. У честь бога сонця і названі Яриловичі.

Тоді ж дуже у пошані була жіноча богиня родючості та ткацтва Мокш. Місце, де схилялися перед нею, прозвали Макошиним.

Досить активно заселення Сіверщини відбувалося у XVII столітті. Виникнення багатьох назв походить від попередніх населених пунктів переселенців з Правобережної України. Так, у Волинському воєводстві станом на 1629 рік були села Голінка, Красилівка, Плиски, Пенища. А через 25 років поселення з такими ж назвами з'являються на Придесенні. Чому таке траплялося? Як правило, якщо переселенці переселялись на незайняті землі майже всім селом, то вони і не змінювали його назву.

Значна частина топонімів з'явилася у козацьку епоху. Згідно з історичними документами в Україні у XVII столітті існували пункти збору козацького війська. Один із них був у Запоріжжі біля села Крилове, а другий — неподалік від Батурина, у Біловезькому степу. Тут, на місці збору козаків, які жили в куренях, і виникло село Курінь.

У червні 1672 року поблизу Конотопа у лісі відбулася козацька рада, на якій був вибраний гетьман Самойлович. Невдовзі на тому місці виникло село Козацьке.

Ми показали лише кілька прикладів походження топонімів. Багато ж назв населених пунктів, річок Сіверщини ще чекають на розшифровку. Сподіваємося, що «Сіверянський літопис» мобілізує дослідження у цьому напрямі.



ДО ІСТОРІЇ СТАРОГО ЧОРНОБИЛЯ

Чорнобильська радіація перетворила на мертву зону значну територію квітучої української землі, на якій люди жили з незапам'ятних часів. Через смертельну загрозу стало неможливим проводити у зоні археологічні розкопки, через розпорошеність по всій Україні місцевого населення значно утруднилися етнографічні та фольклористичні дослідження. Але принаймні історики не мають таких труднощів, бо найцінніші документи, що стосуються далекого минулого Чорнобиля та його околиць зберігаються в різних архівах України та зарубіжних країн. На жаль, вивчення історичного минулого Чорнобильщини розгортається надто повільно. Сподіваємося, що наші скромні нотатки придатуться і дослідникам-професіоналам, і краєзнавцям, і всім тим, кому небайдужа трагічна доля цього регіону України...

Працюючи в польських архівах у 1994 р. і шукаючи там джерел до історії України XVI — XVIII ст., ми фіксували також знахідки, що стосувалися Чорнобиля. Варто вказати, наприклад, на лист когось з представників польської влади у Чорнобилі, який описав підхід під місто українських повстанців у серпні 1648 р. Хоча документ цей нами вже друкувався, але у нинішньому збірнику його варто навести, до того ж у перекладі українською мовою (див. додатки). Тут вкажемо також на друкований раніше дослідниками збірник «Документи об Освободительной войне украинского народа 1648 — 1654 гг.» (Київ, 1965), в деяких документах якого є згадки про Чорнобиль. Вивчення оригіналів даних документів показують, що упорядники припустилися певних помилок. Отже, дані про Чорнобиль були подані у листі українського шляхтича Семена Павші, котрий воював на боці військ Речі Посполитої. 29/V — 29 травня 1651 р. він писав, посилаючися на свідчення полонених козаків, що двом полкам (Київському та Чернігівському, котрими командували полковники Антон Жданович та Матвій Гладкий) було наказано йти на Чорнобиль. Там уже став передовий загін українських козаків на чолі з Миском Поповичем (всього 2 тисячі).¹ Той же Павша у своєму другому листі під тією ж датою, описав бій під Любанем, що за три милі від Чорнобиля. Там війська Павші розбили загопи з полку Антона Гаркуші, котрі виступили з Овруча назустріч з А. Ждановичем під Чорнобилем. 9 червня 1651 р. командуючий литовськими військами князь Януш Радзивил писав про великий український гарнізон у Чорнобилі, котрий він (князь) задумав вибити з міста.

Вдалося знайти унікальні дані, що стосуються так званого «воссоєдіненія». Свідок подій, чорнобильський протопоп, правдиво описав події, що відбувалися тоді у Києві та Переяславі, підкреслив, що від більшості тамтешніх (і не тільки тамтешніх) міщан присягу цареві змушували давати силою, відмовилися присягати й деякі козацькі полки тощо. Є тут дані і про Чорнобиль. 6 лютого 1654 р. протопоп писав: «Чорнобиль зайняв царський стольник Василь Петрович Кукін дня 24 січня»². Трохи раніше (2 лютого) вищезгаданий Павша повідомляв, що 6-го числа з Києва мають виїхати два московських воеводи і направитися до Чорнобиля, «а після взяття Чорнобиля залишити у ньому залогу: дуже добру Броварську сотню, Задніпрську, а другу — Вишгородську, третю — Димерську і старшого якого з московитів. І, укріпивши добре Чорнобиль, звідти має Київський полк проводити воеводу, не могу

знати котрого, на Чернігівське воєводство, до котрого мають належати Остер, Козелець, Любеч і Лоїв...»³ У наступному листі (від 11 лютого). Павша писав, що «до Чернобиля, Лоева та інших там міст... збираються залози»⁴

У іншому своєму листі під тією ж датою Павша зазначав: «Швидко дійшла до мене відомість з Чернобиля від тамешнього отця протопопа, котрий спеціально прибув за 6 миль з Точистого Лісу до чорнобильського села і скерував цього листа до свого підстарости, який перебував зі мною... з цього листу ваша княжа мость зволиш зрозуміти, що тут в обох Українах сталося... від чорнобильців дуже небагатьох силою взяли присягу (цареві), але тамешні міщани невдячно прийнявши москву, роз'їхалися по різних містах і містечках і виглядають, як Бога, війська (королівського)...»⁵

Але найбільший комплекс документів щодо Чернобиля нам вдалося виявити у фамільному архіві Ходкевичів з Млинова, що у складі краківського держархіву в приміщенні колишнього королівського замку Вавель. Це не випадковість. Ходкевичі — один з найзначніших родів Речі Посполитої, який має потужні українсько-білоруські корені. Один з Ходкевичів — Карл як командуючий військами Речі Посполитої бився пліч-о-пліч з Сагайдачним та Військом Запорізьким під час Хотинської війни. Ходкевичам належав ряд українських міст, в тому числі й Чернобиль. Архів зберігався тривалий час у Млинові, невеликому містечку на Західній Україні, котре було родинним гніздом Ходкевичів, а потім його було перевезено до Кракова. Млинівський архів містить у собі джерела за 1493 — 1932 рр.:Є тут і такі, що безпосередньо стосуються Чернобиля. Так, у виписку з пінських гродських книг від 17.X. 1648 р. міститься скарга Барбари Харлинської-Тишкевич на козаків-повстанців, котрі напали на її людей під час переправи через Прип'ять Ляхівським перевозом, вбили ксьондза і забрали речі чорнобильських домініканців та якогось пана Котовського.⁶ У цій же справі зберігається документ писаний пізніше 16 березня 1664 р., очевидно, командуючим польськими військами в Чернобилі. Він відзначив, що в Сосницю вступив загін шляхтича Бідзинського з союзними ординцями, але, не заставши автора листа, рушив на Любеч. На шляху на ці війська вдарили козаки лівобережного гетьмана Брюховецького і вціент розбили. Автор, що перебував у Чернобилі з наказу Стефана Чарнецького, одного з польських воєначальників, став готуватися до відсічі українським козакам, наказав повитягувати з Прип'яті затоплені гармати тощо. Не забув автор послання і вилаяти колишнього гетьмана України Виговського, начебто з волі якого вибухнуло антипольське повстання на Правобережній Україні.

Унікальним є план Чернобиля др. пол. XVIII ст. На жаль, частина його не збереглася. Тим не менше, з плану та пояснень до нього можна встановити, що були зазначені чорнобильський замок, монастир (очевидно, домініканський), монастирський сад, чотири православні церкви (Пречистенська, Миколаївська, Іллінська та Пилипівська), єврейська школа та ін.⁷ Значимо, що Іллінська церква діяла аж до моменту катастрофи 1986 р., ще дві були знищені раніше більшовицькою владою, тільки нема даних про Пилипівську. Чудово доповнюють цей план інвентарі Чернобиля та його околиць XVIII—XIX ст. У першому з них («Інвентар графства Чернобиль» 1772 р.) вказані замок, передмістя Поділ, ряд вулиць (Пречистенська, Миколаївська, Іллінська, Пилипівська, Корогодська, Московська, Нова, Широка та ін.) Замок описаний досить детально, вказуються цікаві подробиці архітектури міста. Наприклад, на Корогодській вулиці стояла скульптура розп'ятого Христа. Перераховані всі дорослі чоловіки, що проживали у Чернобилі по вулицях. Так, на Пречистинській жили Йосип Володкович, столяр Андрій

Стадник з синами Дем'яном та Іваном, Іван Петриєнко з сином Василем, Петро Ющенко з синами Сеньком та Данилом, Данило Кіяниця і т. д. Значну кількість чорнобильського населення складали євреї, що купчилися на вулицях Корогодській та Широкій.

У цьому ж інвентарі описані й села в радіусі 5—20 км від Чорнобиля, більшість з яких існувала до катастрофи 1986 р. Це такі села, як Копачі, Семиходи, Ямпіль (Ямполь), Горностайпіль (Горностайполе), Новоселка, Рудня, Буди. Є й села, що зникли раніше (Бобрівка, Красне, Рубич та ін.). У даному інвентарі переписані дорослі чоловіки, і нині кожн з сучасних чорнобильців може в принципі знайти свою рідню у далекому XVIII ст.

Є й інвентарі Чорнобиля подальших років № 2116 (1776 — 1800 рр.), 2117 (1802 — 1842 рр.), є й збірник матеріалів, що стосується чорнобильських маєтностей за 1781 — 1843 рр. (у справі № 2220). У справах 295 — 300 зберігаються матеріали про чорнобильський гарнізон XVIII ст., у справі № 821 матеріали до історії міста за 1840 — 1855 рр. На жаль, брак часу перешкодив нам ґрунтовніше опрацювати ці скарби з польських архівосховищ. Але принаймні виявилися великі потенційні можливості краківських архівосховищ, особливо з «Архіву Ходкевичів у Млинові», краківського держархіву для висвітлення історичного минулого Чорнобиля у XVII — XIX ст. Сподіваємося, що ці архівні матеріали через якийсь недовгий час будуть уведений до наукового обігу.

Джерела та література:

- 1 Документи об Освободительной войне украинского народа 1648 — 1654 гг. Киев, 1965, № 165; «Осолоінеум» (Вроцлав). — Відділ рукописів. — (далі — ВР.) — № 5656 П. — Арк. 139—139 зв., 175 зв.
- 2 Держархів у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 31. — Арк. 219.
- 3 Бібліотека Чарторийських у Кракові (далі—Ч.) — ВР. — № 147. — С. 473—477.
- 4 Наукова бібліотека в Курніку — ВР. — № 991. — Арк. 443 зв.
- 5 УЧ. — ВР. — № 147. С. 383—384.
- 6 Держархів у Кракові. — Ф. «Архів Ходкевичів з Млинова» (далі—АХМ) № 1286
- 7 Держархів у Кракові. — АХМ. — № 2972.
- 8 Там же. — № 2115.

Додаток:

1648, серпня 4 або 7. — Чорнобиль. — Лист керівника польської адміністрації у Чорнобилі до литовського підканцлера.

«Козаки мешкають в замках, містечках і дворах шляхетських по Задніпрю розгостювалися, наче у власних домах, беруть податки. Я живу сам один у Чорнобилі, оточений навколо полками тієї сарани, підлеглий щоденним нападам; щоденно по шістсот козаків під'їжджають до брам, громлячи мій гарнізон, але я залишаюся при виконанні обов'язків з ласки Божої, що дуже несмачно гультяйству. Вони ж зайняли весь Сівер до самого Бихова, але не можуть дістати Чорнобиля, котрий стоїть їм в очах. З чорнобильськими підданими дотримують (перемир'я) (?) на протязі 10 тижнів. Сьогодні в полудень вони під'їхали силою в тисячу кінних до самих брам, бо сторожа втекла. Але в цей же час міська сторожа одразу замкнула брами. Вони кричали до міщан, просячи, щоб ті їм видали євреїв з їхніми скарбами і дали пороху. Міщани відповіли, що не хочуть видавати євреїв з міста на жорстокість над ними. Пороху ж мають тільки для своєї потреби. Погрожували їм (козаки) більшою потугою, яка скоро прибуде, як тільки Чернігів візьмуть, а вже взяла його козаки, голодом поморивши облежених. Цю вість одностайно принесли мені мої «язики» до Чорнобиля. Не знаю, чи не буду мати гостей у неділю. Тяжко мені і моїм драгунам. Міщани тривожаться, не чуючи про допомогу, через так повільні збори коронного війська, але будемо (триматися) як зможемо».

(Бібліотека Чарторийських у Кракові. — Відділ рукописів. — №2576. — Арк. 521. Копія. Переклад з польської.).

ЛЮБЕЧ ТА ЙОГО ОКРУГА В 1726 р.

(Підготовка до друку опису і передмова Ігоря Ситого)

Серед міст Чернігівщини найстарішим за літописними списками є Любеч. Він уперше згадується в «Повісті временних літ» під 882 р., коли князь Олег захопив його й посадив тут свого посадника.¹ У 1016 р. поблизу Любеча сталася битва між Ярославом Мудрим та Святополком Окаянним, 1097 р. відбувся з'їзд князів Київської Русі з метою домовитися про припинення міжусобиць. Уродженцем цього міста був відомий церковний діяч Київської Русі Антоній Печерський, який заснував печерні монастирські комплекси у Любечі, Чернігові, Києві.

За часів Русько-Литовської держави XIV — XVI ст. Любеч стає значним прикордонним форпостом поряд з Остерським замком. Звідси здійснювався контроль за всією територією Чернігово-Сіверської землі. Для цього навколо міста було поселене т. зв. боярство, або землянство, яке в подальшому стало одним з джерел формування української шляхти.² У XVII — XVIII ст. місто стає центром Любецької сотні, належить гетьману Мазепі. З 1708 р. переходить у власність чернігівського полковника П. Полуботка.

У XVII ст. тут був складений знаменитий Любецький синодик, який дав можливість найповніше відтворити родовід чернігівських князів, а також є важливим джерелом з історії Чернігово-Сіверської землі XIII — XIV ст. Зараз його оригінал зберігається у фондах чернігівського історичного музею. Багато зусиль для оприлюднення цієї пам'ятки доклад Голова Чернігівської губернської вченої архівної комісії, колекціонер старожитностей граф Григорій Милорадович (Любеч належав родині Милорадовичів з 1772 р. до Жовтневої революції).³ Він же започаткував вивчення історії Любеча цілою низкою праць, надрукованих протягом 2 пол. XIX ст. у газ. «Черниговские губернские ведомости» та окремими виданнями у Чернігові, Києві, Санкт-Петербурзі.

Важливим джерелом з історії Любеча є т. зв. «Мазепина книга», про яку ми вже розповідали у місцевій пресі⁴ та опублікували з неї на сторінках «Сіверянського літопису» опис Батурина 1723 р.⁵ Зараз ми пропонуємо опис Любеча та його округи з цієї ж книги. До цього нас спонукали багата історична спадщина міста, відсутність повних описів міста, які були б надруковані. Утруднює працю краєзнавців та істориків, що вивчають історію міста та його околиць, і втрата книг ревізії 1726 р. Чернігівського полку,⁶ які лише частково потрапили до праці «Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка 1729 — 1730 г.»⁷ Введення до наукового обігу матеріалів з «Мазепиної книги» в якійсь мірі допоможе заповнити цю прогалину, хоча б стосовно Любецької волості.

Опис Любеча та його округи, який ми подаємо, складається з кількох документів — «ведомости», де вказані підпорядкованість міста, становий, соціальний та професійний склад його населення і рівень його заможності, кількість дворів тієї чи іншої верстви населення (арк. 307—309), далі такі ж відомості стосовно навколишніх сіл (арк. 309—312) та стану податків і угідь, підтверджувальні записи посадових осіб на чолі з любецьким старостою (арк. 312—313), «сказки» від 25.01. 1726 посадових осіб, власника Любеча, копія грамоти від 22.12. 1708 р. на Любеч П. Полуботку (арк. 315—317, 319) «ведение» любецького сотника щодо кількості козацьких дворів у відповідних населених пунктах, де вказується їх статус (арк. 320—322). Після цих документів, складених представниками місцевої влади 25.01. 1726 р., йдуть документи, складені канцеляристами Малоросійської Колегії на підставі «приход-

них зборщиків книг» 1724 р. про види та розміри податків, які сплачували любечани (арк. 429, 432—433, 437) та підсумкові, узагальнені відомості про Любеч і його округу, складені теж канцеляристами колегії (арк. 502, 504, 505зв. — 507зв., 516, 518—520). Деякі з наведених документів дублюються. У підрахунку кількості дворів у ряді сіл писарями зроблені помилки.

Зі сторінок цих документів Любеч постає як невелике торговельно-ремісничє містечко з бідним населенням. Кількість мешканців у ньому скоротилася з 7800 у середині XVII ст. до ≈ 1344 (якщо брати у середньому 7 чоловік на двір $\approx 9:192 \times 7 = 1344$) у 1726 р. Більше половини населення — ремісники, а решта — бідні селяни та невеличкий прошарок козацтва, хоча щодо останнього, помітна тенденція його збільшення (у 1739 р. налічувалось вже 204 козаки¹⁰). Крім ремісництва та обробки землі, любечани займалися винокурінням та бджолярством. Миські доходи були обмеженими: за Мазепи збиралось 100 крб., за Полуботка 107 крб. 18 коп., а для порівняння в цей же час тільки з перевозу біля с. Оболоння через р. Десну збиралось 100 крб. податку на рік.

Схожа картина була й у сільській місцевості. Села, приписані до Любеча, розміщувались вздовж шляхів на Чернігів та Ріпкі, де більш-менш родючі ґрунти на площі 192 кв. км.⁸ За загальною чисельністю населення вони були дуже невеликі: 121 двір десполитих (847 ч.), з них тільки ≈ 52 двори «пахатных» (≈ 364); 88 дворів козаків (616 ч.), з яких — 62 двори, т. зв. «старинные» (434 ч.), 18 — прийняті по указу 1725 р. (126 ч.), та 8 — «нововписанных» (56 ч.), тобто всього 209 дворів (≈ 1463 ч.). Виходячи з вищенаведених цифр, можна припустити, що густина населення у цій місцевості складала приблизно 8 чоловік на 1 кв. км.

Як і в Любечі, в навколишніх селах, відбувається процес збільшення козацького населення. Причому, це єдина територія з описаних у «Мазепиній книзі», де відзначається ця тенденція. На ній же реєструється найбільший податок на роботу худобу — 40 коп. Факт незрозумілий, враховуючи обмеженість сільськогосподарських ресурсів Любецької округи. Для прикладу у селах Городищі, Бахмачі, Курені Ніжинського полку цей же податок = 20 коп., а вони перебували у незрівнянно кращих умовах.

Крім обробки землі, селяни любецьких сіл займалися бджолярством та винокурінням (значно меншою мірою). Зовсім відсутнє млинарство, що пояснюється браком гідроресурсів цієї території. Цікавий матеріал щодо генезису українських прізвищ та імен міститься у відомості любецького старости: прізвища Литвин, Лоевец, Нежинец, Запорозец, Лях, Мозирец вказують на місцевість, звідкіля переселився той чи інший чоловік, або на його національність; прізвища Ковал, Слюсар, Рибалка, Гончар, Бондар, Бобровниченко, Швець — на рід заняття. Багато прізвищ пов'язано з назвою населеного пункту, і, можливо, саме від них ці назви і з'явилися: оселився якийсь Пищик — ось і село вже подаль отримало назву Пишкини. Або ще такий приклад: Н. Яковенко згадує рід любецьких бояр Кислих. Можливо, саме від них отримало свою назву село «Кислые».

Сподіваємось, що ця публікація буде корисна і для істориків, і для краєзнавців, і взагалі для всіх, хто цікавиться історією рідної землі.

При поданні документів збережені всі мовні та структурні ознаки оригіналів за винятком літер, які вийшли з ужитку. Після кожного документа у дужках вказані аркуші «Мазепиної книги», де він міститься та його дублікату.

Додані необхідні коментарі.

Джерела та література:

1. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. — К., 1990. — С. 420; Милорадович Г. Містечко Любеч. — Чернігов и Санкт-Петербург, 1855/1859. — С. 2.
2. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993. — С. 22, 28—29, 34, 39, 63—64, 66, 71—72, 223, 247.
3. Любеч Черниговской губ., Городницкого уезда. Опись земель, составляющих Любечскую экономию графа Г. А. Милорадовича. — Чернигов, 1884. — С. 3.
4. Ситий І. М. Мазепина книга // Чернігівські відомості. — 22 липня 1994 р.
5. Батурин у першій чверті XVIII ст. // Сіверянський літопис. — 1995. — № 1. — С. 65 — 73.
6. Клименко П. Компути та ревізії XVIII століття // Український археографічний збірник. — К., 1929. — Т. I. — С. 151.
7. Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка 1729 — 1730 г. Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии, издаваемые под редакцией Н. П. Василенко. — Чернигов, 1908. — С. XXV—XXVI.
8. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. — К., 1963. — С. 76.
9. В історичній літературі існують різні точки зору на цю цифру: від 5 до 10 чоловік, але ми схилиємося до висновків В. Мякотина — 7,8 ч. на двір, трошки зменшивши, враховуючи природні умови Любецької округи.
10. Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. — К., 1972. — С. 574.



ДОКУМЕНТИ «МАЗЕПИНОЇ КНИГИ»

№ 15. Ведомост коликое число во владенїи бывшего Черниговского полковника, Полуботка¹, в местечке Любечи и к нему принадлежащих селах и деревнях дворового числа.

Местечко Любеч с ниже показанными селами на перед сего до разоренїя города Батурина до двора бывшего гетмана изменника Мазепы² принадлежало.

А коликое число наперед сего до разорения оного Батурина в том местечке Любечи и в принадлежащих селах было дворов того неведомо.

А ныне коликое число во означенном местечке Любечи и в селах и деревнях дворового числа, так же и какие збори наперед сего до двора бывшего гетмана изменника Мазепы были и на владельца збирается явствует ниже сего,
В местечку Любечу огородники³

Петро Безпалчий
Федор Кучма
Сидор Мартиненко
Корней Ложка
Лаврин Ледниченко
Яков, Ковирачов зят
Самойло Брегинец
Федор Куляба
Самойло Козачок
Купрей Прохоренко
Кудиниха, удова
Николай Буиневич
Иван Хорошун
Трофим Бубенник
Ермола Пивовар
Зенув Литвин
Халиман Грищенко
Филип Грищенко
Яков Макавчик
Сергей Шунко
Демян Ловец
Алексей Темляк
Семен Голик
Стефаниха, удова
Алексей Косый
Иван Сергеенко
Василиха Новариха
Ерофей Нежинец
Моисей Федоренко

Давыд Одинец
Стефан Мартиненко
Василий Усенко
Авраамиха, удова
Семен Бубенник
Яков Дробнич
Иван Мокотрик
Давыд Хорошун
Ермола Седляренко
Федор Коритко
Федор Макавец
Климиха, удова
Витинская, удова
Захарий Кончир
Павел Дворцовенко
Леско Сластюн
Павлиха, удова
Федор Солодуха
Василь Коба
Трофим Макавчик
Иван Ледян
Сава Самойленко
Супрун Голик
Радко Новаренко
Николаиха, удова
Онопрейха, удова
Иван, Тарасов зят
Моисеиха, удова
Костантин Пузоненко
Семениха, удова
Иван Мовчан

Итого: 60 дворов.

Ремесленные.

Калачники⁴

Семен Плиска
Леонтий Попович
Юрко Попович, которой живет в сотниц-
ком дворе
Тимох Близна
Никифор Даинша
Герасим Носенок

Мойсей Бебка
Гришко Соя
Максим Свердлик
Оникей Коротя
Гришко Марченко

Итого: 11 дворов.

Шевци

Иван Полосич
Тимох Швец
Евфим Пешка
Ермола Решутко
Кондрат Криха
Иля Темнохуденко

Павел Верешко
Федор Кончир
Семен Кудин
Федор Клименко
Роман Лиственский
Перевозничка, удова

Омелян Солодуха
Самойло Лысенко
Петро Солодушенко
Марко Комуруний
Климентий, Лысого, зят
Иван Солодуха
Веремеяха, удова
Трофим Шевченко
Стецко Швец

Никита Беда
Андрей Хохол
Тимошиха, удова
Стефан, Бобровников, зят
Логвин, Лысенко
Гришко Бобрувиченко
Гришко Глушенко
Тимух Черевко
Иван Клименок
Никифор Швец

Итого: 31 дворов.

Бондари

Захарий Бондар
Остап Седляр
Мартин Бондар
Иван Пузон

Алексей Широкан, столяр
Федор Бондар
Данилиха Бондариха
Гришко Бондар

Итого: 8 дворов.

Тесли

Сидор Лагута

Максим Тесля

Итого: 2 дворов.

Гончари

Сидоренко Гончар
Июв Гончар
Дмитро Дятел
Омелян Гончар
Мартин Гончар

Семен Хвостик
Федор Гончар
Михайло Гончар
Яков Кулпета

Итого: 9 дворов.

Резники⁵

Мойсей Цуца
Петро Коваленко
Артем Коваленко

Матфей Макарович
Парфений Романенко

Итого: 5 дворов.

Решутники⁶

Левун Ничипоренко
Иван Коробок
Игнат Пузоненко
Прокуп Конятинец
Петро Колесник
Есифиха, удова
Иван Конятинец
Марко Зарецкий

Иван Рак
Артем Доценко
Хомиха, удова
Иван Винниченко
Нечипориха, удова
Федор Боика
Омелян Поддубный
Оникей Мозковенко

Итого: 16 дворов.

Рибалки

Тишко Ларченко
Малах Рибалка
Гаврило Пинчук
Демян Новара
Денис Коновал
Кирило Коновал

Михайло Черноштан
Марко Высоцкий
Улас Лескович
Трофим Коршун
Сава Звонк
Мойсей Макляк

Итого: 12 дворов.

Слюсары

Гаврило Слюсар
Федор Ковал

Сава Слюсар
Кирило Слюсар

Итого: 4 дворов.

Ковали

Гришко Молот
Федор Ковал

Кондрат Париш
Данило Ковал

Итого: 4 дворов.

Кравци

Андрей Запорозец

Денис Кревец

Итого: 2 дворов.

Ткачи

Васил Чередниченко
Мина Хорошун
Андрей Колчицкий
Семен Баглей
Федор Ткач

Онопрей Куриленко
Захарий Лосик
Терещиха Морозиха
Петро Колчицкий

Итого: 9 дворов.

В деревне Гетек,
Пахатные¹⁰

Федор Гетко
Карл Гетко

Опанас Гетко
Семен Енох

Итого: 4 дворов.

Грицко Пинчук

В деревне Петричках,

Итого: 1 двор.

Ермола Пинчученко

В деревне Осеренках,

Огородники

Иван Микитенка

Итого: 2 человек.

Левун Мохнач, пахатный

В деревне Мохначах,

Итого: 1 двор.

Федор Червяк
Исак Голобурда
Захарий Голобурденко, огородник

В деревне Червяках,

Федор Голобурда

Итого: 4 дворов.

Лукия Пищик

В деревне Пищиках,

Иван Пищик

Итого: 2 двора.

Иван Коробок
Грицько Зареченко
Кузьма Корабковский

В деревне Коробках,

Огородники,
Ветушиха, удова
Данило Прасовый

Итого: 6 дворов.^{10 а}

Васко Довгун

В деревне Довгунах,

Васко Довгун

Итого: 2 дворов.

В деревне Семендях,

Улас Семендяловский, пахатный

огородники

Гришко Дегтяр
Иван Семендяй
Есифиха, удова

Андрей Дурупенко
Андреиха, удова

Итого: 6 дворов.

В деревне Манках,
пахатные

Данило Бондар
Федос Чмиренко

Барис Лазаренко

огородники

Гаврило Лазаренко
Мирун Колесник

Моисей Ещенко

Итого: 6 дворов.

В деревне Новоселках,
пахатные

Омелян Ходос
Васко Хведченко

Васко Сатченко

огородники

Стефан Калей
Улас Максимишин
приймак
Мина Пинчук
Стефан Лях

Андрей Хведченко
Андрей Романенко
Гапон Пинчук
Дмитро Пинчук

Итого: 9 дворов.¹¹

В деревне Лопатнях
пахатные

Алексея Мищенко
Федор Кондратенко

Стефан Мишков, зят
Миرون Сыч

огородники

Исак Бородавка
Артем Сыч
Ларко Лукьяненко
Тимох Терещенко
Стефан Даниленко

Стефан Кирилченко
Иван Мищенко
Андрей Мищенко
Клим Даниленко
Сава Дудар

Итого: 10 дворов.¹²

В селе Коротыне,
огородники

Павел Матвееenko
Алексей Серый
Павел Хведоренко
Марко Юда

Устим Прученко
Никита Сунидик
Иван Политыченко

Итого: 7 дворов.

В деревне Хавах и Боханах,
огородники

Гришко Мозирец
Николай Кулеш

Кузма Заикин, зят

Итого: 3 двора.

В деревне Сенюках,
пахатные

Гришко Попруха
Васил Кудлач

Михайло Хвилоненко

Итого: 3 двора.

огородники

Михайло Лаврененко
Прокуп Монатченко
Иов Хвилоненко
Иван Карташ
Ермола Монатка

Гаврило Шаповаленко
Левониха Монатчиха
Тимох Пиччук
Яков Шаповаленко
Гаврило Хвилоненко

Итого: 11 дворов.¹³

Деревня Галков,
пахатные

Марко Дученко
Давид Мищенко

Левун Дегтяр
Антон Войт, огородник

Итого: 4 дворов.

Деревня Скитки,
пахатные

Федор Бреквид
Иван Веремеенко, огородник

Андрей Корнеенко
Иван Терещенко, огородник

Итого: 4 дворов.

Деревня Воробюв,
пахатные

Ярмола Томилко
Радко Люшненко, огородник
Леско Борисенко
Корней Борисенко

Трофим Зосименко
Яцко Микитенко
Иван Люшненко, огородник
Яцко Кравченко, огородник

Итого: 8 дворов.

Деревня Высокин,
пахатные

Филон Санюта
Федор Приймак
Гордей Кощенко

Трофим Маринец
Андрей Иванченко

огородники

Никита Мойсеенко

Сергей Позняк

Итого: 7 дворов.

Деревня Пушкарки,
пахатные

Григур Пушкаровский
Иван Глушенко, огородник
Гордеиха, удова, огород.

Терех Орещенко
Иван Кезь
Лукач Глушенко

Итого: 6 дворов.

Село Краскувское й Голняки,
пахатные

Никита Хруль
Каленик Костюченко
Кузма Девочкин зят, огородник

Никита Девочка
Васил Купка

Итого: пят дворов.¹⁴

Андрей Стефаненко, огородник

В деревне Убежичах,
пахатных, Федор Муха, 1.

Село Злеев, пахатные

Артем Стеченко

Ефим Шикгуненко

Итого: 2 дворов.

В деревне Молочках,

Мартин Гладкий

Всего в памятном местечке Любечу и к нему принадлежащих селах и в деревнях 290¹⁵ дворов. Да к тому же местечку Любечу, да разорения города Батурина, принадлежало деревня Кислые с каторгой деревни до двора Любецкого всякую подданность отбывали, а оная деревня в 725 году выбыла в новописные козаки к Любецкой сотне.

И с того местечка и свыше писанных сел с подданных, до разорения города Батурина, до двора бывшего гетмана изменника Мазепы збирался годовой оклад по сту рублиов на год.

А во владении бывшего Черниговского полковника Полуботка того местечка Любеча от сел с подданных збиралось и ныне збирается от робочих скотин от лошади по 40 копеек да от вола потомуж которого збору имеет быт в год по сту по семи рублев по 18 копеек. Да к томуж всякую роботу до двора его владельческого работают.

О состоянии коллегии Малой России в казну Ея Императорского Величества никаких даходов не збирается.

К местечку Любечу принадлежащяя угодя,
а именно:

В местечке Любече собственной Мазепинской двор со всяким хоронным строением. В том дворе 2 пушки медные на станках.

В том же местечке Любечи двор бывшего Черниговского полковника Полуботка со всяким хоронным строением и с садом.

В том же местечке Любечи 3 двора шинковых.

К тому местечку пахотные земли на которых засеваается в год ржи по сту по двадцати четвертей¹⁶ в поле в дву потомуж.

В самом местечку Любечу мельница на речке Гончарищи на едно коло¹⁷, которое построено во владении полковника Полуботка.

Сенные покосы прозываемое Ивани да Полчище к томуж и другие в разных местах, на которых накашувается сена возов по двести. И рыбные ловли заливные от Днепра, два озера 1 в Любечи, 2 Нерадча и в тех озерах рыба ловитца и употребляется на домовый расход.

При местечку Любечи на реке Днепре перевоз, с которого збирается с проезжающих людей в год по 40 рублев.

К сей ведомости местечка Любеча поп Иаков Власов вместо любецкого войта¹⁸ Федора Макавця по его прошению руку приложил для того что онай грамоти неумеет.

К сей ведомости местечка Любеча дяк Михайло Дмитриев вместо деревни Воробева войта Ермолы Томилки по его прошению руку приложил для того что он грамоти неумеет.

К сей ведомости местечка Любеча поп Иоан Тимофеев вместо галковского войта Антона Семеняченка по его прошению руку приложил.

К сей ведомости местечка Любеча поп Самуил Гаврилов вместо Манковского войта Данила Бондара по прошению его руку приложил для того что он грамоти неумеет.

К сей ведомости местечка Любеча покровский дяк Григорий Василев вместо Сенюковского войта Иова Филоненка по его прошению руку приложил для того что Иова Филоненка по его прошению руку приложил для того что он грамоти неумеет.

При сей ведомости черниговского полку любецкой сотни городовою наказный атаман Михайло Семенов сын Мостовой во свидетелстве быв, а вместо ево местечка Любеча дяк троецкой Михайло Дмитриев по ево прошению руку приложил для он грамоти неумеет.

При сей ведомости Черниговского полку Любецкой сотни козак Данило Зенкович во свидетелстве был а вместо ево любецкой мещанин Яков Дробнич по его прошению руку приложил для того что он грамоти неумеет.

При сей ведомости черниговского любецкой сотни Тихон Костантиев во свидетелстве был и руку приложил.

К сей ведомости Любецкой староста Григорий Рожовец руку приложил (на арк. 307 — 313)

* * *

Арк. 314 — порожній, арк. 315 — вміщені «сказки» від 25.01. 1726 р. Любецького старости Григорія Рожовця, сина Павла Полуботка Андрія, арк. 316—317 — вміщені копія царської грамоти від 22.12. 1708 р. Павлу Полуботку на м. Любеч та інші села з угіддями, яка завірена підписами підканцеляриста Петра Іванова та Андрія Полуботка, арк. 318 — порожній, арк. 319 — вміщена «сказка» від 25.01. 1726 р. Любецького війта та війтів сіл Воробйов, Галки, Манки, Синягівка. В них підтверджуютьс дані наведеної відомості.

* * *

ВЕДЕННЫЕ Черниговского полку Любецкой сотни коликое число в онай сотне в местечку Любечу и в прилежных до него селах и деревнях обретається сотенных старинных и новописных з ревизии Рубцовой¹⁹, також де и принятых по вказу Колегии Малой Росийской присланом в 725-м году в сотню козаков, о том нижей сего явствует,

В городе Любечу,
старинный:

Григорий Шумейко атаман городовый
Демян Бурдук городничий
Ярмола Бубелник
Федор Мостовенко
Стефан Пушка
Мария Иванова вдова

Петро Пушка
Онисим Висуцкий
Васил Дмитренко
Семен Дмитренко
Герасим Сихненко.

Нововписный Рубцем:

Каленик Крупеник
Григорий Висуцкий
Аврам Залеский
Демян Бубелник

Михайло Мостовенко
Данило Зинченко
Иван Хвилоненко
Григорий Филоненко.

В деревне Довгунах,
принятый по вказу в сотню:

Тимух Мошел.

В деревне Манках,
старинный:

Кирило и Иван Манки з одного грунту по черед служат, Федор Прокопенко, Михайло Иваненко з одного грунту по чередно служат.

В деревне Лопатнях,
принятый по вказу в сотню:

Леон Савенок.

В селе Кротине,
старинный

Иван Друзд

Захарий Финев зят.

Нововписный Рубцем:

Антип Павленко
Марко Сидоренко
Кузма Сидоренко

Конон Индыченко
Иван Грищенко
Иван Сидоренко

Принятый по вказу в сотню:

Федор Фесков

Мина Мороз.

В деревне Галкове,
старинный:

Иван Омелянов
Ларко и Петро Сердюченки з одного грунту по чередно служат,
Мария Левониha, вдова

Левон Сердюченков, зят

В деревне Скитках,
старинный:

Грицко Мозковий.

В деревне Воробеве,
старинный:

Иван Пилипенко з зятем своим Демяном з одного грунту по чередно служат,
Яков Пелика

Андрей Пилипенко.

Принятый по вказу в сотню:
Яков Томилко.

Семен Вленич

В деревне Высокине,
старинный:

Тарас Лашко.

В деревне Пушкарах,
старинный:

Григорий Стефанов атаман Иан Д (рой) швагер его з одного грунту служат,
Герасим, Игнат и Микита Пушкарри з одного грунту по чередно служат.
Петро Березняцкий Стефан Гран Отрохим, Захаря и Есиф Гранки з одного грунту по чередно служат.

Нововписный Рубцем:

Тимофей Брагинец

Дмитро Брагинец.

В селе Красковских и Галниках,
старинный:

Емелиян Красковский, сын его Леон з одного грунту служат.

Тихон Ярошенко
Лукян Федоренко
Ефрем Мурышка
Яким Гарасименко, асаул

Иван Кривенок
Григорий Максимов
Васил Герасименко
Евстрат Шырко

(Горман) Кривенок, Есиф Кривенок, Иваниха Кривенкова з одного грунту почередно отбувають службу.

Михайло Гордеенко
Иван Готса
Сава Нижник
Петро Туровец
Марина Козариниха, вдова

Иван Козарин
Исак Мурышка
Самойло Хоружий
Семен Николаенко
Елена Ярмолиха, вдова

Тихон Шырко и Харлан Руденко з одного грунту почередно служат.

В селе Злееве,
принятый по вказу в сотню:

Петро и Евхим Копиченки з одного грунту почередно служат.
Иван и Гаврило Копти з одного грунту почередно служат.

В деревне Боханах,
старинный:

Мартин Тищенко.

В деревне Убежичах,
старинный:

Ярмола Вечирский Моисей Короленков й зят
его Иван Гасенко з одного грунту почередно служат.

В деревне Кислих,
старинный:

Иван Кулаковского зят
Стефан Ващенко

Васил Дуброва
Алексей Костантиев

Яким Щуковский и Гаврило Бушинский з одного грунту почередно служат.

Которие по вказу приняты в сотню:

Андрей В(тя)сенко
Григорий Шынгерей
Алфер Филипенко
Анисим Матвеенко

Михайло Трощенко
Герасим Мануйленко
Иван Демянов
Онисим Обытуцкий

К сему ведению сотник любецкой Иван Савич руку положил.
(арк. 320—322).

* * *

А по справке в коллегии Малой Росии с приходными зборщиковыми книгами
прошлого 724 году из оных владделческих сел и деревен с подданных их также и со
владделческих их мелниц четверной части показано в зборе а имянно
Черниговского полку (арк. 429).

* * *

В Любецкой сотни, местечко Любеч:

Покуховного²⁰ собственного ево Полуботка вина 13 рублей 70 копеек.

Со пчел 2 р. 88 копеек.

С винокуренных казанов с повинничным 18 рублей 80 копеек.

С ледовен и погребов 2 рубли.

С мелниц вешняков²² и валюшных кол²³ 6 рублей 20 копеек.

С посполитых

С вина покуховного и с носаток²⁴ 64 рубли 40 к.

С винокуренных казанов с повинничным 18 рублей 80 копеек.

Со пчел 12 копеек.

Ярмаркового с купецких людей от возов 2 рубли 44 копейки.

С приезжих и грацких шинкарей с вышинкованного вина с носаток 4 рубль 20 копеек.
Вагового с пудов 1 рубль 30 копеек.
С ледовни 50 копеек.

Села Кротыни.

С посполитых со пчел рубль 14 копеек.

Села Злеева.

С посполитых со пчел рубль 2 копейки.

Деревни Пищиков.

С посполитых со пчел 54 копейки.

Деревни Галков.

С посполитых со пчел 30 копеек.

Деревни Скитках.

С посполитых со пчел 30 копеек.

Деревни Высокина.

С посполитых с вина покуховного от носаток
60 копеек (арк. 432—433. аналогічний матеріал на арк. 527—528).

* * *

А с протчих сел и деревень как по ведомости подполковника Сухорева так и по справке в коллегии Малой России с приходными прошлого 724 году сборщиковыми книгами с посполитых сборов не показано, а имянно:

села Куреня²⁵

села Красковского

деревни Коробки

деревни Семендеи

деревни Сенюки

деревни Новоселки

деревни Пушкири

деревни Молочки

деревни Махначи

деревни Хавы

слободки Белошицкой²⁵

деревни Фесевки.²⁵

Канцелярист Афонасий

532).

села Алтыновки²⁵

деревни Петрички

деревня Довгуны

деревня Манки

деревни Лопатни

деревни Воробеево

деревни Убежичи

деревни Осерики

деревни Червяки

деревни Гупчина²⁵

деревни Прибынки²⁵

Серпуховитинов (арк. 437, аналогічний матеріал на арк.

* * *

А по измене ево Мазелиной бывшей гетман Скоропацкой²⁶ оными селами не владел, а владел бывшей Черниговской полковник Полуботок, а ныне владеют дети ево Андрей да Яков... (арк. 502)

* * *

А оные селы и протчие угоди отданы ему полковнику Полуботку и детям ево в вечное владение в 1708-м году декабря 29 дня, на те села дана жалованная грамота. (арк. 504).

* * *

В Любецкой сотни,

местечко Любеч принадлежало ко двору изменника Мазепы.

В том местечку Любеч собственной Мазепинской двор со всяким строением. В том дворе 2 пушки медные на станках.

Двор бывшего черниговского полковника Полуботка со всяким хоромным строением и с садом да 3 двора шинковых.

К тому местечку пахотные земли на которые высеваетца в год ржи по 120 четвертей в поли ав дву по томуж.

В том местечке Любече мельница на реке Гончарище одно коло построенная внов владельцем Полуботком.

Сенные покосы прозываемые Ивани да Полчище к томуж и другие сенные покосы на которых накашиваетца сена по 200 возов.

Рыбные ловли заливные от Днепра 2 озера и в тех озерах рыба ловитца и употребляетца на домовые расходы.

При местечку Любиче на реке Днепре перевоз с которого збираетца с проезжающих людей в год по 40 рублев.

В том местечке Любиче огородников 60 дворов.

Ремесленные:

Швецов	_____	31 двор
колашников	_____	11 дворов
бандарей	_____	8
плотников	_____	2
гончарей	_____	9
резников	_____	5
решетников	_____	16
рыбалков	_____	12
слесарей	_____	4
ковалей	_____	4
кравцов	_____	2
ткачов	_____	9

Итого ремесленных 113 дворов.

Служилых казаков 19 дворов, в том числе новописных 8.

Да к тому ж местечку Любичу принадлежало деревня Кислое и да двора Любичкого всякие повинности отбивали, а в 725 году она деревня выбыла в козаки к любичской сотни.

И с оного местечка Любича и с принадлежащих к нему сел и деревень о котором о дворовом числе и о протчих принадлежностях выписано особливо ниже сего, да двора изменника Мазепы збирано годового окладу по 100 рублей на год.

И во владении бывшего черниговского полковника Полуботка того местечка Любича с подданных збиралось и ныне збираетца от рабочей лошади по 40 копеек да от вола потомуж, каторого збору имеет быть в год по 107 рублей и 18 копеек да к томуж да двора владельческого всякую работу работают.

А с состояния каллегии Малой России в казну Ея Императорского величества ни каких даходов не збираетца.

А владеют оным местечком Любичем оные Полуботковы дети по грамоте блаженныи и вечнодостойныи памяти Его Императорского величества данной отцу их для вечного владения ему и детям ево в 708 году декабря 22 дня (арк. 505зв. — 507зв).

* * *

Да последствию при переписке Черниговского полку села Оболоня староста Григорей Свидерский, войт Андрей Федченко, села Орловки войт Степан Захарьев да китар Иван Агеев, села Дамашлин староста Дмитрий Федоров сын Мослакевич, войт Онисим Дмитриенко, местечка Любича староста Григорей Рожевец, войт Федор Моковец скасками показали, что ниже показанныя села и деревни принадлежали до двора бывшего гетмана изменника Мазепы, а именно:

в Черниговском полку. (арк. 516)

* * *

В Любецкой сотни.

Принадлежащая к местечку Любичу 3 села да: 21: деревня, каторыми владеют бывшего черниговского полковника дети Андрей да Яков Полуботки, а именно:

в селе Кротыне, огородников — «7»

служилых казаков — 10, в том числе новописных: 6:

в селе Злыеве:

пахотных	_____	2
служилых казаков	_____	2

в селе Красковском:

пахотных	_____	4
огородников	_____	2
служилых казаков	_____	21

в деревне Гутине:

пахотных	_____	4
----------	-------	---

В деревне Петричках:

пахотных _____ 1

В деревне Осерениках:

пахотных _____ 3

В деревне Мохначях _____ 1

В деревне Черняхях²⁷ _____ 4

В деревне Пищиках _____ 2

В деревне Коробках _____ 6

В деревне Довгунах _____ 2

служилых казаков _____ 1

В деревне Семендеих _____ 1

огородников _____ 6

В деревни Манках:

Пахотных _____ 3

огородников _____ 3

служилых казаков _____ 2

В деревни Новоселках:

пахотных _____ 3

огородников _____ 9

В деревни Лопоснях:

пахотных _____ 40

огородников _____ 10

служилых казаков _____ 1

В деревни Хавах:

Огородников _____ 3

В деревни Сенюках:

Пахотных _____ 3

огородников _____ 11

В деревне Галках:

Пахотных _____ 4

служилых казаков _____ 4

В деревни Скитках:

Пахотных _____ 2

огородников _____ 2

служилых казаков _____ 1

В деревни Воробевой:

Пахотных _____ 8

служилых казаков _____ 5

В деревни Высокой:

Пахотных _____ 5

огородников _____ 2

служилых казаков _____ 1

В деревни Пушкарях:

Пахотных	_____	4
огородников	_____	2
служилых	_____	7, в том числе нововписных 2

В деревни Убежихах:

Пахатных	_____	1
служилых казаков	_____	2

В деревне Молочках:

1 двор (арк. 518—520).

* * *

1. Полуботок Павло Леонтьевич (бл. 1660 — 1723) — полковник чернігівський, наказний гетьман, домагався відновлення гетьманства та ліквідації Малоросійської колегії.

2. Мазепа Іван Степанович (1644 — 1709) — гетьман Лівобережної України.

3. Селяни, які мали невеликий земельний наділ, відробляли різні роботи на землевласника, міську владу або державу, не мали робочої худоби.

4. Ремісники, що випікали хлібобулочні вироби.

5. М'ясники.

6. Ремісники, що виготовляли решета.

10 Селяни, які мали орну землю та робочу худобу.

10а В дійсності 5 дворів.

11 В дійсності 11 дворів.

12 В дійсності 14 дворів.

13 В дійсності 10 дворів.

14 В дійсності 6 дворів.

15 В дійсності 293 двори.

16 Четверть ~ 132 кг жита.

17 Колесо водяного млина.

18 Посадова особа, яка очолювала місцеву владу.

19 Можливо, це Юрій Рубець, стародубський полковий суддя.

20 Податок з рідин = 1—2 крб.

21 Податок за вироблення горілки.

22 Млини, що діяли тільки навесні.

23 Валюша — сукновальня.

24 Посуд для зберігання і одночасно, для вимірювання горілки у винокурнях ≈ 4 російських відра (≈ 50000 г. води). З носатки стягався податок ≈ 20 коп.

25 Ці села належали до Любецької округи.

26 Скоропадський Іван Ілліч (1646 — 1722) — гетьман Лівобережної України.

27 Треба «Черв'яках».



ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Сергій Павленко

ЗОЛОТИЙ ВІК БАТУРИНА

(1625—1707 pp.)

1. ПЕРШОПОСЕЛЕНЦІ

Заснування Батурина пояснюється багатьма легендами, міфами. Найбільш авторитетна версія походження майбутньої гетьманської столиці виникла у 1664 році, її виклав у своїй книзі поляк Веспасіан Коховський, який записав свідчення учасників походу короля Яна Казимира проти українського війська.¹ Як відомо, у 1664 році, взявши кілька лівобережних фортець, він підступив до Батурина. Але його передові загони козаки гетьмана Івана Брюховецького не допустили навіть в батуринські хутори.² Фортеця була ж гарно укріплена. Непроступність її, співзвучність слів «Батурин» та «Баторій» сприяло виникненню і поширенню серед учасників походу легенди про заснування міста у 1576 році королем Стефаном Баторієм. Його В. Коховський сприйняв некритично і виклав як істинну у своїх записках. Освічені українські хроністи, літописці XVIII століття, ознайомившись з цим авторитетним друкованим польським джерелом, підігнали-виправили під цю легенду грамоти Стефана Баторія.⁴ Так, польський король насправді заснував Трахтемирів⁵ для «облаштування в ньому лазарету» для хворих і поранених реєстровців⁶, а вже у дослідженні збирача старовини М. Сементовського натрапляємо: «Підтверджуючи цією грамотою права і привілеї козаків Гетманських, Баторій дає Малоросіянам столицю Батурин, замість давньої столиці козаків Черкас».⁷

Оскільки ця версія-легенда домінувала в літописах, перших історичних розвідках, то вона безперешкодно потрапила і в сучасні історичні дослідження.⁸ Насправді ж Баторій ніколи не заснував Батурина. Справа в тому, що територія Чернігівщини і в 1576 році, і в 1600-му належала Московській державі! Після російсько-литовської війни 1500—1503 років до Москви відійшли сіверські землі. Північний сусід зайняв Стародуб, Путивль, Рильськ, Новгород-Сіверський, Чернігів.¹⁰ За картою Московії Гесселя Герритса 1614 року¹¹ російський кордон доходить аж до Остра і Моровська, що майже за 60 кілометрів від Києва.

Не бачимо Батурина і на карті Московії Т. Меркатора 1594 року¹², мапі І. Магіна 1596 року.¹³ Хоча знову ж таки на них зображено Стародуб, Новгород-Сіверський, інші більш-менш значні міста.

Нічого дивного у цьому нема. Батурин, якщо він вже тоді й був, більше всього являв собою невеличкий хутирець переселенців. Адже територія півдня Чернігівщини у кінці XVI століття загалом ще нага-

дувала безлюдну прикордонну місцевість. Після монголо-татарської навали тут довгий час мало хто ризикував селитись.

На південному прикордонні Московії з Польщею Посульську пустилю¹⁴ отримав для колонізації лише у кінці XVI століття магнат українського походження Олександр Вишневецький.¹⁵ Заселення Прилуччини, Ніжинщини, Комотопіщини почалося активно в основному після Деулінського перемир'я 1618 року між Польщею та Московією, за яким від останньої полякам відійшли сіверські землі з містами Почеп, Новгород-Сіверський, Чернігів, Моровськ.¹⁶

На нашу думку, виникнення Батурина, у першу чергу, було пов'язане з дещо іншими обставинами, зокрема з складною релігійною ситуацією, яка склалася в Україні у кінці XVI століття. У жовтні 1596 року у Бресті-Литовському відбувся собор, на якому частина найвищих церковних ієрархів України проголосила про об'єднання Української православної церкви з Римо-Католицькою.¹⁷

Одночасно у місті проходив опозиційний уніатам собор під головуванням київського воєводи князя Костянтина Острозького. У ньому взяла участь галицькі єпископи Гедеон та Михаїл, дев'ять архімандритів, один ігумен, шістьнадцять протопопів і намісників і понад двісті православних священиків, багато зарубіжних гостей — церковних ієрархів.¹⁸ Вони прокляли відступників. Проте польська влада сприяла насильному насадженню-поширенню церковної унії на українських землях. Православні релігійні діячі принижувались, їх церкви, монастирі закривались.¹⁹ Мирян за вірність прабатьківській вірі називали схизматиками, вони і українські шляхтичі всіляко обмежувались у правах.

Ці утиски і породили масові втечі православних монахів, священиків з Польщі, (особливо Києва) до Московської держави. Там навіть були засновані Донський, Данилівський та інші монастирі з українськими ченцями-переселенцями.²⁰ З'явилося чимало біженців-монахів та монахинь і на Чернігівщині, яка тоді перебувала під владою московських царів.

Синодик Крупицько-Батуринського монастиря не оповідає про те, чому засновниця духовного закладу «инокиня Макрина» «зде сама жила в пустыне долгое время, при церкве малой деревяной, ветхой²¹ и опустелой».²²

Проте деякі промовисті деталі вказують про явний не випадковий її прихід в «пустинь». Синодик називає Мокрину инокинею. Тобто вона змушена була покинути перед цим приходом якийсь монастир. «По той инокине Мокрине, — далі читаємо в Синодику, — стали иноки зде жити и помалу место распространять и монастырь заводити».²³

Зрозуміти таке, на перший погляд, протиріччя не важко: инокиня і ченці могли спільно «место распространять» вимушено, у зв'язку з гоніннями на них на Правобережжі. Про те, що це якраз були поборники православної віри, оборонці духовних основ України, красномовно свідчить важлива деталь — ченці мали Острозьку біблію 1581 року²⁴, видання якої стало найміцнішою зброєю української церкви проти її нападників, принижувачів, відступників. Ще на початку XIX століття у монастирській бібліотеці зберігалось до 375 книг духовного змісту, частина яких видавалась на оборону віри у 1590-х—1620-х роках в Острозі.²⁵

До цього слід додати й те, що о тій порі, у 1603 році, за 70—80 кілометрів південніше Батурина засновується Ладанський Покровський монастир²⁶, ще ближче Густинський монастир²⁷, які стали осеред-

ками ідейної боротьби в Україні проти унії та католицької реакції.²⁸

На початку XVIII століття переважно з тих же причин заснуються й Максаківський²⁹, Макошинський православні монастирі, які розташовані за 20—25 кілометрів від колишньої гетьманської резиденції. Українські заможні шляхтичі вкладають у них значні кошти. Так, волянянин Адам Кисіль фундував у 1642 році Максаківський монастир.³⁰ Староста Овруцький Михайло Вишневецький — у 1612—15 роках — Густинський та Ладинський.³¹

Втікачі — черниці та ченці, відродивши давній монастир на території майбутнього Батурина, до 1650 року, на нашу думку, жили окремо, але поблизу, за однією захисною огорожею-частоколом. Не випадково московський цар у жалувальній грамоті називає монастир «общежительным».³² Він, за описом 1654 року, був «за городом Батурином, в Слободе,³³ над озером, на горі», у ньому «поставлены» две церкви деревянные: во имя Успенія Пресв. Богородицы, другая церковь во имя Живонач. Троицы; в том монастыре игумен Стихий, да черных старцов 30 человек, да монастырских служек и всяких работников 20 челов. Около того монастыря сделан вал земляной; на валу огорожено тыном дубовым колотым; на вороте сделана колокольница рубленая деревяная; около того вала и городбы сделан с трех сторон ров».³⁴

О. Лазаревський справедливо цей монастир не ототожнює з пізнішим, з такою ж назвою, який виник за 6 кілометрів від Батурина з іншого боку Сейму, не «на горі» і не «над озером», а в лісовій низині. Думка дослідника В. Задка про те, що у згаданий вище опис 1654 року «вкралась помилка», бо, «можливо, описуючи сусідній, Кербутовський монастир, переписувачі описали їх обидва як Батуринський або ж Кербутовський монастир був філіалом Батуринського»,³⁵ спростовується документами.

Так, 3 травня 1650 року Богдан Хмельницький видав універсал батуринській ігумені Євгенії Хлевинській з сестрами на право будівництва під Новими Млинами Батуринського Воздвиженського дівочого монастиря.³⁶ Як писала пізніше ігуменія Марія Магдалина Будерова, «в селе Кербутовке церкви никогда не бывало, но сельце к монастырю девичему в 1658 г., устроенному, разными годами селилось и к монастырской церкви принадлежать стало».³⁷ Тобто спочатку у 1658 році з'явився новий жіночий монастир, а потім виникло біля нього село Кербутовка. Про те, що черниці відокремились від ченців з «общежительного» монастиря виразно говорять їх пізніші позови. Ігуменія Євгенія 5 травня 1674 року жалілась царю за спірні села і, зокрема, перевіз через Сейм під Батурином: його «отнимают у них батуринского монастыря игумен Юасаф с братією, не ведомо, почему. И нам бы в государю велеть на те мельницы и на села и на перевоз дать жалованную грамоту».³⁸ У XIX столітті дерев'яний Кербутовський жіночий монастир, мабуть, у зв'язку із зміною русла Сейму, який став підтоплювати обитель, було перенесено в інше місце.³⁹

2. ФОРТЕЦЯ

Досліджуючи появу населених пунктів на території Ніжинського полку, О. Лазаревський прийшов до висновку, що основний пік колонізації цієї місцевості настав у другій чверті XVII століття,¹ коли сюди кинулись захоплювати землі магнати Пясочинські, Осолінські, Пади, Киселі. У 1625 році Ніжин в одній з грамот називається «новооселым городищем»,² приблизно в ті ж роки з'явилися Конотоп, Борзна, Кролевець та інші прикордонні міста «Путивльського рубежу».

У цей же час був заснований і Батурин як місто.³ За королівським дозволом у 1625 році Батурицьку фортецю закладено осадчим і роз-

порядником лівобережних маєтностей Олександра Пясочинського Матвієм Стахорським.⁴ Місце на крутому обривистому березі Сейму поряд з монастирем і його церквами він вибрав не випадково. Справа в тому, що польські, осадчі, засновуючи нові містечка і фортеці, старалися відразу відкрити церкву. Адже населення Правобережжя було дуже набожне і воно охоче знімалося з насиджених місць туди, де могло справити релігійний обряд.⁵ Оскільки монастир вже діяв, то М. Стахорському було легше, ніж іншим осадчим, скликати сюди переселенців.

Є різні версії походження назви майбутньої гетьманської столиці. Як на нашу думку, найбільш реалістична з них дослідника Ю. Кругляка. «Очевидно, — зазначає він у своїй розвідці, — топонім походить від старовинного слова батури, що означає «фортеця, укріплення».⁶

Ця назва цілком відповідає тій меті, якій мало служити новоутворене поселення поблизу монастиря на кордоні з Московією. Польська влада, захопивши Придесення, нашвидкоруч створювала надійні форпости, які б унеможливили повернення царського війська на донедавна малозаселену територію.

Тому фортеця і помешкання осадників довкола неї збудовані були в стислі строки. Після 1625 року маємо наступну документальну згадку про місто, датовану 1631 роком. «И не ездя в Ботурин, поехал в Путивль» — свідчив 31 липня 1631 року реєстровий козак П. Худий.⁷ Невдовзі місто розрослося і вже мало чимало купців, які шукали вигідної торгівлі. У 1646 році російський полковник воевода Н. Одоевський доповідав-скаржився у Посольський приказ про те, що «черкасы литовского города Батура» перейшли кордон з вином і тютюном, і він їх вислав-повернув назад.⁸

Очевидно, будівництво потужної фортеці продовжувалось після закладання частоколу, первинних оборонних споруд і в наступні десятиліття. Причиною тому були слабкість укріплень, які дали можливість московському боярину Шеїну двічі у 1633 і 1634 їх взяти⁹ і очистити місто від польського гарнізону.

Для неповторення подібного поляки доклали чимало зусиль, аби належним чином укріпити вали, частоколи, поглибити рови. Невдовзі фортеця мала розгалужену сітку підземних комунікацій — порохові погреби, схови, вилазки, колодязі.

Зберігся опис Батурина 1654 року. Він свідчить про те, що на Чернігівщині з'явився досить міцний опорний пункт прикордоння: «г. Батурин стоит подле реки Семи. Под городом течет в реку Семь озеро Поповка. Около посаду, с трех сторон к озеру сделан город, земляной вал; по обе стороны того вала огорожено дубовым бревеньем. В том земляном городе сделаны три ворота проезжие; на двух воротах башни покрыты тесом, на третьих воротах башни нет; глухих наугольных шесть башен; башни без верховь. Около того ж земляного города, с трех сторон, к горе сделан ров, а с четвертые стороны по горе от того земляного города, вверх к озеру, огорожено столичным острогом, башень по той острожной стене нет. Межи той острожной стены, к воде, ритвиною, сделаны ворота. Да в том же городе, по башням и по стене, 9 лишалаей, чугунные, железные. Да в том же городе поставлена церков дременая во имя светит. вел. Николы Чудотворца... Да в том же городе Б-не над озером на горе сделан панский двор: около того двора сделана изо рву осыпь земляная, на тоя осыпи огорожено стоячим острогом дубовым бревеньем облым, меж того острогу сделаны ворота проезжие, на воротех башня, да три башни глухие, покрыты тесом; около того двора, подле острожные стены, с трех сторон сделан ров; а тот

острог перегорожен надвое стоячим острогом и сделаны два рва подле тех стен».¹⁰

Зростання прикордонного міста негативно позначилося на житті мешканців Батуринського монастиря, ченців та черниць, які поселилися у відлюдді, намагаючись уникнути релігійних утисків.

Давши поштовх зародженню поблизу себе фортеці, іноки-втікачі невдовзі зіткнулися з тією ж проблемою, від якої намагалися втекти. Після захоплення Польщею у 1618 році Придесення у Чернігові, Новгороді-Сіверську католики поступово забирають у православних церкви. Польська влада, безперечно, діяла таким же чином і в Батурині. На це, зокрема, вказує така переконлива деталь: з сусідніх монастирів на Московщині почали масово тікати ченці. Відоме прохання до Московського патріарха від Ісайї Копинського з Мгарського Лубенського монастиря про дозвіл на переселення 150 ченців,¹¹ яким набридли польські зазіхання на православну віру. Воно датоване ще 1622 роком. Подібна напружена релігійна ситуація в регіоні зберігалась і в наступні два десятиліття.

Так, у 1638 році з Густинського монастиря перейшло кордон 80 чоловік, з жіночого Ладинського — 50 сестер і 16 послушниць, з Мгарського — 14 ченців.¹²

У зв'язку з цим, мабуть, верховне чернецтво Крупицько-Батуринського монастиря і вимушене було звернутися до польського канцлера Г. Оссолінського з проханням виділити їм ділянку землі для перенесення монастиря.¹³ Нове місце тодішня влада наділила ченцям на низькому болотистому правому березі Сейму. Воно було важкодоступне. Так, Василь Шереметев 8 червня 1658 року, їдучи з Москви, довго не міг потрапити у Батурин, бо, як доповідав царю, «река Семь под городом разлилась из берегов, мало не на версту».¹⁴

Народні протипольські повстання, які охопили Україну, інші політичні події 1640-х—1650-х років зменшували потребу форсованими темпами завершувати будівництво монастиря. Але у 1655 році Батурин вигорів від страшної пожежі. Вона, мабуть, не обминула «старовинний»,¹⁵ «ветхий»¹⁶ монастир. Це і прискорило переселення ченців на правий берег Сейму.

3. БУНТІВЛИВЕ МІСТО

Перші поселенці — будівничі Батуринської фортеці покинули батьківщину — Правобережну Україну у надії на краще життя. Вони наважились на вирішальний для них доленосний крок, прагнучи бути вільними, не обтяженими податками, панщиною, визиском дедалі більше нахабніючої шляхти. Розпорядник лівобережних маєтностей Олександра Пясочинського Матвій Стахорський, як й інші осадчі, міг заманити на Присеймів'я сотні родин лише наданням їм права на землю без оплати оброку протягом 10—20 років, на інші податкові пільги. Дух свободи, невдоволення умовами гноблення кликав у дорогу найбільш працьовиті та енергійні селянські елементи.

Прикордонний форт Батурин являв собою на початку сільське поселення за дубовим частоколом. Місто і фортеця належали Олександру Пясочинському, який зацікавлений був, щоб у ньому селилось дедалі більше осадників. Вони через певний час мали дати йому великі прибутки.

Згодом місто перейшло у руки придвірного підскарб'я коронного Юрія Зтечині,¹ а з 1634 року — канцлеру Григорію Оссолінському.² Ще через деякий час — магнатам Любомирським.³

Напевне, на їхній період володіння містом для його мешканців завершився період «свободи», і вони, колоністи, мали вже сплачувати за надану землю не пільговий податок і т. п. Не всім це подобалося. Після переїзду виросли діти колоністів, які взагалі не знали про суть зобов'язання батьків. Втрачання попередньої свободи і повернення в залежний стан осадники сприймали болісно, з невдоволенням. Тому вони з прихильністю зустріли протипольський визвольний рух, очолюваний народними ватажками Я. Остриницею та П. Павлюком.⁴ Після поразки повстання польська влада наказала прибити для остраху батуричів у центрі Батурина відрубані голови повстанської старшини.⁵ Багатьом місцевим рядовим учасникам народних заворушень 1637—38 років довелося втікати від репресій у тоді російській Путивль. Однак не довго батуричці жили в покорі.

Повсталі козаки і селяни у 1648 році напали за наказом Б. Хмельницького на шляхту, яка заховалася у Батурицькому замку, і перебили її.⁶

Відомо, що з 1649 року утворено батурицьку сотню,⁷ яка спершу входила до Чернігівського полку,⁸ а з 1654 року — до Ніжинського.⁹

У січні 1654 року 1391 батуринець (в тому числі 640 козаків, 31 представник старшини, 715 міщан, 7 земських старост і бурмістр) присягнули на вірність Московії,¹⁰ яка через незнання уособлювалася ними як держава-охоронниця православ'я, країна більших вольностей, ніж їх мала Річ Посполита.

Промосковські настрої підсилювалися на терені майбутньої Гетьманщини загарбницько-недолугою політикою польських правителів. Обмеження в правах, вольностях, здійсненні релігійних обрядів викликали відповідну негативну реакцію, змушували шукати більш надійного захисту.

Північна Московія, розігруючи політичну карту, спекулятивно підігрувала українським перебіжчикам, втікачам від дій, утисків польського шляхетства. Державотворча слабкість вітчизняного керівництва, яке постало в ході визвольної боротьби, сприяла процесові добровільного закабалення визволеного від гніту люду сусідньою державою-союзником. Проте, як і полякам, московитам нелегко було завести свої кріпосницькі порядки на новій території та Батурині зокрема.

Після акту приєднання України до Московії польських володарів Батурина змінюють вітчизняні. Місто-фортеця за проханням наказного гетьмана Івана Золотаренка передається у користування йому. Але він і не пожив у ньому, бо того ж 1655 року у Батурині виникла страшна пожежа. І тому йому довелося просити у царя натомість заміни — Борзну та Глухів.¹¹ Опинившись без традиційного володаря-попечителя, міщани, козаки, очевидно, за прикладом Ніжина, Борзни відразу подбали про запровадження тоді ж у себе у місті магдебурзького права, магістрацького управління.

Міська адміністрація дбала про належне пошанування закону громадянами, забезпечувала порядок у населеному пункті, стійко стояла на сторожі інтересів батуричів. Магістрацьке управління досить позитивно вплинуло на формування у середовищі міських жителів твердих переконань щодо своїх прав та обов'язків. Дух свободи, волі, незалежності став символом міста на багатоліття. Батуричці мало не позбавили у 1663 році життя майбутнього гетьмана Івана Брюховецького, який, заїхавши у Батурич, прагнув силою, залякуванням повернути міщан, козаків на свій бік.¹² Водночас наступного року вони не підкорилися й 90-тисячній польській армії Яна Казимира.¹³

З невдоволенням у Батурині сприйняли у 1666 році приїзд у місто та інші значні населені пункти, зокрема у Гадяч, Полтаву, Миргород, Лубни, Прилуки, Стародуб, Новгород-Сіверський, Глухів, царських воевод,¹⁴ які розіслали своїх підлеглих для перепису людності та збирання податків. Батуринці за короткий час переконалися у хибності своїх промосковських устремлінь. Воевода Тимофій Клокачов¹⁵ оселився в Батурині не сам. Збирачів податків охороняв великий загін московських стрільців.

І все ж, коли на Гетьманщині гетьман Іван Брюховецький підняв повстання проти Москви, мешканці Батурина не побоюлися виступити організованою силою проти своїх визискувачів. На початку лютого 1668 року повсталі козаки знищили у Батурині московську залогоу.¹⁶ Воеводу Т. Клокачова вони взяли у полон і відправили у Чигирин.¹⁷

У ті ж дні був убитий у Стародубі стольний князь Гнат Волконський, у Новгороді-Сіверську Ісак Квашнін. Козаки Лубен, Миргорода, Глухова, Прилук, Гадяча взяли під варту своїх воевод і відправили їх або в Чигирин, або в Крим.¹⁸

Розлючене військо північного сусіда спалило в науку свободолюбивому народу ряд українських міст, зокрема Переяслав,¹⁹ Ніжин,²⁰ Чернігів²¹ та інші населені пункти. Глухів, Конотоп та Батурин не понесли цієї кари завдяки клопотам тоді наказного гетьмана Івана Многогрішного, який, побачивши насування на рідний край великої армії, вирішив підкоритися силі «союзника», якому 12 років перед тим козаки багатьох північних міст присягали на вірність.

4. ГЕТЬМАНСЬКА РЕЗИДЕНЦІЯ

Значною віхою у житті Батурина стало підписання у ньому в 1663 році Батуринських статей між представниками московського уряду та гетьманом Іваном Брюховецьким. Вони підтвердили Березневу угоду 1654 року з доповненнями: московським поміщикам потрібно було повертати втікачів-селян і заборонялось українським купцям завозити в Росію горілку й тютюн. У Батурині як одному з найбільших міст Гетьманщини Іван Брюховецький і козаки присягнули царю.¹

Після пожежі місто швидко відбудувалось: набуло ще кращого вигляду, ніж мало.

Вулиці посвіжіли. На них з'явилося чимало гарних і багатих осель. Вигідне розташування міста, збудовані у ньому дві великі фортеці вирішили його подальшу долю. У 1669 році на Глухівській раді старшина вибрала разом з гетьманом Дем'яном Многогрішним для нової гетьманської резиденції Батурин. Причому він був призначений тимчасовою столицею гетьманату: «А как дасть Бог, что Переяславль придет в свое совершенство прежнее, тогда бьем челом его царскому пресветлому величеству, чтобы жити в Переясловле».² Це пояснювалось тим, що московське військо, жорстоко придушуючи повстання гетьмана-изменника І. Брюховецького 1668 року, залишили «Ніжин зась и Чернігов и Переяслове міста попустошени и попалени».³ Згодом проголошений на Глухівській раді тимчасовий статус Батурина як гетьманської резиденції був усунутий життям. При Д. Многогрішному розпочинається будівництво-поновлення укріплень, яке завершується лише через п'ятнадцять років новим гетьманом Іваном Самойловичем.⁴

Останній турбується й про зведення у місті двох величних та розкішних палаців. Один, певно, постав на місці колишнього ветхого панського двору, а інший — на території так званої Гончарівки, нинішнього кутка Батурина.⁵

Прийшовши до влади з допомогою Москви, Іван Многогрішний відразу нажив серйозних опонентів-опозиціонерів у середовищі оточуючої старшини, яка була невдоволена тим, що «підказаний» царськими вельможами їхній керманіч — незнатного походження, до того ж, грубий, малограмотний діяч. Настрої наближених, проявлені у перші місяці після виборів, змусили його ретельніше подбати про власну безпеку.

У гетьманській резиденції невдовзі розміщується компанійський полк,⁶ в який набирають 1000 козаків для сторожової та поліцейської служби. У травні 1670 року в Батурин за проханням гетьмана, який безпідставно боявся заклоту серед старшини, невдоволеної його правлінням, уведено московських стрільців.⁷

Іван Многогрішний, опираючись на ці сили, однак, не стає сліпим виконавцем волі північного монарха, він дедалі впевненіше проводить свою самостійну лінію з певних питань. Позитивним фактом його біографії стає негативна оцінка ним Андрусівської угоди. Московським послам він дорікнув у своїй гетьманській рецензії: «Цар нас шаблею не брав — ми своєю охотою піддалися через те, що у нас з вами одна віра. А якщо Київ й інші українські городи він хоче віддати королеві Польському, то ми знайдемо собі іншого державця».⁸

Гетьманська опозиція, яка писала царю регулярно доноси на Івана Многогрішного, після вищезгаданих заяв швидко знайшла порозуміння у впливових колах Москви. У ніч з 12-го на 13-є березня 1672 року у Батурині стався заклот: генеральний обозний Петро Забіла, генеральний писар Карпо Мокрієвич, генеральні судді Іван Самойлович та Іван Домонтович, полковники—перейславський Дмитрашка Райча, стародубський Петро Рославець та наказний ніжинський Уманець пробралися таємно в гетьманські покої, зв'язали гетьмана і під конвоєм стрільців вивезли його, прикритого овечою шкурою, в Москву.⁹ Так завершилися перші три роки життя нової гетьманської столиці.

У 1677 році частина старшини вирішила усунути з посади наступного гетьмана — Івана Самойловича. У Москву був відправлений донос про традиційну «измену» українського зверхника.

Стародубський полковник Петро Рославець ніби з цих причин просив навіть у царя забрати з Гетьманщини під його справедливе управління Стародубщину.¹⁰

Проте цар не повірив донощикам: І. Самойлович все-таки досить добре проявив себе перед тим у переможних чигиринських походах, 19 вересня 1676 року на його користь зрікся гетьманства правобережний гетьман Петро Дорошенко.¹¹ У Батурині ретельно провели слідство щодо мети наклепницького доносу, кола учасників змови. Генеральний суд визначив позбавити життя П. Рославця, ніжинського протопопа С. Адамовича, засудити перейславського полковника Дмитрашку Райчу та прилуцького Лазаря Горленка до тілесного покарання.¹² За милосердним проханням гетьмана вирок було пом'якшено: П. Рославця та С. Адамовича відправили в Москву для наступного заслання до Сибіру. Д. Райча та Л. Горленко деякий час перебули в тюрмі.¹³

Все ж ці пом'якшені репресивні заходи аж ніяк не вплинули на потаємні змагання у найближчому гетьманському середовищі за керівну булаву. Через десять років, під час невдалого походу козацько-московського війська на Крим, невдоволені гетьманським управлінням старшини, користуючись зручною нагодою, переконують Москву і зацікавлені політичні сили у «зраді» І. Самойловича. Цього разу він був позбавлений гетьманського уряду.

Особливо статус гетьманської столиці підвищується при правлінні гетьмана Івана Мазепи. Сюди поспішають іноземні послы, резиденти, паломники. Гетьманська адміністрація влаштовує їм урочисті зустрічі-прийоми. Так, посольство Шакловитого від царя у 1688 році було прийнято на найвищому рівні. Під час банкету і проголошення тосту Мазепою в резиденції стріляли з 26 гармат.¹⁴ Новообраному гетьману, як і його попередникам, доводилося з перших днів думати про надійну власну систему захисту — збереження гетьманської влади. Адже утриматись на такій високій посаді було нелегко. І не тільки завдяки місцевим зазіханням на булаву. Як довідуємось з допиту Лазаря Шагарова та Афоньки Бочарова,¹⁵ їх ще в серпні 1687 року, якраз невдовзі після виборів, послали таємним чином «проведать про новообраного гетмана про Ивана Степановича Мазепу, и об его гетманском поведении, что у него в Батурин делается».¹⁶

Шпигуни, розкриті в резиденції, були відпущені «безь задержанія», з проїзним листом. Але все це, звичайно, дало повчальний урок гетьману як далі жити, які суворі реалії його володарювання.

Небезпідставно підозрюючи про можливі майбутні сепаратистські або підступні дії приближених полковників, які, при тих чи інших неприйнятних для них обставинах, могли напряду звертатися до Москви, як це раніше трапилося з стародубським полковником П. Рославцем, Іван Мазепа просить у 1688 році у царів дозволу «да держать еще охотных жалованных конных полков и сердюков тысяч с шесть».¹⁷

Розширення-збільшення у наступні роки охоронного війська при гетьмані унеможливлювало здійснення у резиденції підступного заклоту, применшувало значимість впливових полковників-конкурентів на гетьманську булаву. Регулярні добре навчені бойові підрозділи, підпорядковані лише І. Мазепі, згодом стають солідною владною противагою хитким елементам в збереженні миру, спокою на Гетьманщині, зручним інструментом у зміцненні його позицій у стосунках з старшиною, московським урядом.

Іван Степанович заводить у гетьманській столиці суворі, навіть жорсткі порядки, які сприяють знову ж таки утвердженню його влади, авторитету та й, зрештою, й стабільності в Україні. Так, паломник старець Леонтій, проминаючи 1700 року Батурин, відразу зрозумів, що він потрапив не у звичне придорожнє місто. Чужинцю варта влаштовує ретельну перевірку.

«Генваря в 22 день приходом в Батурин град, — пише він у своїх записках, — и у градских ворот караулы, Московскія стрельцы на карауле стоят, и караул остановил нас у проезжей башни: стали нас спрашивать — что за люди, откуда идите, есть ли у вас проезжая грамота? (...) И они повели нас до съезжей избы, пятисотной принял у нас лист государев и прочетши, велел нам отвести двор — стоят; и приказал нам дать коням корму».¹⁸ Можливо, сувора перевірка стрільців воеводи вплинула на дещо критично-скептичну оцінку побаченого: «Город... на горе, красовит, город земляной. Строеие в нем поплоче Глухова, и светлицы гетманскія — ряд делу. И город не добре крепок, да еще столица гетманская».¹⁹ Хоча все ж фортеця, мабуть, дійсно на той час постаріла. Не випадково у кінці XVII віку архітектор Адам Зерникау зробив проект укріплення Батурина.²⁰ Все ж із певних причин (постійні військові походи, будівництво Київської фортеці) серйозної реставрації оборонних споруд у гетьманській столиці у подальші роки не відбулося. Але в 1700 році, якраз після приїзду старця Леонтія, у Батурин був направлений з Москви відомий зодчий Дмитро Аксамитов²¹ для ведення нового будівництва. На початку XVIII століття, як

свідчать укладені контракти, у гетьманській столиці інтенсивно будувались кам'яні хорони для гетьманської старшини та заможних міщан. У цей час серйозно оновлено укріплення фортеці-палацу, де жив гетьман (про це повідомляв Кочубей у своєму доносі царю).²³ Місцеперебування гетьмана оточили з боку міста глибоким ровом. Через нього було прокладено міст, на якому стояла сторожа.²⁴

При І. Мазепі Батурин швидко перетворився не тільки у квітуче місто, але й в столицю духовності, культури. У ньому було п'ять храмів. За пропозицією Київського митрополита Варлаама Ясинського у 1692 році у гетьманську столицю в церкву святої Живоначальної Трійці, був поставлений його намісник, з особливим статусом протоієрей «первый по кievской протопоп, чести ради гетманской, яко же и кievский первый, чести ради столицы первобытнoй самодержавцев рoсийских».²⁵

Наступного року в Батурині поселився митрополит Никодим,²⁶ грек за походженням. Місто мало церемоніальний оркестр, хор.²⁷ Гетьман зібрав у своїй розкішній резиденції, як свідчив французький дипломат Жан Балюз у 1704 році, велику колекцію картин, «а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки».²⁸ Посол переконався також у тому, що господар резиденції отримував і читав французькі та голландські газети.²⁹

У руки книголюба І. Мазепи у кінці XVII століття потрапляє безцінна духовна писемна пам'ятка українського народу Пересопницьке Євангеліє.³⁰ Він передає її у збудований на власні кошти кафедральний собор у Переяславі з таким приписом:

«Сіє Євангеліє прислано й дано єсть од ясновельможного Його Милости пана Іоанна Мазепи військ його царського пресвітлого величества запорозьких, обох сторін Дніпра Гетьмана, й славного чина святого Апостола Андрея Кавалера, до престола Переяславського Єпископського, Котрий од його ж Ктиторської милости создан, оновлен, і драгоцінними утвари церковними украшен при приосвященном Єпископі Захарії Корниловичі. Року 1701 Априля 17 дня».³¹

У 1690 році з ініціативи малоосвіченого Московського патріарха Іоакима на соборі було брутально засуджено українські книги С. Полоцького, П. Могили, К. Ставровецького, І. Галятовського, Л. Барановича, А. Радивиловського й інших письменників, накладено на них «проклятво и анафему, не точію сугубо и трегубо, но и многубо».³² Незважаючи на це, у Чернігівській друкарні завдяки дружбі Лазаря Барановича, Феодосія Углицького з гетьманом продовжували виходити духовні, наукові, художні книги. За нашими оцінками, під час правління Мазепи у Чернігові побачило світ близько 40—50 видань.³³

У 1700 році Мазепа попросив ченців Крупицько-Батуринського монастиря перекласти для нього і для мирян тлумачник Григорія Двоєслова на книгу Іова. Невдовзі він вийшов друком під заголовком «Толкованіє Григорія Двоєслова на книгу Іова за щасливого владенія Его Царского Пересветлаго Величества войска Запорозскаго обоих стран Днепра гетмана ясновельможнаго его милости пана Іоанна Стефановича Мазепы его ж коштом и иждивенієм преведесе сія духовная книга на спасеніє его и всех чтущих и пользу приемлющих от нея».³⁴

Цікаво, що відразу після церковно-духовної реакції, що пішла з Москви, І. Мазепа надав прихисток для спокійної та безцензурної роботи у 1690—1692 роках відомому українському письменнику, дячку Дмитру Тупталу³⁵ (з 1703 по 1709 рік — митрополит Ростовський).

який під Батурином з натхненням пише життя святих «Четї-Мінеї», зустрічається з Мазепою.³⁶

Оточення гетьмана теж було високоосвічене. З 1690 по 1708 рік у Батурині служив писарем, канцеляристом і збирав, колекціонував документи автор найбільшого авторитетного українського літопису Самійло Величко.³⁷ Знаменитий архітектор і військовий інженер А. Зерникау,³⁸ переїхавши до гетьманської столиці, написав у ній восьми-томне дослідження про будову фортець, готував проекти перебудови оборонних укріплень України за голландською манерою.³⁹ Його перу належить і написана тут праця «Про походження святого духу від святого отця».⁴⁰

Діячі культури, мистецтва, прихильно і з розумінням зустрінуті в гетьманській резиденції, саме тому присвячували свої книги Іванові Мазепі (С. Яворський — «Луна голосу, що волає в пустелі», 1689; І. Орновський — «Муза роксолянська», 1688; П. Орлик — «Алцід російський», 1695; П. Армащенко — «Театр зголошеної слави», 1699; А. Стаховський — «Дзеркало від писання», 1705).⁴¹

Побожний володар Гетьманщини регулярно молився у монастирі.⁴²

Не випадково у гербі гетьмана домінують три символи: хрест, зірка, півмісяць.⁴³ За дослідженням хранителя рукописів і рідкісних книг фондів Чернігівського історичного музею імені В. Тарновського І. Ситого, подібні ознаки мав і герб Батурина.⁴⁴ Хрест у ньому символізує православ'я, захист від ворога, зірка і місяць — вказують шлях до неба, до Бога.⁴⁵ Ці принципи-орієнтири були теж найважливішими для І. Мазепи.

У 1705 році поет і релігійний діяч Антоній Стаховський у книзі «Дзеркало від писання божественного», виданій у Чернігові, писав:

Від Якова яскрава Зоря в гербі сяє,
В Хресті Мазепів славне місце собі має,
Від Якова Христа тут зоря знаменує,
Христос, у Вас вселившись, тріумфи готує.
Все добре, наче Місяць, пробува на віки,
Все удостоїть жити, де ангельські ліки.⁴⁶

На печатці 1671 року⁴⁷ бачимо герб гетьманської столиці з красномовними натяками: хрест розміщений на серці. Крім того, до нього прикладено козацький прапор. Це означало, що батуринці живуть з Богом у душі й серці. Прикладена до серця корогва символізувала їхню готовність завжди високо тримати прапор боротьби за справедливість та православну віру.

Духовні прабатьки гетьманської столиці — ченці своєю незламністю і вірністю Богу та Україні передали у спадок нащадкам-наступникам головний і визначальний життєвий заряд енергії — заповіт: стійко і мужньо до останнього подиху боронити Вітчизну, православний люд від кривдників, зазіхачів на права і свободи українського народу. Гетьман Іван Мазепа, як і жителі гетьманської столиці, дійсно у вирішальну годину 1708 року діяли так, як підказували їм їхні символи. Вони стали на захист міста і України. Вони пережили гіркоту поразки, прийняли мученицьку смерть, але незламними пішли до Бога.

ЗОЛОТИЙ ВІК БАТУРИНА. (1625—1707 р.р.)

1. ПЕРШОПОСЕЛЕНЦІ

1. Стороженко А. Стефан Баторий и днепровские казаки. — К., 1904. — С. 140.
2. Волк-Карачаевский В. Борьба Польши с козачеством во второй половине XVII и начале XVIII века. — К., 1899. — С. 117.
3. Лазаревский А. Исторический очерк Батурина (1625—1760 г.г.) // Чтение в историческом обществе Нестора Летописца. — К., 1892. — Кн. 6. — С. 106.
4. Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 року. — Чернігів, 1994. — С. 5; Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. — К., 1960. — С. 34.
5. Польському королю Стефану Баторію, який прийшов до влади 1 травня 1576 року, після невдалих спроб приборкати вільних запорожців репресіями, довелося восени 1578 року піти на компроміс і довести реєстр козаків до 500. «Тот же король Стефан, — пише Лизогубівський літопис, — опроч старинного города козацкого Чигирина, дал козакам Терехтемиров с монастырем для зимовых квартал и платил всякому козаку в год по «червонцу и кожухе». Ці слова майже дослівно взято з літопису гадяцького полковника Григорія Грабянки. Про те, що не Батурин, а саме Терехтемирів (у літописах та історичних дослідженнях вживається назва як Терехтемирова, так і Трахтемирова) призначений Баторієм головною козацькою резиденцією, пишуть Василь Рубан у «Короткому літописі Малої Росії» (1777 рік), Самійло Величко в «Літописі» (початок XVIII століття), Станіслав Зарульський в «Описі про Малу Росію та Україну» (XVIII століття). Згадане стверджує у 1760-х роках російський історик Г. Міллер. «Тоді, — зазначає він, — Трахтемирів учинився козацьким головним містом, як спочатку ним було місто Черкаси, котрого честь згодом дісталась місту Чигирину». Проте й ці свідчення вторинні і загалом не відповідають дійсності, перебільшують заслугу С. Баторія. А. Стороженко у ґрунтовному дослідженні «Стефан Баторій і дніпровські козаки» доводить, що польський король заснував Трахтемирів не як козацьку столицю, чи головне їхнє місто, а всього-на-всього для «облаштування в ньому лазарету» для хворих і поранених реєстровців. Першим підняв статус цього містечка до «столичного» польський літописець Павло Пясецький в 1646 році у своїй «Хроніці». За ним називає Трахтемирів «військовим центром» козаків у виданій в 1663 році в Парижі «Історії війни козаків проти Польщі» П'єр Шевальє, який відвідав Україну в середині XVII століття і був знайомий з польськими хроніками. Далі заслуги містечка зростають під пером історика Самуїла Грондського («Гісторія...», 1676 р.), поета Самуїла Твардовського (поема «Війна домово...», 1681 р.). Помилкова історично-літописна гіперболізація статусу Трахтемирова, мабуть, виникла все ж небезпідставно, адже з 1576 по 1672 рік місцевий Трахтемирівський монастир був головним для Запорізької Січі, він призначав духовних осіб у навколишні парафії, козацькі церкви.
6. Стороженко А. Стефан Баторий и днепровские казаки. — С. 124.
7. Сементовский Н. Старина Малороссийская, Запорожская и Донская. — СПб, 1846. — С. 2.
8. Янк М. Топонімічний словник-довідник Української РСР. — К., 1973. — С. 19.
9. Замлинський В. Богдан Ружинський // Дніпро. — 1990. — № 4. — С. 132.
10. Русіна О. З історії входження Чернігово-Сіверщини до складу Росії // Український історичний журнал. — 1989. — № 3. — С. 91.
11. Рыбаков Б. Русские карты Московии XV — начала XVI века. — М., 1974. — С. 59.
12. Материалы по истории русской картографии. — К., 1899. — Вып. 1. — Карта № XXVIII.
13. Там само. — Карта XXVII.
14. Нині територія Лубенщини Полтавської області.
15. Лазаревский А. Лубенщина и князя Вишневецке (1590—1648 г.г.). — К., 1896. — С. 3.
16. Василенко М. Правне положення Чернігівщини за польської доби (1618—1648) // Чернігів і Північне Лівобережжя. — К., 1928. — С. 291.
17. Онуфрійчук Ф. За православну козацьку Україну — Вінніпег (Канада), 1987. — С. 43.
18. Там само. — С. 44.
19. Історія християнської церкви на Україні. — К., 1993. — С. 160.
20. Огієнко І. Українська церква. — К., 1993. — С. 160.
21. У 1636 році канцлер великої корони Георгій Оссолінський видав ігумену Іоанну з братією грамоти на володіння, в якій кілька разів монастир називається «давнім». Очевидно, він дійсно існував ще раніше, його пограбували і розорили монголо-татари у XIII—XV столітті.
22. Синодик Крупицько-Батуринаського монастиря // Чернігівський історичний музей імені В. Тарновського. — Інв. № АЛ-1221. — С. 40.
23. Так само.

24. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. — К., 1990. — С. 376.
25. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов, 1873. — Книга третья. — С. 299.
26. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. — С. 387.
27. Там само. — С. 206.
28. Там само. — С. 207.
29. Сюди, до речі, у 1642 році переселилось чимало ченців Трубчевського монастиря з Московії. Очевидно, це були втікачі з Правобережжя, що не прижилися в умовах духовної зашкарублості, обмеженості і невігластва московського чернецтва.
30. К портрету Адама Киселя // Киевская старина. — 1885. — Т. XII. — август. — С. 748.
31. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. — С. 265.
32. Крупицкий монастырь св. Николая // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1862. — 1 ноября. — С. 707.
33. Очевидно, це місце нинішньої північної околиці Батурина. У 1983 році археолог А. Облонський тут виявив на площі 1,2 гектара культурний шар (погужністю 0,6—0,8 м), що датується X—XIII століттям. (Ситий Ю. Археологічні старожитності Батурина та його околиць // Слов'яно-руські старожитності північного Лівобережжя. — Чернівці, 1995. — 83).
Отже, ця промовиста деталь не заперечує можливість існування у згаданому місці й давнього монастиря, в залишках якого через кілька століть оселилися ченці-втікачі з Правобережжя. На жаль, ретельні археологічні дослідження у Батурині ще не проводились. А саме вони повинні поставити всі крапки над «і» у визначенні місця монастиря, меж фортеці тощо.
34. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1878. — Т. 10. — С. 817.
35. Задко В. Неподалік від Батурина // Голос Присеймів'я (Бахмач). — 1993. — 30 квітня.
36. Кербутовский девичий монастырь // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1865. — 15 февраля. — С. 111.
37. Там само. — 15 марта. — С. 172.
38. Там само. — 15 февраля. — С. 111.
39. Краєзнавець з Борзни М. Москаленко записав свідчення місцевих жителів про це: «Житель Кербутівки 82-річний Ф. І. Микитенко, посилаючись на спогади покійної матері, твердить, що дерев'яний монастир розібрали і перевезли в Магаліїв (можливо, Гамаліїв на Роменщині). Але йому заперечує 88-річний І. К. Тараленко. У роки війни він проходив через Рильськ (Курська область). Раптом на пагорбі побачив монастир з п'ятикупною церквою. На брамі, до якої вели дерев'яні сходи, побачив напис «Кербутовский девичий монастырь». (Москаленко М. На берегах Борзни-ріки. — Чернівці, 1995. — С. 103).

2. ФОРТЕЦЯ

1. Лазаревський А. Описание старой Малороссии. К., 1898. — т. 2. — С. 2.
2. Там само. — С. 2.
3. Краєзнавець Михайло Ісаєнко у 1860 році записав у Батурині повір'я: «Народ говорить, що Батурині будували разом з Коропом. Коли закінчили той та другий, то й кажуть: ну, будемо дивитися, хто в Батурині і Короп увійде першим жити. Якщо в Короп увійде першим жити бідний, то він (Короп) буде містом багатим; якщо ж в Батурині першим жити прийде багатий, то він (Батурині) буде в майбутньому бідним містом. Ось і дивляться: в Короп увійшов бідний, а в Батурині багатий». (Черниговские губернские ведомости. — 1860. — № 14).
4. Н. М. Левобережная Украина в XV—XVII ст. Очерк колонизации // Киевская старина. — 1896. — т. III. — июль. — С. 337.
5. Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1994. — Т.V; — С. 270.
6. Родаченко І. Батурині // Україна. — 1969. — № 5. — С. 10.
7. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. — М., 1954. — т. I. — С. 114.
8. Там само. — С. 428.
9. Исаенко М. Батурині, местечко Черниговской губернии // Черниговские губернские ведомости. — 1860. — № 1.

10. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1878. — Т. 10. — С. 816.
11. Москаленко М. На берегах Борзни-ріки (краєзнавчі нариси). — Чернігів, 1995. — С. 92.
12. Полонська-Василенко Н. Історія України. — К., 1992. — Т. 1. — С. 486.
13. Задко В. Неподаляк від Батурина // Голос Присеймів'я (Бахмач), — 1993. — 30 квітня.
14. Барсуков А. Род Шереметевых. — СПб., 1888. — Кн. 5. — С. 73.
15. Підтверджуючий універсал гетьмана Юрія Хмельницького монастирю на землю 1659 р. // Центральний державний історичний архів України у м. Києві. — Ф. 154. Оп. 1. — Од. зб. 9.
16. Линевиц П. Материалы для местной истории // Черниговские губернские ведомости. Отдел второй. — 1852. — № 3. — С. 16.

3. БУНТІВЛИВЕ МІСТО

1. Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — К., 1993. — С. 129.
2. Полонська-Василенко Н. Історія України. — К., 1992. — Т. 1. — С. 456.
3. Чернігівщина, Енциклопедичний довідник, — К., 1990. — С. 47.
4. Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1872. — № 23. — С. 589.
5. Там само; Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 року. Чернігів, 1994. — С. 11.
6. Там само.
7. О. Лазаревський віднайшов в архівах прізвища деяких батуринських сотників, які займали цю посаду в різні часи: Сава Михайлів (1654), Сава Мишуренко (1659), Хома Михайлович Гнилозубенко (1664), Григорій Карпович Коровка-Вольський (1669—1671), Василь Семенович Болдаковський (1673), Ярема Андрій (1676—1689), Дмитро Нестеренко (1691—1708), Григорій Яковенко (1710), Яків Іванович Долинський (Сученко) (1713), Федір Данилович Стожок (1713—1732), Іван Григорович Костенецький (1732), Олексій Демидовський (1745—1750), Дмитро Климентович Стожок (1750—1767), Микита Смяловський (1781).
8. Корбач І. Шляхами століть. — К., 1992. — С. 46.
9. Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область. — К., 1972. — С. 145.
10. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. — М., 1954. — Т. III. — С. 538—539.
11. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1875. — Т. 8. — С. 94; Москаленко М. На берегах Борзни-ріки (краєзнавчі нариси). — Чернігів, 1995. — С. 22.
12. Ісаєнко М. Батурин, местечко Черниговской губернии // Черниговские губернские ведомости. Часть неофициальная. — 1860. — № 1. — С. 3.
13. Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — С. 251—252.
14. Там само. — С. 261.
15. Там само. — С. 541.
16. Ісаєнко М. Батурин, местечко Черниговской губернии // ЧГВ. — 1860. — № 8. — С. 52.
17. Там само.
18. Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — С. 541.
19. Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 року. — С. 85.
20. Морозов О. Московський погром в Ніжині // просвіта (м. Ніжин). — 1992. — № 1 — листопад, грудень. — С. 2.
21. Літопис Самовидця. — К., 1991. — С. 104; Русская старина. — 1903. — Т. 115. — сентябрь. — С. 673.

4. ГЕТЬМАНСЬКА РЕЗИДЕНЦІЯ

1. Літопис Самовидця. — К., 1991. — С. 92.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1875. — т. 8. — С. 94.
3. Літопис Самовидця. — С. 104.
4. Мусянко П. Подих давнини глибокої. — К., 1972. — С. 64.
5. Бондаренко В. Пам'ятні місця Батурина та його околиць // Радянське село (Бахмач), — 1971. — 10 липня.
6. Аркас М. Історія України-Русі. — К., 1990. — С. 242.
7. Там само. — С. 243.
8. Там само. — С. 244.
9. Матвеев П. Батуринский переворот 13-го марта 1672 года // Русская старина. — 1903. — Т. 115. — сентябрь. — С. 667.

10. Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — К., 1993. — С. 305.
11. Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. — К., 1993. — С. 132.
12. Бантыш-Каменский. История Малой России. — С. 305.
13. Там само.
14. Востоков А. Посольство Шакловитаго к Мазепе в 1688 г. // Киевская старина. — 1890. — май. — С. 203.
15. Востоков А. Суд и казнь Григория Самойловича // Киевская старина. — 1889. — т. 24. — январь, февраль, март. — С. 47.
16. Там само. — С. 48.
17. Востоков А. Посольство Шакловитаго к Мазепе. — С. 215.
18. Отрывки із путевых записок старца Леонтія (1700 г.) // Черниговский листок. — 1862. — 29 апреля. — № 4.
19. Там само.
20. Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII—XVIII веков. — М., 1967. — С. 60.
21. Там само.
22. Дмитро Васильович Аксамитов збудував центральний корпус палацу Лефорта (1697—98) в Москві. Ймовірно за його проектом змуровано мури, башти і церкву Києво-Печерської лаври.
23. Костомаров М. Мазепа. — М., 1992. — С. 218.
24. Зубенко-Царьков М. Чарівна подорож. — К., 1972. — С. 18.
25. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов, 1874. — Кн. 6. — С. 336.
26. Исаенко М. Батурин, местечко Черниговской губернии // Черниговские губернские ведомости. Часть неофициальная. — 1860. — № 9. — С. 40.
27. Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 року. — С. 13.
28. Січинський В. Чужинці про Україну. — К., 1992. — С. 124.
29. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687—1709. Мюнхен, 1988. — С. 105.
30. Задко В. В слові — історія // Голос Присяїв'я (м. Бахмач). — 1993. — 10 липня.
31. Вілодід О., Бражник І. Пересопницьке Євангеліє і клятва президента Л. Кравчука.
32. Огієнко І. Українська культура. — К., 1918. — С. 141.
33. Павленко С. Іван Мазепа і книга // Бібліотечний вісник. — 1994. — № 3. — С. 27.
34. Шляпкин И. Св. Дмитрий Ростовский и его время (1651—1709 г.г.). — СПб., 1891. — С. 50.
35. Д. Туптало у 1682—1683 р.р. був ігуменом Крупицько-Батуринського монастиря. У 1703 році його призначають за наказом Петра I митрополитом Ростовським. Він, загалом негативно настроєний щодо петровських реформ, царського втручання в церковні справи, гнітюче сприймає спалення Батурина, сумні вістки з України і, тяжко захворівши, помирає в 1709 році.
36. Павленко С. Іван Мазепа і книга. — С. 27.
37. У кінці 1708 року він як «ізменник» потрапив до в'язниці і провів у ній, згодом, 7 років.
38. Він похований в Некрополі біля Крупицько-Батуринського монастиря.
39. Січинський І. Іван Мазепа. Людина і меценат. — Філадельфія, — 1951. — С. 31.
40. Задко В. Неподалік від Батурина // Голос Присяїв'я (Бахмач). — 1993. — 30 квітня.
41. Шевчук В. Від упорядника // Мазепа. — К., 1992. — С. 7.
42. У ньому, очевидно, були поховані його дружина та малолітні діти Варвара та Іван. У «Синодику» Крупицько-Батуринського монастиря записана на них поминальна (Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського. Ін. № АЛ-1221. — С. 54).
43. Мазепа. — К., 1993. — С. 52.
44. Ситий І. Герб Батурина // Голос України. — 1993. — 30 березня.
45. Там само.
46. Іван Мазепа. — К., 1992. — С. 104.
47. Книга Забелы // Чернігівський історичний музей імені В. Тарновського. — Інв. № АЛ-395.

ШЕПТАКИ

За 15 км від древнього міста Новгород-Сіверського розташоване село Шептаки. Відоме з 1-ї пол. XII ст. У книзі «Описание Черниговской епархії» пишеться: «...Думают, что название свое Шептоки поселение получило от того, что первый поселившийся здесь занимался волшебством, шептанием и потомки его занимались тем же ремеслом... Какъ бы то ни было: только несомненно, что поселение существовало здесь и до татар».¹

З документів 1724 р. відомо, що цим селом у період з 1618 р. до 1648 р., коли Лівобережна Україна була під владою Польщі, володіли польські намісники А. Пясочинський та Ян Куницький.

З 1654 р. с. Шептаки стало сотенним центром Ніжинського полку, а з 1663 — 1664 рр. — Стародубського полку та передане під гетьманську булаву. Ним став володіти перший гетьман Лівобережної України І. М. Брюховецький. Тут було відкрито центральне правління для поселень представників гетьмана. Царською грамотою 1665 р. с. Шептаки було остаточно закріплене «гетьманською булавою» разом ще з 18-а селами нинішніх Н.-Сіверського та Семенівського районів Чернігівської області.

У XVII ст. в Шептаках була заснована козацька Михайлівська церква, яка в сер. XIX ст. стала цвинтарною та Христоріздвяна — гетьманська. При них у XVIII ст. діяли козацькі школи.

Жителі Шептаків брали участь у політичних подіях того часу. 12 лютого 1669 р., в числі багатьох, шептаківський сотник Василій Ісаєнко поставив свій підпис під Глухівськими статтями в м. Глухові. Це договірні умови про політичне і правове становище України в складі Росії, підписані царським урядом і гетьманом Лівобережної України І. М. Брюховецьким. Він також брав участь при підписанні «Конотопських статей» 25 травня 1672 р. біля Козацької діброви між Конотопом та Путивлем, де гетьманом Лівобережної України був обраний Д. Г. Многогрішний.¹

У 1708 р. с. Шептаки було під гетьманською булавою І. С. Мазепи. Селом правив його соратник — Андрій Бистрицький. У цей час воно опинилося у вирі Північної війни.

20—21 жовтня 1708 р. загопи шведів пройшли в напрямку м. Н.-Сіверського. Пізніше, прибічники царя Петра I вчинили допит шептаківців. Після поразки гетьмана І. С. Мазепи с. Шептаки стало володінням нового гетьмана І. І. Скоропадського, який часто бував у ньому.

У 1710 р. у м. Бендери, що на той час були під турецькою владою, гетьманом в еміграції Пилипом Орликом була оприлюднена його Конституція, натоді одна з найдемократичніших у світі. У ній, зокрема, говорилося й про Шептаківську сотню «...Гетьман не мав права самовільно роздавати усі добра монастирям, духовенству, урядникам, слугам, вдовам і іншим. Він повинен був задовольнятися своїми оброками і прибутками «на булаву» та особу його гетьманську належніме, як-то — індукцією, полком Гадяцьким, сотнею Шептаківською, також Почепською, Оболонською й іншими...».² Індукт—податок за довіз товару. Це означало, що П. Орлик бував у Шептаках. Ще в 1707 р. був

виданий універсал гетьмана І. Мазепи про установлення межі Шептаківської сотні.

У 30-х р. XVIII ст. в Шептаківській сотні 30% козацьких сімей не мали землі. У 1720 р. гетьман І. І. Скоропадський, перебуваючи в Шептаках, запросив туди генерал-фельдмаршала О. Д. Меншикова. Туди ж була привезена скарга жителів м. Н.-Сіверського на сотника Ф. Лісовського, який безжалісно обкрадав жителів міста. Скарзі було дано хід.

У цей час в Шептаківській сотні почали розвиватися різні ремесла. Було налагоджено виробництво поташу та смальчуги-будництво.³

На початку XVIII ст. російські підприємці масово скуповують прядиво в Україні та вивозять його до Росії. А в 20-х роках вони почали засновувати мануфактури для переробки прядива в Стародубському полку. У 1726 р. Строганови заснували в шептаківській волості «парусну» мануфактуру. Управителем її був теж росіянин — Павлов. Мануфактура розвивалася слабо. У 1727 р. вона опинилася в руках О. Д. Меншикова, а потім була передана президентові Малоросійської колегії. Року 1730 Шептаківську мануфактуру приєднано до Почепської. Шептаківська мануфактура давала за рік 462 звої (сувої) парусини.⁴

5 червня 1750 р. указом царського уряду останньому гетьманові Лівобережної України К. Г. Розумовському даровано міста Батурин, Почеп та велику частину дворів Шептаківської сотні, а в 1760 р. вся Шептаківська сотня була йому передана у вічне володіння. З матеріалів ревізії, проведеної царським урядом у 1764 р. видно, що Шептаківська сотня входила до складу Стародубського полку.

У 1774 р. за наказом гетьмана Розумовського в Шептаках замість старої Христоріздвяної церкви була побудована нова Христоріздвяна. Вона зроблена з дерева з дзвіницею, де встановили дзвін вагою 81 пуд, відлитий у Москві на заводі Богданова. При козацькій Михайлівській та гетьманській Христоріздвяній церквах діяли козацькі школи.⁵

У 1764 р. у зв'язку з ліквідацією гетьманства с. Шептаки було виведене з-під гетьманської булави. У 1781 р. в «Деле обо всех в Малой России казенных домах» описані сотенні канцелярії в м. Н.-Сіверському та в с. Шептаках, які входили до складу Стародубського полку. У 1781 р. у зв'язку з уведенням намісництва на Україні і скасуванням полкової системи Шептаки ввійшли до Н.-Сіверського повіту Н.-Сіверського намісництва.

У середині XIX ст. село складалося з кутків, названих іменем перших поселенців: Бунаківка, Карпівка, Овдійка, Ревівка, Тимошівка, Вернигорівка, Басосівка, Гоманівка, Аксенівка, Кожухівка, Полюшківка, Сигутівка. У 1866 р. — 271 двір, 2235 жителів; волосне правління, сільська розправа, сільське училище, 2 церкви (вищезгадані). У 1897 р. — 574 двори, 3605 жителів, земська школа. Крім основного заняття (сільське господарство), шептаківці в той час робили колеса для возів і продавали їх на ярмарках в м. Стародубі.

У роки Великої Вітчизняної війни в боях з фашистами загинуло 360 жителів с. Шептаків. У 1967 р. їм було спорудженоobelіск Слави, а ще раніше, в 1965 р., споруджено надгробок на братській могилі воїнів-визволителів, загиблих при визволенні села від фашистів у вересні 1943 р. Уродженцями Шептаків є Герої Радянського Союзу П. М. Максимихін та І. Тимошенко.

Нині в селі розташований центр садиби сільгоспідприємства ім. Мічуріна (спеціалізація — м'ясо-молочне тваринництво), відділення зв'язку, середня школа, фельдшерсько-акушерський пункт, клуб на 120 місць, 3 бібліотеки (14 тисяч книг).

Джерела та література:

1. Описание Черниговской епархии. — К., 1874. — Книга VI. — С. 43.
1. Величко С.
Літопис. Переклав з книжної української мови Валерій Шевчук. К., 1991. — т. 2. — С. 93, 154.
2. Полонська-Василенко Н. Історія України. У двох томах. — К., 1992. — т. 2. — С. 191.
3. Там само. — С. 182
4. Там само. — С. 184.
5. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. К., 1990. — С. 951.



МАЗЕПИНА КРИНИЦЯ

Людмила Томілович

МАЗЕПИ І БІЛОЦЕРКІВЩИНА

Історія нашого краю пов'язана з історією багатьох славетних родів. Одним з них є рід Мазеп-Колединських гербу Курч. Вони вважали себе відгалуженням князівського роду Курчів. Можливо, в їх жилах і текла кров давніх місцевих князів, але докладно ми цього не знаємо.¹

З документів відомо, що Михайлу Мазепі, зем'янину київському, шляхтичу православного віросповідання, наданий в 1544 р. Сигізмундом I привілей на володіння в київській землі «землею пустою, людьми не заселеною, що лежить коло р. Кам'яниці, починаючи від моста, по якому проходить великий гостинець, аж до урочища Почухова зі всіма приналежностями». У 1572 р. цей привілей було стверджено. Над Кам'яницею піклуванням того ж Михайла Мазепи був збудований невеликий замок для сторожі та захисту від татар — зародок майбутнього села Мазепинці.²

У 1574 р. Генріхом Валуа був наданий Михайлу Мазепі привілей на село Пасічне на Кам'яниці.³ Мазепи володіли ще й с. Кам'яницею (Камбанка) на Росі, яке в 1659 р. на сеймі було пожалувано Адаму Мазепі.⁴

Спадкоємцем Михайла Мазепи був його син Федір, але за участь у повстаннях К. Косинського та С. Наливайка втратив володіння, і маєтності перейшли до його брата Миколи.⁵

У люстрації Білоцерківського староства виступає як осідлість «хутір над Кам'яницею» Миколи Мазепи-Колединського. Він тримав цей хутір на праві лінному і службу військову повинен був з нього відбувати при старості білоцерківському.⁶

Син Миколи — Адам-Степан був приречений до вигнання та позбавлення честі за вбивство шляхтича Яна Зеленського, але зміг відкупитися і залишився володарем своїх маєтків і навіть ще розширив їх привілей 1659 р., що вище згадувався.⁷

У родовому замку на хуторі Мазепинці (Мазепинці) народився в Адама-Степана та Марії (з роду Макієвських) Іван — майбутній гетьман України, тут провів дитячі роки. Він рано покинув рідне гніздо — поїхав вчитися до Києва, потім потрапив до двору короля Яна Казимира, але не раз повертався на батьківщину. Відомо про його приїзд після навчання до того, як почав служити при королівському дворі в 1658 — 1659 рр. в середині 60-х років — коли був послом від короля до Павла Тетері, якому віз гетьманську булаву; в 1667 р. — Ян Казимір йшов походом в Задніпров'я і зупинився в Білій Церкві, в його свиті був і Іван Мазепа, він відвідав батька в Мазепинцях (через короткий час той помер).⁸

Можна припустити, що приблизно в цей час, а саме в 60-і роки, Мазепа одружується з дочкою колишнього білоцерківського полковника Семена Половця (який до того ж володів грунтами Буки на р. Рось). До того вона була дружиною іноземця на службі у поляків, також білоцерківського полковника Самуїла Фрідріха, який помер після 1660 р. З цією дружиною Мазепа перейшов на лівий берег Дніпра в 1674 р.¹⁰

Восени 1704 р., коли Семен Палій, полковник білоцерківський та фахівський, був схоплений в Бердичеві в головній квартирі Мазепи і засланий до Сибіру, гетьман Іван Мазепа знову з'являється в Білій Церкві. У 1708 р. гетьман стоїть в Білій Церкві, тут же зберігається його скарбниця, яка після «измены» Мазепи була захоплена князем Голіциним (2 млн. крб.).¹¹ А в 1706 р. гетьманом та полковником білоцерківським Макієвським (припускаємо, що це родич гетьмана по материнській лінії) на місці головного дерев'яного храму міста, була закладена кам'яна церква на честь св. Миколи, але вона не була добудована. Був споруджений і освячений лише один вівтар. За півтора століття вона майже зруйнувалась, але в середині ХІХ ст. була відбудована настоятелем Преображенського собору П. Г. Лебединцевим у стилі українського бароко. Ця будова збереглась донині і є найдревнішою пам'яткою нашого міста, що вціліла.¹²

Цікаво, що в 1706 р. через Білу Церкву проїжджав Петро І і, напевно, був зустрінутий тут гетьманом.¹³

З Білоцерківщиною пов'язана ще одна сторінка в житті Мазепи, цього разу похмура: до головної квартири Мазепи у Борщагівці, біля Білої Церкви влітку 1708 р. привезли ув'язненими генерального суддю Кочубея, полковника Іскру, де їх і було страчено.¹⁴

Майже 300 років минуло після цих подій, але пам'ять про них живе в легендах, назвах місцевостей. Микольська церква, закладена гетьманом Іваном Мазепою, носить назву Мазепинської, зберегла свою назву і батьківщина — село Мазепинці, в якому є городище, що в народі називають «замок Мазепи», а трохи далі — урочище, що в кінці ХІХ ст. ще мало назву «підвали Мазепи», а за рікою Кам'янкою стоїть «курган Мазепи». Крім того, є «шлях Мазепи», котрий проходить з Мазепинець до села Пологів і далі.¹⁵

Як бачимо, пам'ять народна все зберігає, ніщо не має забуття.

Джерела і література:

1. Словник географічний королівства польського та інших країв слов'янських. — Варшава. — 1862. — Т. 7. — С. 183—186.

(Назва книги перекладена з польської мови — прим. редакції).

2. Там само.

3. Там само.

4. Там само.

5. Матеріали до історико-географічного словника, зібрані В. Б. Антоновичем // Рукописний відділ ЦНБ, Ф. 1, № 8127, 7899.

6. Словник географічний королівства польського та інших країв слов'янських. — Т. 7. — С. 183 — 186.

7. Там само.

8. Там само.

9. Там само.

10. А. Л. На ком был женат Мазепа // Киевская старина. — 1888. — № 5. — С. 43—45.

11. Матеріали до історико-географічного словника, зібрані В. Б. Антоновичем // Рукописний відділ ЦНБ. — Ф. 1. — № 8127, 7899.

12. Козаченко В. А. Архітектурні пам'ятки Білої Церкви // Біла Церква: шлях крізь віки. — Біла Церква, 1994.

13. Матеріали до історико-географічного словника, зібрані В. Б. Антоновичем // Рукописний відділ ЦНБ. — Ф. 1. — № 8127, 7899.

14. Там само.

15. Словник географічний королівства польського та інших країв слов'янських. — Т. 7. — С. 183—186.

ПОЛЕМІКА

Олександр Яровий

ТАЛАНТ ЗА ДИМОВОЮ ЗАВІСОЮ

(Штрихи до проблеми «Тичина і анти-Тичина»)

Цей поет — геній чи графоман?

Очевидно, таке незвичайне питання міг би поставити не один читач Павла Тичини, детально і вдумливо ознайомившись із його літературною спадщиною. Справді, поляризованість митця — неймовірна. Один полюс Тичининої творчої планети — це чарівне царство справжньої глибокої поезії, музика всесвіту і людської душі, відкарбована у слові. На протилежному — панує вічний холод і темрява безживних словосполетінь, фальшивих гасел, органічно чужих Тичині маршових акордів...

О панно Інно, панно Інно!
Я — сам. Вікно. Сніги...
Сестру я Вашу так любив —
Дитинно, злотоцінно.
Любив? — Давно. Цвіли луги...
О, панно Інно, панно Інно,
Любові усміх квітне раз — ще й тлінно.
Сніги, сніги, сніги....

Це — Тичина.

Комсомольці до роботи.
Геть старе життя на злом.
Хай стирається різниця
Поміж містом і селом.

Це також Тичина.

Важко повірити, що обидва уривки вийшли з-під пера одного поета. Величезна прірва поміж генієм та графоманом, та «обидва» були і є в українській літературі однією особою — Павлом Григоровичем Тичиною.

Навіть побіжний огляд критичних оцінок тичининської творчості засвідчує: літературознавці стоять часом на різко протилежних позиціях, їх погляди відзначаються такою ж поляризованістю, як сам доробок поета. Виражена неоднозначність думок є найліпшим доказом того, що перед нами справді мистецьке явище, талант масштабний і потужний — бо ж сірість, безликість навряд чи становитиме предмет суперечок. Фахівцеві, або просто обізаному аматору української поезії, може видатися дивним сам цей підхід — кому ж потрібно доводити, що перед нами великий поет? Це аксіома! Доводити потрібно, і багатьом. Гірші й найгірші твори П. Тичини стали для пересічного читача димо-

вою завісою, яка приховала справжні здобутки поета. Учень, ще, можливо, не знаючи жодного поетового рядка, приходять до шкільного вивчення творчості П. Тичини з комплексом упередженості. Він наперед зневажає й не любить тичининської творчості, бо ця запрограмована зневага передавалася з покоління до покоління. Щоб уникнути голо-слівності, вдаючись до цитати, в котрій ненавмисно вдало сконцентровано сутність «середньостатистичного» уявлення про П. Тичину. Цитата не з літературознавчої праці, а з твору учня. В усній відповіді учень не зміг назвати жодного твору П. Тичини, проте пише:

Найбільше з усієї української літератури мені не подобається Павло Тичина. На мою думку, це людина, яка не мала ніякого хисту до поезії. Його вірші не мають ні рими, ні ритму (за виключенням деяких «партійних»), а подекуди і змісту. Недарма в народі кажуть: «Краще з'їсти кирпичину, ніж учить Павла Тичину!», «А Тичина пише вірші, та все гірші, та все гірші». **Народ просто так казати не буде** (Підкреслення наше. — О. Я.) До того ж, ця людина скорилася долі, партії (на відміну від Симоненка, Стуса та й багатьох інших) і писала вірші на замовлення партії й уряду. І я вважаю, що таку людину не можна назвати справжнім поетом. Я зневажаю таких людей».

Саме так — не більше й не менше. Вибачимо авторові певну стилістичну незугарність, відсутність компетенції в питаннях поезики та запальність юного максималіста. Звичайно, наводимо цей уривок не для полеміки з «критиком»-дилетантом. Полемізувати будемо з думкою загалу. Бо наведені рядки — це ілюстрація всеохопної типовості мислення, яка культивувалася роками, підтвердження того, наскільки стійким виявився догматизм уявлення про П. Тичину. Так, об'єктивно поет справді «розколовся» на гасельника-борзописця і справжнього поета (який у ньому не «вмирав» цілковито, всупереч поширеній думці.) А в масовій свідомості той другий, справжній поет не існував! Трагічний парадокс «народного» (читай — смаково-нерозвиненого) сприймання Тичинини вірші «римовані», «про партію» — нецікаві, осоружні; його вишукана й відточена поезія — недосяжна розумінню маси, тому — така ж «погана», як і партійна лірика. **«Народ просто так казати не буде...»** У цій, можливо, до кінця й неусвідомленій учнівській фразі — ціла філософія, що сяяла в людську свідомість десятиліттями. Але що таке «народ»? Міфічність «народу», як поняття на означення чогось інтелектуально однорідного доводив у свій час ще Х. Ортего-і-Гасет. А чи застаріло сьогодні пушкінське — «Поет, не дорожи любовію народної?..». Мабуть, зайве навіть доводити, що мається на увазі не народ як священне нам поняття, як єдина історико-культурна спільнота, а — як далека від культури маса, чернь, плебс. Лише радянські «оновителі світу» могли дійти маразматичної ідеї пролеткультівства, коли потенційним письменником проголошувалась кожна особа, що заледве вивчилася грамоти. Звісно, П. Тичина, що синтезував у своїй самобутній творчості передові течії світової поезії, був ніби відгороджений бар'єром від такого «письменства» і «читацтва». А коли почав наближатися до «масового читача» і самопримітивізуватися — досяг ефекту протилежного: віддалився від читача взагалі. Як лише С. Тельнюк, наводячи тичининський триптих «Листи до поета» (1920), «зрозуміла поета тоді... тільки інтелігентка. Селянка... дивиться на нього як на самозванця і каже: «Не так, як у Тараса». Про робітництво вже й не кажу — воно вже й тоді виховувалося у дусі заперечення української мови, літератури, культури взагалі. Залишався тонкий шар інтелігенції, яка розуміла, що за титан з'явився на українському видноколі!»

Яка доля спіткала той шар української інтелігенції в сталінські часи, нам відомо. Так П. Тичина залишається, по суті, без читача.

А тепер ще раз, востаннє, звернемося до юного опонента. На протипагу П. Тичині він наводить постаті В. Симоненка, В. Стуса, творчість яких, очевидно, знає не краще, ніж творчість П. Тичини, але, підкоряючись — знову ж таки — магнетизму масового обоожнювання, вважає, що відшукав Тичининих антиподів. Але той же В. Стус, що глибоко шанував П. Тичину, з гіркою писав у «Феномені доби»: «Двадцять століття заправило від митця такого характеру, який здатен витримувати і понадлюдські перевантаження. Тичина такого характеру не мав. Він був занадто ніжний для цього, може, найжорстокішого віку...»²

І цей жорстокий вік вивів камерного, інтимно-ліричного співця на майдани і трибуни. Що ж, культура деспотичних режимів у своїх речових, матеріальних виявах завше тяжіла до помпезності, циклопічної монументальності, а в духовній сфері — до надмірної масовості, «всенародності». Масштабні ілюстрації могутності держави (в архітектурі, живописі, літературі) покликані були — як в античні часи, так і в радянський період — підкреслити «нічогонеартість» окремої людини, таким різким контрастом змусити її до благоговіння перед владою, що витворила подібні «дива». Держава — це все, Народ — це все, окрема людина — тільки цеглинка в масиві Народу. Уніфікація індивідів, котру сповідував і активно провадив у життя радянський тоталітаризм, вимагала засобу, який допоміг би нейтралізувати всяке інакодумство і взагалі нешаблонне мислення, привести людський інтелект до «загальнонародного» спільного знаменника. Таким інструментом «виховання нової людини» стала радянська ідеологія, що виросла в ціле мистецтво задурманювання мільйонів умів.

Нова доба вимагала нових міфів і нових героїв. Крім Олімпу можновладців, треба було заснувати пантеон напівбогів, відомих діячів у сфері літератури й мистецтва (основних підвалин ідеології). Тяжка доля стати в очах народу верховним жрецем «нової» української поезії випала Павлові Тичині.

С. Тельнюк, багаторічний дослідник творчості П. Тичини, у згаданій вже статті писав про поетів — сучасників П. Тичини: «Ім усе простилося: і оті пісні, що всенародно співалися цілі десятиріччя, і грубезні книги про Сталіна, і неодноразові нагородження Сталінськими преміями, — одному Тичині це не пробачилося».³

Проблему ставлення читачів до тичинівського доробку ми вже зачепили, повернемося до неї й далі, а зараз слід зупинитися на причинах: чому саме П. Тичина серед багатьох інших українських письменників був обраний владою для поступового возведення, для демонстрації — як вихованця комуністичної ідеї, співця «найгуманнішого суспільства». Адже ж і комуністом на той час не був, і хитання певні малися — то формалістські, то символістські, і чітку ідейну позицію не відразу виробив, м'якотілий інтелігентик, абстрактний гуманіст... Невже не було бездоганніших претендентів, що відразу безапеляційно стали в «червоні лави» письменства? Були. Але владі потребувався значний художник, чие ім'я вже мало широкий розголос вдома і за рубежем — от, мовляв, які велетенські таланти підтримують радянську владу, перебувають на службі суспільства будованого соціалізму.

Вихід у світ 1918 року «Сонячних кларнетів», за підсумком Л. Новиченка, став «подією в тодішній українській поезії. Перед читачами і критикою постав поет, який ніби ніколи й не був учнем, початкуючим віршувальником».⁴ Особливо наголошувала тогочасна критична думка на небувалій музичності поетового слова, глибині, свіжості образів і їх лаконічно-точному вираженні, на вдалому новаторському синкретизмі фольклорно-традиційних елементів з новітніми досягненнями світової

літератури, зокрема поезії французького і російського символізму. Визначний польський поет Ярослав Івашкевич підкреслив «виняткову силу і свіжість» віршів П. Тичини. Увага українських та російських критиків була тим більш закономірною. Літератори української діаспори (зокрема, Є. Маланюк) теж помітили появу небуденного таланту. Редагований Є. Маланюком часопис «Веселка» у 1923 р. назвав П. Тичину «предтечею», котрий возвістив Україні прихід конгеніального Шевченкові обдарування. Словом, П. Тичина, проминувши фазу початківської маловідомості, відразу став величиною в сузір'ї видатних слов'янських письменників. Владі залишалось тільки «приручити» відомий світові талант, поставити його собі на службу, зробити Стахановим літератури.

Парадоксальний тичинівський злет-падіння почався, в основному, з публікації в «Правде» твору «Партія веде» мовою оригіналу (21 листопада 1933 р.). Це вже було жестом великої «довіри» властью імущих: аякже, вірш не потрібно навіть перекладати на «язык интернационального общения», його провідна ідея близька й зрозуміла кожній радянській людині без перекладу. Щоправда, в активі поета-академіка вже до цього була «партійна» книга «Чернігів» (1931), але її одверто «насміхаторські», пародійні рифмовки законів діалектики та політичних гасел змусили навіть вірнопідданих критиків замислитись і віднести книгу до творчих невдач поета.

Обравши долю «безпартійного комуніста», П. Тичина мав стати для світу живою ілюстрацією того, як геніальні ленінські ідеї завойовують серця навіть непартійців. Владі вигідніше було не поспішати з посвяченням поета в сан комуніста. Бо ж — не з партійного обов'язку а «з веління душі» вихваляє поет успіхи Країни Рад...

І почалася ескаляція співця — щабель за щаблем — на найвищі яруси суспільної ієрархії, делегування на високі зібрання, конгреси тощо. В другій половині 30-х років П. Тичина — директор інституту літератури АН УРСР, з 1946 р. — народний депутат Верховної Ради СРСР, у війну і після (1943 — 1948 р. р.) — міністр освіти УРСР, з 1953 по 1959 рік — голова Верховної Ради УРСР, заступник Голови Ради Національностей Верховної Ради УРСР, член товариств, комітетів, президентів, кавалер орденів та медалей. Твори П. Тичини перекладаються на мови соц- і не соцтабору, творчість відзначається Державними преміями... Врешті, незадовго до смерті П. Тичина стає Героєм Соціалістичної Праці. Більш ніж третину століття радянська система реалізувала свій план щодо Тичини — і реалізувала: поет зник і став тихо зневажуваний власним народом, а натомість з'явився літературний стаханівець, що, як вугілля на-гора, видавав на літературну поверхню словесну сировину...

Не чіпайте... моєї України:

Тільки це ж моя втіха одна!⁵

Так писав П. Тичина у молоді роки. Він кохав Україну. За що ж незлюбила його Україна, чому ж він залишився в колективній пам'яті народу тільки творцем «барабанної лірики», убого-нудних віршоблоків? С. Тельнюк пише: «Дев'яносто відсотків української людності — це ті, що не люблять творчості Павла Тичини... Ні... дев'яносто дев'ять. А, може, й ще більше».⁶ Як одне з підтверджень наводить широковідомі частівки із серії насмішок над П. Тичиною, отих злояких епіграм на кшталт «В полі трактор дир-дир-дир». Важко не погодитися з дослідником, що П. Тичина (чому саме він, а не, наприклад, О. Корнійчук, опусами якого пресингувалася свідомість найширших мас?) став символом радпристосуванства, підлабузництва й бездарності в очах народу. Як на нашу думку, дві з головніших причин — такі. По-перше — дія викли-

кає рівноцінну протидію. Зрозумілою захисною реакцією на «тиск Тичиною» стала неприязнь до нього. Чим більше влада силкувалася витворити з поета божка, тим більше народ (може, й інстинктивно) опирався, знаходячи віддушину в тому, що набридло постійним згадуванням ім'я від душі можна було поваріювати в знущальницьких частівках. Народ чи не завжди перебуває в опозиції до політичної влади, а П. Тичина давно вже став більш явищем політики, ніж літератури. Він, персона grata, настільки нерозривно злився в народній уяві зі своїми «офіційними благодійниками», що про поета стали складати фольклорні байки вже не як про людину, а як про атрибут ненависної влади. Тичина став ідеологемою, став уявлятися символом тоталітарного устрою — як колгосп, як першотравнева демонстрація, як серп і молот...

Нарешті, друга, як ми гадаємо, причина падіння поетового реноме в очах співвітчизників. Вона полягає вже не в ідеологічному галасі круг імені П. Тичини, а в самих його творах. Народ їх не зрозумів, незважаючи на позірну примітивність. Вірніше, зрозумів те, що лежало на змістовій поверхні. Але тичинівський підтекст, поетова насмішка залишились неспійманими. Так вважає С. Тельнюк у статті, яку ми так щедро цитуємо (річ у тому, що вона є чи не першою найсмівливішою вітчизняною спробою сьогодні зірвати ідеологічну ширму і показати «іншого» Тичину). Дослідник розвиває і поглиблює думку американця О. Тарнавського: соцреалістичні твори П. Тичини — це грандіозна містифікація, розиграш, «люта пародія». Дійсно, ряд аргументів, наведених С. Тельнюком, вагомі. Чи міг, наприклад, П. Тичина — знавець світової філософії — всерйоз писати, що «перепони всі досліджено», «глибини всі розгадано?..» Наводяться паралелі між «безжалючими» строфами поета (в яких він прагне виправдати «залізність» нової доби, «традицій підризацію» і таке інше) та з творами більш ранніми, з тим же «Прометеем» — де пронумеровані, знеосіблені і обездуховлені представники «майбутнього» суспільства, колективізовані «оновителі» світу, постають різко негативно. Вдається автор і до інших паралелей: мовляв, шевченківське іронічне проголошення слави «хортам, і гончим, і псарям, // і нашим батюшкам-царям» подібне до тичинівських здравиць Сталінові та компартії; ці здравиці, мовляв, теж «не всерйоз», це — сарказм, троянський кінь у фортеці сталінського соцреалізму. Зрозумілим є прагнення дослідника вбачити і виділити в спадщині П. Тичини кращі риси, реабілітувати митця в очах широкої громадськості. Наведені ним докази виглядають правдоподібно, майже незаперечно. Та не варто їх абсолютизувати. Однозначно, що П. Тичина не належав до когорти борців (навіть прихованих). Врешті-решт, кожна мистецька особистість вирізняється певними рисами характеру. Ніжний лірик, самозаглиблений і чуйний до людей інтелігент (а саме таким запам'ятався поет близькому оточенню) не повинен штучно возводитись в ранг борця проти культу особи.

Як би там не було, важко повірити, що вся тичинівська «соцреалістична» творчість є пародією, прихованим знуцанням над режимом. Це — теж певна відверта мистецька концепція, певна сторона поетової творчості.

Поете! Ой гляди. Візьми себе в обценки.
В красивому кохайсь, — але не розпливайсь.
Не будь у творчості цвітастим та тісеньким,
А в тоні героїчним, мужнім озивайсь.⁷

Це з вірша «До себе самого й до молодих поетів», написаного в останній рік життя (1967). Хіба тут є хоч тинь іронії? Цілком серйозно поет-метр на власному прикладі повчає молодших колег, закликає до неприродних для нього (блисучого лірика в молодості!) «мужньо-заліз-

них» мотивів. В цьому ж вірші, полемізуючи з самоепіграфом «Тополі арфи гнуть», поет пише:

Тополі арфи гнуть?..

Не ті тополі це — що я в юнацтві бачив.

І далі, бажаючи якомога більше зневажити юнацькі «словесні любування», романтизованими тополями, вдається до моторошної анти тези: на тих тополях «повішених терзав проклятий гітлеризм». Подібні ходи — явно не з іронічно-пародійної палітри. На повен голос, щиро автор засуджує себе колишнього, хоче переконати читача в своєму цілковитому «перевихованні»: я — вже не «закучерявлений», ліричний Тичина, я мужній боець радянської мистецької гвардії.

Прагнення П. Тичини позбутися ліричності свого голосу, проспівати «псалом залізу» простежується не тільки у віршах, а й щоденникових записках. В 1936 р., наприклад, в конспекті виступу, поет записує: «Величну пісню створи ти, пісню, яка б переливалася всіма фарбами епохи!»⁸ І далі: «Написати політичну пісню без належної зарядки — аніж не можна. Зарядку ми, художники, одержуємо у вас, у робітництва, на новобудовах, в індустрії».⁹ Про яку пародійність тут можна говорити? Цілковито від душі поет вірить (чи намагається повірити), ніби мистецтво черпає снагу... «в індустрії!..»

Дійсно, Шевченкова «слава» царям у «Кавказі» була справді іронією, художнім засобом. Але невже більша частина творів П. Тичини — теж «художній засіб»? Теж іронія, теж знущання над владою, до якого автор вдавався десятиліттями? Зрозуміло, це — лише припущення С. Тельнюка, бо навіть він, довго будучи знайомим із Павлом Тичиною, не може згадати жодного хоча б натяку з його вуст на те, що вся його словесна продукція багатьох літ є прихованою насмішкою.

Без сумніву, П. Тичина гостро відчував трагізм власного становища, коли в «общеньках» ідеології йому дедалі більше давалося взнаки творче безпліддя, а перо не могло позбутися запрограмованості, виводячи «потрібні» слова. Щоб якось компенсувати відчуття порожнечі, П. Тичина часто звертається до молодих поетів — можливо, вбачаючи в них продовжувачів того, що не вдалося йому, реалізаторів тих творчих потенцій, які для нього вже втратили можливість реалізації.

З творами молодих знайомитись —

що може бути золотіше?

Та й чого соромитись,

що ти вже так

та й не напишеш?¹⁰

«Ти вже так не напишеш», — цей висновок звучав природно для П. Тичини 60-х років. Він розумів: талант розміняно на дрібниці, на сухозлотницю бездарних віршоподібних творів, що служили сьогоднішньому дневі і вже з-під пера виходили мертвонародженими. Якась навіть найіва задрість молодим поетам, що здатні «писати про душу народу», звучить в цьому вірші.

Чи ось такий катрен:

Молоді таланти, вам привіт і шана!

Найчудесніше звучання вашої поезії!

Лиш чомусь нема уваги ані до В'єтнама,

До Анголи, Мозамбіку так і до Родезії.¹¹

Цей коротенький вірш може видатися смішним і дійсно пародійним. Але тільки тим, хто не помітить в ньому поетового болю за несправедливість у світі. Інша справа, що змудливі роки плину проти течії власного таланту вже відчутно заважають П. Тичині перелити почуття у відповідну образну оболонку. Звідси у вірші — прямолінійність, звідси —

аплікація географічних назв, немов у передовиці газети, звідси — ефект римованої прози. Без сумніву, поет вболіває так само широко, як і в збірці «Замість сонетів і октав», і так само неприйнятна йому людська жорстокість, — коли в 1967 р. він пише: «І кожний постріл на оцій планеті // вистрілюється в серці у моїм». Сила переживання — та ж сама, але надто вже неспівмірні «вагові категорії» поета наприкінці життя і поета двадцятих... Та час від часу з'являються прекрасні, проникливі рядки, перейняті все тим же болем за людину, болем, який несуть, наче тяжкий хрест, мислителі і справжні поети:

Бо не в собі ж я, а увесь — на людях,
бо все моє — чи зблизька чи здаля.
Тому — земля кипить, як серце в грудях,
і серце стогне, як уся земля.¹²

Вірш «В серці у моїм» — це поетичний заповіт П. Тичини, в якому чуються нотки вибачення за свою провину перед народом і перед власним талантом. І головне — чується нестрачена любов до людей. Але — життя прожите, і прожите не тільки під знаком любові. Бо, крім любові, поетом рухали ще два психологічні чинники: страх і віра. Страх — це зрозуміло. Багато хто з митців мусив мімікрувати, пристосовуватися до обставин життя, диктованих системою. Шляхом зміни голосу довелося піти і Павлові Тичині. А що до віри... Чому б не припустити, що поет (ще тоді, у 20—30-і роки) справді повірив у те, ніби доба старого мистецтва відмерла, що нова доба вимагає зовсім інших, конвейерно-агітаційних мистецьких виявів, висуває нову шкалу художніх вартостей? Адже господарі епохи, що посягали навіть на вікові морально-світоглядні устої людей (згадаймо хоча б не такі давні за часом малаңчуківські плани заміни релігійних свят радянською обрядовістю типу «свята Серпа і Молота»), заявляли і про народження якісно нової літератури... Саме таку ерзац-літературу закликали — і змушували — творити ті, кому доручено було «відповідати» за естетичне виховання.. народу».¹³ Експерименту, подібного до створення «радянської» свідомості, світова історія ще не знала. Звісно, П. Тичина міг широко вірити в гуманістичні цілі радянського керівництва, в те, що на 1/6 земної кулі справді народжується нове, небувале суспільство вільних і щасливих людей. Ця віра, помножена на страх (парадоксальний симбіоз!), і ліпила з першорядного поета-лірика бездарного римувальника, «борця за мир», а також за ворога та надої. Можливо, Тичині здавалося, що писана ним колись поезія — то безживні, непотрібні, застарілі зразки (згадаймо настанову В. Маяковського — теж «глащатая революци»: «В наше время — тот поэт, тот — писатель, кто полезен»). А, навпаки, оспівування «звершень» радянських експериментаторів — то дійсно пісня нового часу: зразок мистецтва, що зароджується в СРСР і становить собою мікромодель світового майбутнього мистецтва. Як пише Л. Новиченко з цього приводу, П. Тичина «приходить до висновку про глибоку кризу тогочасної буржуазної культури: «на культурах всього світу майові губки поросли». І підвела Тичину, як вважає критик, «надмірна і некритична довіра до «велінь епохи» в 30-х роках.»¹⁴

Можливо, П. Тичина чекав на теренах Союзу появи нового мистецтва, натхненного «веліннями епохи», і взявся активно його творити, зневірившись у тому, що віднині й по віки вічні які-небудь інші твори матимуть визнання і вартість в його вітчизні... Навіть в останній рік життя він записує: «Тільки той є поет, хто своїми творами зачіпає струни душі кожної трудящої людини».¹⁵ «Масовізм» в'ївся в його творче ество, і навіть наодинці з собою поет продовжує мислити категоріями соцреалізму — вже як філософії, як естетики. Трансформувавшись із елітарного (в доброму розумінні) поета в «масовика», П. Тичина став передовим оспівувачем комуністичного «походу гідного»...

У підручниках, посібниках для шкіл його іменували класиком. Мало хто із сучасників удостоювався цієї честі. Радянська система зробила поета одним з авторів ідеологічного кодексу. За його творами молодші покоління мусили вчитися любити Батьківщину (себто Радянську імперію), бути відданими ідеям комуністичної партії, виховувати в собі риси «нвої людини». Несправжній, препарований Тичина возводився в ранг найбільших авторитетів ідеології. Багато його висловів цитуються як афористичні. Загляньмо до збірника «1000 крилатих виразів української літературної мови» (упорядники — Коваль А., Коптілов В., виданий 1964 року). Зрозуміло, збірник відчув на собі впливи епохи... По одному афоризму внесли в образну мову українського народу Остап Вишня, Я. Галац, М. Рильський, В. Сосюра. Тичинівських висловів — 7. Зі всіх майстрів мовної образності ХХ століття більше позицій в книзі належить лише В. Леніну — 9. Промовистий факт, чи не так? Всі сім крилатих висловів П. Тичини так чи інакше ідеологізовані — коли не самі по собі, то завдяки поясненням. Наприклад, щодо «Перемагають і жить»: «назва збірки стала крилатим висловом-гаслом, що виражає історичний оптимізм радянського народу». З висловом «Партія веде» — все зрозуміло. А ось ще один: «Не той тепер Миргород, Хорол-річка не та». Це «прислів'я» має бути, за поясненням авторів, символом соціалістичних змін, втіленням прогресу. «Вітер з України» — теж символ революційних (жовтневих, природно), змін. «Серцем кучерявий» — «людина нового світу», вислів «чуття єдиної родини» поет вживає, «уславляючи дружбу народів Радянського Союзу».¹⁸ Іконізація не тільки образу П. Тичини, але й чи не кожного його слова — байдуже, художньо здорового чи малокровного — йшла тільки на шкоду поетові. Крім того, навіть політично нейтральні (і часом досить влучні, по правді афористичні) фрази поета ставились на ідеологічні котурни, втрачаючи свій універсальний, справді поетичний зміст...

Поет перетворювався на чиновника. Безліч задуманого лишалося невітленим. «Сьогодні було в мене 3 засідання. А творчість стоїть»,¹⁹ — пише П. Тичина в лютому 1939 року. Все було в цілком радянських традиціях: обраний владними структурами громадянин (будь то передовий шахтар, чабан чи письменник) мусить перебувати на високих державних посадах, брати ілюзорну участь в керівництві державою, роз'їжджати по зустрічах та конференціях. Не йшлося про власну працю поета, про інтим його творчого світу, про якусь інтелектуальну свободу. Майже ніде, нікому (за винятком відомої розмови з М. Неврлим) не пожалівся П. Тичина на свій глибокий внутрішній розлам, на страшний тягар, що гнітив його десятиліттями... Втікав до розділів симфонії «Сковорода», до постаті геніального, «не спійманого світом» філософа, але так і не завершив цього найбільшого свого твору. І навіть у цій поемі, що не була ідеологічним замовленням, що служила прихистком від офіціозу, часто не може автор збутися наїжджених колій революціонізаторства, «биття», «класовості». Як писав (може надто категорично) В. Стус, у симфонії П. Тичина вивів філософа-«старчика» зятим марксистом. Трагедія полягала в тому, що ранній поетичний голос у всій широті діапазону так і не повернувся до зрілого Тичини.

В щоденникових записах останніх літ життя поет часто вдається до спогадів дитинства, юності, часто «з вікна міністерства» задивляється у природу, намагаючись збагнути її, провідчувати, як колись... Його проймає туга за тим, справжнім світом — який бачився йому в добу «Сонячних кларнетів» — світом добра, світла і гармонії. «О, виведіть мене звідси, винесіть на крилах — крізь товщу кам'яну, закам'янілу — і поставте на м'який ґрунт землі — в саду, у полі, на березі річки, на горді!»²⁰ Так розпачливо описує автор свої почуття вві сні, візію похму-

рих Іллінських печер — спогаду далекого дитинства. Чи лише сном навіяний був цей розпач?

Поет, ставши невірником свого міфічного, фальшивого іміджу, вивтвореного пропагандою, поволі вичерпувався як поет. Міф затумавив істину. І, крім того, міф ще й коригував істину — Тичина писав уже те, що вимагав його образ партійного співця. Він вже не міг вийти за вказані рамки далеко. Система започаткувала творення міфу з Тичини, а далі вже сам поет продовжив і поглибив міфологізацію — під впливом, очевидно, все того ж «держстраху» (за висловом Л. Новиченка).

Ми лише пунктирно зачепили складну проблему творення офіційного «портрета» П. Тичини протягом десятиліть. Так чи інакше — «пізній» Тичина також є явищем літератури. Не виключено, що критична думка надалі все рідше звертатиметься до такої «невдячної» теми, як «радянська» поезія П. Тичини. Та відкинувши істинно більшовицьку абсурдну тенденцію аналізувати проблеми науки з оглядкою на політику, не можемо обходити мовчанкою жоден факт творчої біографії. Бо Тичина-геній і Тичина-«радянський поет» неподільні, і єдино продуктивним шляхом буде цілісність підходу до обох іпостасей «феномена доби». Співець має повернутися до власного народу справжнім лицем, хоч воно часом і скривлене до невпізнання гримасою болю. В українській поезії нового часу важко відшукати постать своєріднішу, драматичнішу і суперечливішу, ніж постать Тичини. Перед сьгоднішніми дослідниками, над котрими вже не тяжіють ні ідеологічні догми, ні якісь умовності, притаманні сучасникам Тичини, стоїть завдання подати об'єктивний, невикривлений, всебічний образ поета не минаючи жодної зі сторін його творчості. Бо творчі злети й падіння П. Тичини — то все свідчення епохи, то все штрихи — до портрета митця й до картини того часу. І нам ще довго проходити лабіринти його складного шляху, щоб розпізнати справжню сутність митця. Триває пошук, триває наближення до Тичини, себто до розгадки таємниці генія.

Джерела та література

1. Тельнюк С. Містифікація генія в тоталітарному пеклі // Дніпро. — 1991. — С. 184.
2. Стус В. Феномен доби (Сходження на Голгофу слави). — К., 1993. — С. 92.
3. Тельнюк С. Вказ. праця. — С. 183.
4. Новиченко Л. Поезія і революція. — К., 1979. — С. 24.
5. Тичина П. Твори: У 12 т. — К., 1983. — Т. 1. — С. 287.
6. Тельнюк С. Вказ. праця. — С. 182.
7. Тичина П. Твори... Т. 3. — С. 316.
8. Тичина П. Із щоденникових записів. — К., 1981. — С. 98.
9. Там само. — С. 99.
10. Тичина П. Твори... — Т. 3. — С. 259.
11. Там само. — С. 246.
12. Там само. — С. 305.
13. Тельнюк С. Молодий я, молодий... (Поетичний світ Павла Тичини (1906 — 1925)). — К., 1990. — С. 9.
14. Новиченко Л. Тичина і його час: незавіди доповнення // Радянське літературознавство. — К., 1989. — № 3. — С. 9, 18.
15. Тичина П. Із щоденникових записів... — С. 397.
16. Коваль А., Коптілов В. 1000 крилатих виразів української літературної мови. — К., 1964. — С. 359.
17. Там само. — С. 649.
18. Там само. — С. 522.
19. Тичина П. Вказ. праця. — С. 112.
20. Там само. — С. 255.

СІВЕРЯНСЬКІ ЛЕГЕНДИ

СКАРБИ БАРВІНКОВОЇ ГОРИ

Без знання минулого не можна пізнати майбутнього. Адже на багато запитань, які ми ставимо перед завтрашнім днем, уже дала відповідь історія. Тому заслуговують великої поваги люди, які стараються донести до нас об'єктивну історію рідного краю, створюють музеї, залишають спогади. У нас на Глухівщині їх імена відомі багатьом. Це Петро Іванович Кисиленко, що створив музей у селі Уланове; Іван Михайлович Ляшко, який створив музей у Глухівському педінституті; Олександр Пилипович Рева — зав. музеєм технікуму ім. С. А. Ковпака; Микола Петрович Лисенко — творець музею села Сваркового; Анатолій Петрович Голуб — літописець походу Глухівського партизанського загону; Василь Карпович Ткаченко та Валерій Іванович Белашов, автори досліджень про Глухів, та ін. Цікаві спогади залишив уродженець села Іоніного — Тимофій Васильович Сенченко, справжній патріот свого краю. Сьогодні за його спогадами ми починаємо друкувати матеріал про гору, яку місцеве населення нині називає Барвінковою, а раніше — Городищем. Частково збережена манера оповіді автора та діалектні особливості Глухівського краю.

Матеріал до друку підготував старший викладач Глухівського педінституту Микола Гурець.

Сіверщина... Край суворий і загадковий. Як жили люди у далекі часи? На це частково дають відповідь археологічні розкопки. А з іншого боку більш яскраво і колоритно про древні часи оповідають легенди, які передаються з уст в уста від старшого покоління до молодшого.

Одну з таких таємниць зберігає незвичайна гора, що має назву Городище, яка височить біля сіл Вікторового та Іоніного за 14 кілометрів від старовинного міста Глухова.

Гора над болотом обривиста, а коли піднятися на її шпиль, — там величезна рівнина, що нагадує старовинні середньовічні лицарські місця, на яких будували фортеці. Про цю гору в XIX ст. старі діди розповідали своїм онукам різні легенди; варіанти легенд в основному зберігаються, розбіжності незначні, але поволі вони стали забуватись...

Аналізуючи зміст цих легенд, неодмінно приходиш до висновку, що дійсно в Городищі було первісне поселення слов'ян-сіверян.

Місце для житла сіверян в Городищі було зручне: висока гора з рівною порівняно вершиною, навколо яри, ліс, а там і звірини водилося немало, а водоплавні птахи літали хмарами.

За переказами, ця гора дуже багата, незліченні скарби заховані в ній... А місто, яке було тут давно-давно, нагадувало древній Глухів. Під горою було дуже велике водоймище. Воно зливалось під Холопковим (с. Перемога) з річкою Есмань, яка впадала в Клевень, далі до Сейму, а там через Десну і Дніпро до моря можна було дістатись. Виходить, що вся та низина, де тепер Дике болото, була дуже широкою і довгою

затокою. Плавали по ній на кораблях і човнах різні купці з товаром. А вже не без того, що у воді на Дикому плодилась сила-силенна риби всякої і дичини. За обома берегами цієї затоки росли густі ліси: палива також вистачало, — то городянам було багато привілля.

Місто Городище, за розповідями старих, було недосяжне для ворогів: оточене з одного боку водоймищем, з іншого — глибоке урвище. Потрапити до міста без згоди його жителів було неможливо.

Але не завжди спокійно жилось мешканцям Городища. На них напали дикі вороги: монголо-татари чи інші якісь завойовники; пройшли століття і люди забули. Та орда припливала на кораблях сюди, обступала з усіх боків місто своїми воїнами і вимагала від міщан непосильної данини. А одного разу ворогів насунуло стільки, що на дикому водоймищі створився ніби людний ярмарок і все на кораблях, на баркасах, човнах аж вода від них кипіла-вирувала. Вороги вимагали скарбів, бранців у неводю, хотіли б поставити тут свого правителя..

І почалось бойовище страшне. Кілька днів дерлись вороги на ці кручі, градом стріл засипали місто, а з того боку, де були ковані ворота, в них били тараном. Городищани пускали в них стріли, а тих, хто вдирався на стіни, ошпарювали окропом, гарячою живицею, валили на них кам'яні брили. Та ворогів було дуже багато і вони почали перемагати захисників міста. Вояків у фортеці залишилось мало, полягли вони на стінах рідного міста. Сумно стало в місті, всі чекали що ось-ось ворота у фортеці вороги повалять і почнеться страшна різанина. Плакали діти, тужили жінки побитих вояків, їх матері, чорніли від туги й старі городищанські чоловіки — все місто було у розпачі.

І звернувся тоді до міщан городищанський володар.

— Діти мої! — сказав він, — вороги нас перемогли. Прийшли вони, щоб пограбувати скарби наші: золото, срібло, коштовне каміння. Не дамо їм добровільно й нитки сурової. Знесіть дорогоцінності ваші, на які заздять ворожі очі, до мурованого льоху, сховаймо все до слушного часу, а мине це лихоліття, то кожен скористається тим, що приніс на схованку...

Покотили господарі до старовинного льоху бочки, дубові кадоби, принесли скрині ковані і склали туди багатство своє. Дужі людські руки занесли ті скарби в льох.

Пудові замки повісили на троє дверей, щоб вороги не змогли ані відімкнути, ані збити їх. Позакликав володар священників і схимомонахів на це місце і прочитали вони закляття над льохом, щоб скарби не потрапили до ворожих рук. Після закляття льох став опускатися в землю і скоро став невидимий для людського ока; залишився один горбик-дашок, щоб по ньому можна було візнати таємне сховище...

Темної ночі вдерлися вороги в Городище, винищили всіх, хто не мав змоги сховатися, пограбували оселі, зруйнували місто, а потім з награбованою здобиччю подались на кораблях у південні краї.

Минали роки, століття, а місто так і не відбудувалось. Люди, що вділи, розійшлися, хто куди. Вони розповідали по містах і селах про те лихоліття, яке випало на їх долю.

Були такі всюдисущі, що хотіли відкопати городищанські скарби, але де там: що за день нариють-накопають, то за ніч хтось невідомий засипле. І тільки монахи з Глинської пуші та Петро-Павлівського монастиря, які зналися на святому письмі, стверджували, що ніби кожного року в святу Великодню суботу, під Пасху, коли в церквах читають «Діяння святих апостолів», на цьому льохові вночі горить велика-превелика свічка. За кілька хвилин перед тим, як задзвонять до утрені, від-

криваються всі трое дверей, але не на довгий час, — тоді заходь і бери скарби!

Знайшовся був один дуже сміливий чоловік, який у Святу Великодню суботу ввечері, коли вже досить стемніло, прийшов до цієї гори. Обличчям до льоху став той чоловік на коліна і молиться богу. Спочатку ніби все було гаразд, далі сміливість почала у нього зникати, стало сумно, а потім його охопив нестерпний страх. Густі та темні нетрі оточили сміливця, не стало видно ні землі, ні неба, справді ніби потрапив у страшенну яму.

Так отож, стоїть на колінах той чоловік, перестрашився до смерті і все молиться. Радий би вже і відмовитись від тих скарбів, що лежать в залятому льохові, аби позбутися наглої смерті, та вертатись ще страшніше, ніж стояти на місці. А навколо що почалось діятись — розповідати страшно. Ніби десь із землі чувся плач жіночий, дитячий, стогін тяжкий, то, мабуть, тужили душі загиблих городищан. Десь тут, у хащах, реготався лісун-побережник (дух лісу) і регіт його лунко перекочувався по лісу, по горах. У віттях гоїдалися нехрещені душі немовлят, а на землі, ген по всій цій рівнині лісові русалки-мавки витинали соромливі танки та все парами з рогатими паничами, чи не звідусіль зібралась сюди нечисть. Вся ця богопротивна сила норовила наблизитись до того чоловіка, що прийшов за скарбом, можливо, його і схопили б та й потягло у свою ватагу бісівське скопище, але чоловік паличко накреслив навколо себе коло і в середині його сам став на коліна та все молиться і молиться.

Тисячі диявольських рук тяглися до бідолахи, але лише досягали до кола і раптом відсмикувались їх довгі пальці з чорними зігнутими, як у псів, пазурами. На льохові, біля дверей, по-татарськи сиділи бридкі кошлаті біси з собачими мордами і цапиними борідками, тонкі, їх ноги закінчувались телячими ратицями. Одні з них курили в люльках якийсь смердючий тютюн, інші грали в карти, по-собачи усміхались, хто виграв, тому дозволялось буцнути ратицею по козячих роженятах, що не подобалось невдалому гравцю і він показував усім язика і зникав десь у темряві. Деякі наближались до кола моляльника і висували ратицю вперед, щоб поздоровкатись, власне бісівська нечиста під'юджувала бідолаху втікати геть з того кола, щоб загубити хрещену душу.

А бідолашний чоловік усе молився: «Господи, Боже милостивий, врятуй мене від наглої смерті, я вже не хочу ні золота, ні срібла, ні діамантів».

І ось в саму глупу ніч, біля дверей льоху з'явився якийсь сивий-пресивий старець з довгою до колін бородою, з таким же сивим аж до пояса волоссям, він був в одежі ченця-схимника. При світлі свічки видно було, що на чорному підрясникові благочестивого старця на грудях і плечах білили нашиті хрести, такий одяг носили лише схимомонахи та святі угодники божі.

При появі цього ченця чортяча нечисть раптом десь і ділась, тут стало тихо. Регіт лісуна-побережника віддалився кудись аж за Дике болото, русалки-мавки опинились десь там, у яру, і їх співи та танки ледве-ледве долітали до вух чоловіка, який не переставав молитися. Вуста святого старця прошепотіли якусь молитву, широким хрестом він поблагословив чоловіка, всі трое дверей в льохові самі розчинилися.

— Чого ради ти тут опинився, за чим прийшов, небоже?

— Святий отче, прошу допомоги на денне пропитання...

— То що ж, іди в льох. Тричі винеси з льоху чого забажаєш, а в четвертий раз не ходи: на твій вік і того мусить вистачити.

— Да святиться ім'я Твое, Божий угодниче, — промовив чоловік,

земно уклонившись старцеві, який непомітно десь зник в темряві ночі. Не так чомусь вже стало боязко і тому пришельцеві. Він встав, з мішком під пахвою опинився всередині льоху. Приміщення було муроване, довге, під стінами, по обидва боки, стояли скрині, ковані якісь рундуки, широкі кадовби, а в них з верхом добра всякого, вогнем горіло-виблискувало червонне золото, як місячне сяйво, срібло, всіма кольорами веселки грала-переливалась інша дорогоцінність, камінці-діаманти. В льохові горіло багато свічок, від їх світла було видно, як вдень при сонці.

Біля скарбів, ніби варта сиділа, стояла різна рогата нечисть, озброєна трійчатими якимись вилами, рогаками, з кривими ятаганами за поясом. Ця рогата варта була якась лінива, ніби після тяжкої пошесної хвороби; вони якось байдуже здували з дорогоцінностей пил, інший знеців'я махав хвостом, ніби згонив в'їдливу муху, або постукував ратицею об підлогу, неначе вона йому в шпару зайшла. Власне, вся ця вража сила була до того сумирна, ніби на ній виорали кілька десятин цілинного облогу і не лише не заважала тому чоловікові, що прийшов за дорогоцінностями, а ввічливо давала йому дорогу, мовчки запобігливо лупала своїми витрішкуватими, як мерзла, без лушпиння цибуля, очима.

Чоловік той нагріб добра в свій мішок стільки, скільки міг підняти і похапцем виніс з льоху, та, мабуть, десь отут і витрусив усе те, майнув вдруге, а потім і втретє, подививсь на ту купу золота і йому здалось, що мало, пішов і вчетверте. Чи встиг набрати, чи ні, а до вух його долетіли співи півня, десь у церкві дзвоном благовістили до великодньої утрені і двері в льохові з страшним хрястом грюкнули, і чоловік там лишився навіки. А те добро, що виніс жаднюга, всупереч наказу праведного старця, знову перенеслось в льох і опинилось в тих посудинах, з яких було взято.



РОЗВІДКИ

Світлана Половникова

ВСЕСВІТНЬОВІДОМІЙ БДЖОЛЯР

(До 220-річчя з дня народження П. І. Прокоповича)

**«Присвятивши себе бджільництву, я віддав
йому все життя, всі думи, всю пильність».**
П. Прокопович

На відміну від багатьох подвижників науки ім'я Петра Івановича Прокоповича — видатного вітчизняного бджоляра ніколи не перебувало у забутті. Ще у 1875 році його 100-річний ювілей відзначався у школі бджільництва, ним заснованій у с. Пальчиках (нині Бахмацького р-ну) на Чернігівщині. В урочистій промові прозвучала біографія Петра Прокоповича, була віддана данина його досягненням на науковій та просвітницькій ниві. Ось уривок з цієї доповіді: «Прокопович — син дворянина священно-наместника с. Митченок Іоанна Прокоповича, одного из ученейших священников тогдашнего времени, который так же старался образовать и своего сына. Окончив с успехом Киевскую духовную академию, вопреки своим наклонностям, силою сложившихся обстоятельств, поступил в военную службу и участвовал при постройке г. Одессы в должности начальника чертежной, пользовался доверием и любовью знаменитого инженера генерала Деволанта, был с Павлоградским гусарским полком в Персидской войне и на Кавказе, под начальством Суворова брал Прагу и Варшаву, участвовал в Итальянской кампании и, выйдя в 25 лет в отставку по болезни головы в 1801 г., проживал в доме своего отца в течении 2-х лет. Его увлечением стало пчеловодство. Он стал покупать книги на русском и иностранных языках (Прокопович знал латинский, греческий, французский, польский, знаком с немецким и итальянским языками).

В 1828 г. открыл школу пчеловодства, которая в течение 47 лет выпустила 637 пчеловодов, из них 420 занимаются своим делом и пропагандируют полученные знания. Система Прокоповича распространилась по всей России, проникла в Сибирь, на Кавказ и даже в Австрию. В год кончины П. И. Прокоповича (1850 р. — С. П.) Московское общество сельского хозяйства торжественным постановлением определило поместить его имя на золотой доске в зале заседаний».

Але повернемося до перших кроків Петра Прокоповича у бджільництві. Починав він як звичайний аматор—купив невелику ділянку землі та 32 вулики, але досягти бажаного не вдалося. Тоді Петро Іванович почав ретельно вивчати життя бджіл, знайомитися з досягненнями кра-

щих пасічників тих часів. Надзвичайна захопленість справою, наполегливість та наукові знання скоро зробили його ім'я відомим всій Україні. Бачив Прокопович і те, що гальмувало розвиток бджільництва, і, в першу чергу, примітивна конструкція вуликів — прадідівських колод та дулянок — роебійна система, за якої, щоб взяти мед, знищували бджіл. Після багатьох експериментів він розв'язав ці проблеми. Рамковий вулик власної конструкції П. І. Прокоповича, який був продемонстрований у 1814 році, став винаходом всесвітнього значення. Видатний представник американського пасічництва А. Рут, відзначаючи різнобічні обдарування Прокоповича, вважав, що його наукові ідеї набагато випередили час.

Маючи на своїх пасіках не одну тисячу вуликів, Петро Іванович бажав вчити пасічників раціональному бджільництву на власному досвіді. Тоді ж і з'явилася його знаменита школа з трирічним терміном навчання. Крім головного предмета — бджільництва, тут викладалися граматика та арифметика, садівництво, квітникарство, шовківництво. Прокопович особисто готував конспекти лекцій, майже до останніх років життя сам викладав їх. Кожний учень, закінчивши школу, одержував свідоцтво, де ретельно перераховувалося, якими знаннями він опанував.² Зверталася увага і на особистість учня, його поведінку. Випускник повертався в рідні краї не тільки з науковим багажем, а й з насінням медоносних рослин.

Діяльність школи привертала до себе увагу не тільки спеціалістів, які навідували Прокоповича з конкретною метою, але заїжджали до нього і ті, хто подорожував по Чернігівщині. Тут побували і різні сановники, навіть імператор. Влітку 1843 року завітав до с. Пальчиків Тарас Шевченко, згодом назвавши П. І. Прокоповича у повісті «Близнець» «славним пчеловодом».³

Гордістю П. І. Прокоповича були його сад та виноградники. Цікаві відомості про них дає в своїй книзі «Черниговская губерния» М. Домонтович: «...упомянем здесь об образцовом саде, заведенном при школе пчеловодства Прокоповича, близ с. Пальчиков, Конотопского уезда. В нем находятся до 2-х тыс. садовых деревьев в хорошем состоянии, несмотря на то, что местность, занятая садом, по своему низменному положению, не совсем благоприятна для садоводства. В саду школы произрастают на открытом воздухе виноградные лозы, выписанные покойным Прокоповичем в кустах и черенках из Крыма, еще в 1835 году. В последнее 10-летие виноградные лозы, акклиматизировавшись, начали приносить плоды почти всех родов, какие находятся в Крыму. При ранних веснах и теплых осенях виноград созревает совершенно и имеет величину и вкус ягод, мало отличающихся от настоящего крымского».⁴

Свою невгамовну енергію Прокопович спрямував і на інші справи. Так, у 1838 році він порушив клопотання про обладнання при школі друкарні та літографії, щоб мати можливість розповсюджувати наукові праці та учбові посібники. Петро Іванович запевняв власті, що від цього буде користь всій імперії, але добитись дозволу так і не зміг.⁵

Коло питань, які охоплював Прокопович у своїй науковій діяльності, було дуже широким. Він вивчав місцеву медоносну флору, розробляв методи профілактики та лікування хвороб бджіл, займався племінною справою, організацією праці бджолярів та ін. Плідна робота П. І. Прокоповича знайшла визнання. Він був удостоєний звання дійсного члена Московського товариства сільського господарства, яке нагородило його золотою та срібною медалями, а Вільне економічне товариство — мікроскопом. Одержав Петро Прокопович і урядову нагороду — орден св. Володимира 4-го ступеня.⁶

Обірвалося життя великого бджоляра на 75 році 3 квітня 1850 року. Поховали його у склепі під рідними липами у с. Пальчиках. Та славу П. І. Прокоповича вже примножувала ціла плеяда його послідовників. Наступником його у керівництві школою бджільництва став Степан Петрович Великдан. На Чернігівщині працювали такі корифеї вітчизняного бджільництва, як С. Пономарьов, Я. Костенецький, О. Покорський-Жоравко, М. Цвет та інші. Всі вони тою чи іншою мірою учні П. І. Прокоповича, який заклав фундамент наукового бджільництва.

Нашадки славетного пасічника зберегли про нього пам'ять. Йому встановлено пам'ятники у Батурині на Чернігівщині та у Львові, створені музейні експозиції та виставки.

Джерела та література:

1. Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО). — Ф. 128, — Оп. 1. — Спр. 8415. — Арк. 23.
2. Фонди Чернігівського історичного музею. — Інв. № АЛ-1664/2.
3. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів у 6 томах. — Т. IV. — Київ, 1963. — С. 23.
4. М. Домонтович. Черниговская губерния. — СПб, 1865. — С. 195.
5. ДАЧО. — Ф. 128. — Оп. 1. — Спр. 6110. — Арк. 35.
6. ДАЧО. — Ф. 128. — Оп. 1. — Спр. 8415. — Арк. 3.



В. ВИННИЧЕНКО І ЙОГО ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ

У липні 1995 року виповнилося 115 років з дня народження видатного українського письменника, громадського і державного діяча Володимира Кириловича Винниченка (1880 — 1951). Здійснилася мрія полум'яного патріота України. Українська держава вступила в етап державотворчого процесу. А в 1923 р. В. К. Винниченко занотовує в «Щоденнику»: «Занадто я рано народився, мені год на сто треба було б запізнитись, тоді було б місце у українській пресі для того, що я можу написати».

Та, незважаючи на труднощі і політичні перипетії, ним написано більше ста оповідань, п'єс, сценаріїв, публіцистичних статей, 14 романів, сорок одна книжка щоденникових записів.¹ А його «Відродження нації» та «Заповіт борцям за визволення» є унікальними творами почального історичного уроку. Величезна культурологічна спадщина Володимира Кириловича: листування, бібліотека, близько сотні власних картин — пейзажів, натюрмортів, портретів і акварелей.

У кінці свого життя він завершив велику філософсько-соціологічну працю «Конкордизм», в якій розробив власну теорію узгодженого, щасливого людського співжиття, де згармонійовані індивідуальні і суспільні інстинкти. Вивести людство з світової прокажельні до оздоровлення, до щастя, до сонцеїзму! Цією утопічною мрією завершив цикл земного життя наш український велет.

Складна і важка доля судилася Володимиру Винниченку: «Я з дитинства на собі самому знав гніт, приниження, визиск як соціального, так і національного характеру. Я з юних літ проводив боротьбу з цим віковичним злом нашої нації».²

Народився В. К. Винниченко 26 липня 1880 р. у селі Веселий Кут Єлисаветградського повіту на Херсонщині (тепер Кіровоградська обл.) у родині чабана. Навчався в Єлисаветградській гімназії, а після складання екстерном іспитів вступив на юридичний факультет Київського університету. Тут він прилучився до участі в русі за визволення українського народу з-під національного гніту російського царизму, вступив до Революційної української партії (РУП), яка з 1905 р. стала називатися Українською соціал-демократичною робітничою партією (УСДРП). За її дорученням юнак проводив агітаційно-пропагандистську роботу серед робітників Києва та селян Полтавської губернії. За це в 1903 р. був заарештований, виключений з університету і ув'язнений до одиночної камери Лук'янівської тюрми, звідки йому згодом вдалося втекти. Незабаром знову арешт, солдатчина в дисциплінарному батальйоні, і знову втеча.³ Опинившись в еміграції за межами Росії, багато разів перетинав кордон з вантажами революційної літератури для УСДРП. Черговий арешт загрожував довічною каторгою, то ж довелося перейти на становище політемігранта. Разом з Д. Донцовим і Л. Юркевичем з 1906 р. редагує журнал «Дзвін», займається інтенсивною літературною діяльністю.

Перед І світовою війною В. К. Винниченко нелегально повернувся в Росію. Працював під чужим прізвиськом, головним чином у Москві.⁴ Лютнева революція 1917 р. дала змогу повернутися до Києва, де зану-

рився в політичну діяльність і державотворний процес. Володимир Кирилович став першим головою уряду вперше народженої в ХХ ст. Української держави, заступником голови Центральної Ради, очолив Директорію УНР у листопаді 1918—січні 1919 років. На початку 1919 р. пориває з Директорією і відбуває за кордон. Туга за Україною і звернення Московського радянського уряду змушує В. К. Винниченка в 1920 р. повернутися додому. Разом з ним прибуває його «Відродження нації». Однак, ознайомившись із ситуацією, Володимир Кирилович відмовляється від пропонуваних посад, оскільки Політбюро ЦК РКП(б)У висловилося за призначення Винниченка В. К. не наркомом освіти, який керував усією ідеологічною і культурно-освітньою роботою, а наркомом у закордонних справах, що фактично означало усунення його від активної роботи. Що ж до призначення його ще й заступником голови РНК УРСР, то це питання, всупереч пропозиції ЦК РКП(б), відкладалося на невизначений час. Через 3 місяці зволікань після прохання Винниченка дозволити повернутися за кордон його призначають заступником голови РНК і наркомом закордонних справ України. Слід підкреслити, що Політбюро ЦК РКП(б) з участю Леніна вплинуло на розгляд даного питання.⁵

Але ніщо вже не мало значення. Йому болить власна образа і Україна: її економічне і політичне становище, державні відносини між Росією і Україною, відмова включити Винниченка до складу Політбюро ЦК РКП(б)У, хоч позитивно була вирішена заява про його вступ в члени РКП(б)У. У вересні 1920 року він знову від'їждить за кордон. Коли у 20-і роки на Україні йшла реалізація національної політики, однією з форм якої стала українізація державного і суспільно-політичного життя, на необхідності чого свого часу наполягав Винниченко, він знову прагне повернутися в Україну. Однак Сталін згоди не дає.

Протягом останніх 25 років Володимир Кирилович прожив у Франції, куди перебрався в 1925 році. Тут він продовжує виявляти гострий інтерес до нашої країни, зокрема до УРСР, до процесу соціалістичного будівництва. Окремі деформації і злочини сталінського періоду були підмічені Винниченком ще у 30-і роки. 17 квітня 1926 року він занотує: «З большевицького червоного яйця на очах вилуплюється фашизм. Уже можна бачити всі характерні прикмети його». Володимира Кириловича хвилює морально-психологічна природа роздвоєння, розщеплення індивіда, суть і характер моральних компромісів, які готують основу для політичної дворушності.

Людина високої громадсько-політичної культури, Винниченко засуджує фашизм будь-якої масті. Під час II світової війни він потрапив до концентраційного табору за відмову підсобляти нацистам. Після війни його голос звучав на захист миру, за взаєморозуміння і співробітництво між народами.⁷

Постать В. К. Винниченка унікальна. Вражає багатогранність його особистості, діапазон його творчості — прозаїка, драматурга, есеїста, публіциста, мемуариста, філософа, історика, художника...

У 20—30-і роки Винниченко — найяскравіша, найпопулярніша постать в українській літературі. Володар дум і почувань. Навіть коли він перебував у еміграції, його твори широко видаються на Україні, а в шкільних хрестоматіях В. Винниченко друкується як класик. Але все це розвіялося в 1933 р. після чергового «Відкритого листа» комуністам, ЦК РКП(б) (бурхливий протест проти згортання «українізації», проти знищення національної інтелігенції, що почалося під постріли самогубців: М. Скрипника, М. Хвильового...)⁸. Відкриті листи Сталіну, Політбюро, Центральному Комітету — улюблений жанр Винниченка.

Було живцем поховано великого письменника, чії твори ще до революції видавалися в 12 томах у перекладі на російську та багато європейських мов: французьку, польську, чеську, голландську, норвезьку, румунську, німецьку, єврейську, татарську.⁹ Перебуваючи за межами України, В. К. Винниченко розвиває українську культуру: «П'єси мої виставлялись в Німеччині, Балканах, Італії, Голландії, Іспанії, Франції («Брехня», «Чорна пантера», «Бріг», «Закон», «Пісня Ізраїля»). Головні ролі гралися найкращими артистами тих країн, у найкращих театрах і мали великий лесний для українського імені відгук у пресі».¹⁰

І цього найпопулярнішого з майстрів слова понад півстоліття не видавали на Радянській Україні, його творчість не досліджували, ім'я поливали брудом звинувачень в «націоналізмі». Замовчувано відгуки про нього І. Франка, Лесі Українки, інших видатних українських письменників.¹¹

Несправедливість вражає. Усе було забуте і перекреслене, залишився тільки тьмяний і згротескований силует Винниченка — політика, невдалого державного діяча. Та чи невдалого? Цілком ймовірно, що високий рівень культури, інтелекту, делікатності не давав змоги діяти настирливо, а то й брутално, хоч розпочав він активну діяльність тоді, коли домінувала класова ворожнеча, революційна нетерпимість, партійно-політична пристрастність. Соціальна кривда, гноблення людини формують з Винниченка тип юнака з «Комуністичним маніфестом» в одній кишені й «Кобзарем» у другій.¹² Тому в щоденникових записях 1920 року він змушений був визнати: «Стихія сильніша ідеї... Перемогти може лише стихія».¹³ Однак, пізніше, в 1923 р. він осягнув істину, що ідея стає матеріальною силою, коли оволодіє масами. У статті «Єдиний революційно-демократичний фронт пише: «Ідея української державності й визволення має найкращого носія в самому народі; в його національній свідомості. Вона живе там, на Україні, за неї весь час, щодня, на кожному місці борються українські працюючі маси, українська трудова інтелігенція...»¹⁴

Суспільний ідеал В. К. Винниченка був нерозривно пов'язаний із соціалізмом. Саме в ньому він вбачав єдину альтернативу всім попереднім і несправедливим, на його думку, формам розвитку людства.

З перемогою соціалізму Винниченко пов'язував і розв'язання проблеми національного визволення. Свою суспільно-політичну позицію Винниченко характеризував у 1938 р. так: «Отже, та течія, до якої я належу з перших кроків моєї громадської свідомості... є течія всебічного визволення (соціального, національного, політичного, морального, культурного і т. д.), а так само визволення цілковитого й рішучого, що переважно має назву революційного».¹⁵

Концепція «всебічного визволення» займає у світогляді Винниченка центральне місце й передбачає реалізацію двох взаємопов'язаних завдань: українське відродження, досягнення у тій чи іншій формі національної державності й просування українського народу шляхом соціалістичної революції. У грудні 1917 року, в час існування УНР і в умовах, коли загострилися стосунки між Центральною Радою і більшовиками, В. К. Винниченко говорив: «Більшовики захопилися ідеєю завести соціалізм, хоч Росія ще не дозріла до цього, хоч всі соціалісти знають, що соціалізм мусить прийти наслідком розвитку капіталізму, як плід розвитку продукційних сил... Ми, українські соціал-демократи, гадаємо, що заводити у себе такий лад, то значить — тільки руйнувати край».¹⁶

В. К. Винниченко пройшов складну еволюцію державницьких поглядів: від прихильника культурно-національної автономії у складі Ро-

сійської федеративної республіки до відродження самостійної Української держави. Суть його політичної концепції полягала у синтезі двох революцій: української національної та соціалістичної соціальної. Винниченко прагнув забезпечити національні та соціальні права для свого народу — «об'єднати гасло національне з соціальним, стати в оборону не тільки національно-державних прагнень, але й економічно-соціально-господарських». Щодо соціально-економічної свободи, то Винниченко, як істинний соціал-демократ, вважав: «Знищити визиск праці! Кожний селянин чи кожний громадянин може мати яку хоче земельну чи іншу власність, але з умовою: що він не матиме на ній наймитів... Всяка стороння робоча сила, закликає для допомоги йому, автоматично стає співвласником його власності з відповідними правами на неї й на прибутки від її експлуатації».¹⁷

Головну трагедію української революції 1917 — 1920 рр. він вбачав у тому, що «українці не зрозуміли наглядної лекції історії: вони розщепили суцільну зброю на дві половини, на соціальну й національну, вибрали останню й почали нею боротися проти соціальної. Через це вони зразу ж одірвалися від своїх працюючих мас і були дощенту розбиті».¹⁸ Подібні помилки органів влади привели до того, що український народ опинився в стані справді всебічного, тотального національного і соціального поневолення. Однак і більшовики «розщепили єдину зброю на дві половини й вибрали тільки іншу — соціальну. Це на якийсь час дало їм перемогу, але зараз же й поразку».¹⁹ У цьому наука історії! Це повинно бути пересторогою для нас: не легковажити ні соціальним, ні національним.

Ставлення В. К. Винниченка до більшовизму було двояке. З одного боку, він добре бачив факти шовіністичної і колонізаторської політики російських більшовиків щодо України. Але з іншого боку, він визнавав історичну прогресивність Жовтневої революції як соціалістичної. У заключному розділі «Відродження нації» Винниченко виголошує, що революція «...дала Європі воістину приклад соціального чуда, яке підносить захватом революційні живі елементи й холодить передсмертною тривоною елементи паразитарні, злочинні, гнилі».²⁰ Він навіть виправдовує більшовицьку систему терору: «Та класа, яка захоплює владу, мусить боротися за неї і за свої цілі всілякими засобами...»²¹ Прикро і гірко, що таку думку висловлює людина, котра зовсім нещодавно очолювала демократичний український уряд. Винниченко відкидав парламентарний лад, який, згідно з його твердженням, буржуазія використовує як «випробуваний засіб вигідно спекулювати».²² Розум Володимира Кириловича відмовлявся сприйняти просту соціологічну істину, що «пани» й «буржуї» не тільки «розкошують», але теж виконують певні потрібні суспільні функції.²³ Отже, він відштовхував від участі у українському державному будівництві заможні й освічені верстви населення, ті елементи, що могли стати надійним фундаментом держави. Не може бути України вільної, суверенної, демократичної, справді соборної, якщо вона не була розбудована усіма його верствами, політичними силами й угрупованнями. Тим паче не може бути такої України, якщо державно-політичний, соціально-економічний устрій її буде нав'язаний народу насильно, без його волі. «...Цілковите радикальне знищення всякого національного і політичного поневолення, Самостійність України і Демократія»²⁴ — такий заповіт-вимогу залишає В. К. Винниченко.

Заслужовує пильної уваги праця Винниченка «Заповіт борцям за визволення», яка понад 40 років (написана в 1949 р.) пролежала в архівах КДБ.²⁵

Якщо вперше національно-державницькі, самостійницькі погляди Володимира Кириловича Винниченка відбиті в 4 Універсалі Центральної Ради (січень 1918 р.), то в «Заповіті...» вони знайшли своє остаточне

оформлення, хоч тут він намагається виправдати радянську модель української державності. Цікаво дізнатися про те, що в 1920 р. московський радянський уряд, всупереч намаганням Польщі, обіцяв Україні державну незалежність і допомогу в відбудові її держави й господарства, а Х. Раковський (голова українського радянського уряду, посланець В. І. Леніна) «готував уже всі справи, щоб передати їх мені, новому голові українського уряду».²⁶ Прибувши до Москви, Винниченко витримує довгу і тривалу суперечку з Г. Чичерінім, членами Політбюро ВКП, Л. Троцьким. «В Харкові так само ніякі переговори, хитрування і пресинг керівників КП(б)У не зсунули мене з позиції цілковитої самостійності й незалежності Української Держави та її Уряду».²⁷ Москва, за свідченням автора «Заповіту борцям за визволення», не добившись його згоди на підлягання, «вислала мене за кордон... оголосивши мене зрадником, запроданцем буржуазії, ворогом народу».²⁸ За межами своєї країни Винниченко належить до тих емігрантів, які орієнтувалися на внутрішні сили, на народ. Критикуючи емігрантські кола, які орієнтувалися на «зовнішні сили» і заявляли, «що Української Держави на Україні немає, що вона знищена більшовизмом, Винниченко стверджує, що «Українська Держава була і є».²⁹ «її... створив народ, нація, а не купка емігрантів... Не емігрантські «вожді» та «міністри», а Грушевські, Скрипники, Єфремови, Хвильові, навіть Любченки і всі свідомі підсоветські українці тисячами віддавали свою свободу, здоров'я і життя за неї, тисячами віддають і тепер, як у рядах партійних робітників, так і в рядах найактивнішої частини українського населення, яке зветься Українською Повстанською Армією».³⁰ Винниченко закликає зрозуміти різницю між інститутом державності і формою її, адже «форма і суть не є те саме»: «форма української державності за цього відтинку нашої історії не є задовільна для нас. Так, — вона не самостійна, не незалежна, вона опанована Росією, вона поневолена, покалічена, грабована, замучена. Але суть її Держави є, вона живе, вона береже в собі сили, які не дозволяють ворогам знищити її, які невизразно тримають у собі ідею самостійності, які в слушний час вибухнуть, щоб здійснити її — вони, а не хто інший, не якісь сили зовні...»³¹. Слушно зауважує Володимир Кирилович, що міць Української Держави показує той факт, «що найбільші вороги її руські імперіалісти в усіх виглядах (чи то так званої демократії, чи так званого комунізму) не мають сили розвалити її».³² Пророче передбачає в 1949 р. Винниченко розпад СРСР. «...Советський Союз так чи інакше розвалиться... пам'ятаю, що є численні вороги української державності, які будуть напружувати всі свої сили, щоб її скасувати..., щоб роздerti Україну і шматками її торгуватись на інтернаціональному торжищі».³³

Не визнавав автор «Заповіту...» ніякого імперіалізму і тоталітаризму, чи то муссолінівського фашизму, чи гітлерівського нацизму, чи сталінського большевизму», бо головна риса всякого тоталітаризму є «заперечення суверенності народу, його здатності (а тому й права) самому вирішувати питання свого соціального, політичного, економічного і всякого іншого буття».³⁴

Прихильник теорії «всебічного визволення» В. К. Винниченко залишив нам у спадщину не лише своє ім'я, а й споконвічні прагнення людського розуму, здорового глузду, національної свідомості і честі.

Випереджаючи час, він до кінця свого життя залишився вірним ідеям побудови Української Держави на соціал-демократичних засадах.

Джерела та література:

1. Жулинський М. Голгофа українця Володимира Винниченка. // Післямова до твору Винниченка В. Заповіт борцям за визволення. — К., 1991. — С. 126—127.
2. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. — К., 1991. — С. 16.

3. Лозицький В. Не сприйнявши нових реалій // Вісник АН УРСР. — 1990. — № 3. — С. 85.
4. Шляхами віків. Довідник з історії України. — К., 1993. — С. 132.
5. Лозицький В. Йому завжди боліла Україна // Радянська Україна. — 1990. — 26 липня.
6. Жулинський М. Голгофа українця Володимира Винниченка // Післямова до твору Винниченка В. Заповіт борцям за визволення. — К., 1991. — С. 126.
7. Хміль І. Політична діяльність В. К. Винниченка // Український історичний журнал. — 1989. — № 7. — С. 91.
8. Аннинский Л. Идея и стихия // Свободная мысль. — № 2. — 1992. — С. 78.
9. Семчишин М. Тисяча років української культури. — 1993. — С. 387.
10. Винниченко В. К. Заповіт борцям за визволення. — К. — 1991. — С. 45.
11. В. Винниченко: повернення // Радянське літературознавство. — 1989. — № 7. — С. 69.
12. Політологічні читання. — 1994. — № 2. — С. 88.
13. Аннинский Л. Идея и стихия // Свободная мысль. — № 2. — 1992. — С. 78.
14. Винниченко В. К. Заповіт борцям за визволення — К. — 1991. — С. 20.
15. Див. Кичигіна Н. Політична концепція В. К. Винниченка // Політологічні читання. — 1994. — № 2. — С. 90.
16. Див. Хміль І. С. Визначальна ідея національних сил України до жовтня 1917 // Україна ХХ сторіччя. Проблеми національного відродження. — К. — 1993. — С. 70.
17. Винниченко В. К. Заповіт борцям за визволення. — К. — 1991. — С. 17, 112.
18. Винниченко В. К. Відродження нації. — К. — 1990. — ч. 2. С. 328.
19. Там само.
20. Там само. — С. 501.
21. Там само. — С. 178.
22. Там само. — С. 188.
23. Кичигіна Н. Політична концепція В. К. Винниченка // Політологічні читання. — 1994. — № 2. — С. 90.
24. Винниченко В. К. Заповіт борцям за визволення. — К. — 1991. — С. 111.
25. Там само. — С. 3.
26. Там само. — С. 36.
27. Там само. — С. 47.
28. Там само. — С. 48
29. Там само. — С. 11—12.
30. Там само. — С. 12.
31. Там само. — С. 13.
32. Там само. — С. 10.
33. Там само. — С. 11.
34. Там само. — С. 64.



СТУДЕНТСЬКІ РОКИ МИКОЛИ ПЕТРОВСЬКОГО

Одна з характерних рис сучасного етапу розвитку історичної науки полягає у поверненні із забуття доробку вчених, які після встановлення радянської влади в Україні змушені були шукати притулку на чужині або загинули в лабетах сталінізму. Натомість, ім'я відомого українського історика М. Н. Петровського (1894 — 1951) годі шукати у мартирологах репресованих більшовицькою владою діячів науки та культури. Скоріше навпаки: його біографи створили «імідж» одного з будівничих радянської історіографії в Україні, схожий на М. Петровського як мумія на живу людину. Проте виявлені останнім часом документи дозволяють поставити під сумнів усталені оцінки і зрозуміти приховану від стороннього ока трагедію людини й ученого, який мусив працювати під постійним тиском тоталітарної системи і не раз зазнавав нищівної критики. Серед «білих плям» життєпису М. Петровського опинилися і його студентські роки, коли формувалися світогляд майбутнього історика, наукові інтереси та уподобання.

Микола Неонович Петровський народився 2 (14) листопада 1894 р. На той час родина Петровських мешкала в с. Кудрівці Сосницького повіту Чернігівської губернії. Батько, Неон Миколайович, нещодавно закінчив Чернігівську духовну семінарію і в січні 1892 р. був рукопокладений у сан священика місцевої Різдва-Богородицької церкви. Він сумлінно ставився до своїх пастирських обов'язків. Мати, Олександра Іванівна, попівна за походженням, займалася господарством. М. Петровський був у подружжя другою дитиною, яких у родині згодом з'явилося ще четверо. Проблема виховання вирішувалась відповідно до станових традицій: поки молодші підростали, старші набирались розуму в духовних навчальних закладах губернського міста. Так, М. Петровський уже в 6-річному віці опинився в Чернігівському духовному училищі. Після закінчення курсу навчання він у серпні 1905 р. вступив до Чернігівської семінарії.

Матеріальне становище родини було не найкращим. З метою його поліпшення отець Неон протягом 1904—1905 рр. двічі міняв приходи. Остаточним місцем проживання стало с. Городище того ж таки Сосницького повіту. Як священик Неон Миколайович отримував платню в розмірі 300 карбованців на рік, при цьому сім'я мусила жити в наймному домі.¹ За таких обставин М. Петровський з 15 років перейшов на власні кошти, що складались з семінарської стипендії та заробітку від приватних уроків.² Постійне навчання розвинуло природні здібності юнака. Його виняткова пам'ять викликала захоплення, яке породжувало легенди. Офіційним підтвердженням неабияких успіхів став атестат № 620, виданий правлінням семінарії 3 травня 1915 р. Зокрема, у документі відзначалось, що педагогічні збори семінарії зарахували М. Петровського до вихованців першого розряду з наданням звання студента семінарії, що забезпечувало всі привілеї, «присвоєнные сему званию §17 Высочайше утвержденного 22 августа 1884 г. Устава православных духовных семинарий».³ Така відзнака давала право «по отправлению воинской повинности» користуватись пільгами вихованців навчальних закладів 1-го розряду.

Тривале знайомство з традиціями «старої бурси» наклало свій відбиток на характер М. Петровського. Необхідність змалку самотужки розв'язувати складні життєві проблеми стала підґрунтям критично-ана-

літичного світогляду, проявом якого у повсякденному житті був відвертий практицизм. У спогадах про М. Петровського його однокашник В. Дубровський відзначив цю рису як найбільш притаманну його особі: «Петровський в ті роки був цілковито байдужою до релігії людиною... Він не був ідеалістом-атеїстом, а був практичним матеріалістом».⁴ Часом цей практицизм, як здавалось оточуючим, межував з цинізмом. Однак, за словами того ж В. Дубровського, він залишався досить «коректним пошляком». В особистих справах і стосунках М. Петровський завжди був відвертим і щирим. Випереджаючи події, зазначимо, що він ніколи не зрікався свого батька-священника (як це було поширене за совітських часів) і до кінця свого життя залишився безпартійним. Нам здається доречним припущення, що саме «нігілістичне» ставлення до загальноприйнятих норм віри та моралі викликало у нащадка священника підвищений інтерес до історії, як бажання глибше проникнути в причини подій, пояснити, принаймні собі, хід їх розвитку. Атмосфера в семінарії була сприятливою для подібних роздумів. 1900 р. в її приміщенні за рішенням духовної консисторії було влаштовано Єпархіальне древлесховище. Семінаристи могли щодня розглядати цінні пам'ятки старовини безпосередньо у коридорах семінарії.⁵ Загальне захоплення викликала і багатюща семінарська бібліотека, яку український історик М. Маркевич свого часу влучно назвав «скарбом для бібліофіла».

Атестат з відзнакою відкривав перед колишнім семінаристом широкі подальші перспективи духовної кар'єри. Але М. Петровський визнав за краще перейти до світської освіти. Маючи відстрочку від виконання військової повинності, отриману при достроковому призові 1915 р., він подав прохання до дирекції Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька про дозвіл взяти участь у вступних іспитах на історичне відділення.⁶

Ніжинський історико-філологічний інститут, один з найстаріших навчальних закладів країни, у ті часи мав статус університету. Абитуранти складали екзамени з російської «словесности», латинської та грецької мов. Відбір був жорстким, з 100—150 претендентів залишалися 30 найліпших кандидатів. Але того року сталий порядок було порушено за пропозицією попечителя Київського навчального округу від 24 липня за № 25555. Йшлося про можливість прийняття осіб, які подали прохання «на основани... аттестатов, не подвергая их дополнительным испытаниям».⁷ На цій підставі М. Петровський був зарахований до складу «казеннокоштных» студентів. Наприкінці вересня до дирекції інституту князя Безбородька з канцелярії попечителя навчального округу надійшло повідомлення про затвердження списку прийнятих студентів.⁸

М. Петровський був чи не найстаршим серед сокурсників. Вік та обізнаність в життєвих справах давали йому підстави триматись дещо відосібно від загалу. Проте він не цурався студентських компаній, де, завдяки цупкій пам'яті та вмінню розповідати, часто-густо грав роль «першої скрипки». При цьому М. Петровський мав відчуття міри і вміння уловлювати настрої аудиторії. Особливо вчасними ці таланти виявилися в турботні часи пореволюційних подій. У 1917 р. студенти, які раніше жили на приватних квартирах, переселилися у гуртожиток, влаштований в одному з флігелів у садибі інституту. Відсутність електроенергії та дефіцит газу в Ніжині примушували гаяти вечірні часи в розмовах не наукового характеру. Оповідання та декламації М. Петровського користувались популярністю. Але товариші поважали його не тільки як цікавого співрозмовника та розповідача. У 1918—1919 рр. він завідував продовольчим розподільним пунктом інституту. Враховуючи

труднощі того періоду, маємо вважати призначення на цю посаду проявом особливої довіри з боку адміністрації.⁹

Цим не обмежувались позаінститутські справи М. Петровського. Дбаючи про власний добробут, він підробляв уроками, перепискою, займався сільським господарством. Водночас проводив ретельне вивчення історії України «по архівних даних».¹⁰

М. Петровський відносно легко засвоював премудрості вищої класичної освіти. Його практичний розум чітко визначав напрямки максимальної концентрації зусиль. Завдяки цьому він швидко став одним з найкращих студентів. Оцінки за відповіді та реферати у нього завжди були високими. Але не обійшлося і без винятку. На перевідних екзаменах за перший курс у М. Петровського виникли труднощі з церковно-слов'янською, грецькою та латинською мовами. З двох перших іспити були складені на «чотири», а з останнього — на «три». Ситуацію врятувало те, що викладачем «при виводі общего балла по классическим языкам принимались во внимание отметки за письменные работы», а вони були високими, і «трійка» в атестат не потрапила.¹¹ Прикрий випадок ми схильні пояснити іншою подією, що сталася напередодні екзаменаційної сесії. У квітні 1916 р. до конференції професорів Ніжинського інституту звернулись студенти I та II курсів з таким проханням: «Покорнейше просим... перевести нас на следующие курсы с отменой экзаменов, в виду того, что мы призываемся в ряды защитников родины. Все рефераты, зачеты и репетиции нами сданы».¹² Під цим клопотанням був і підпис М. Петровського, який значився на військовому обліку «ратником ополчения 2-го разряда».¹³

Можна тільки здогадуватись, які думки опанували голови призовників. Адже другий рік точилась світова війна, жахливі наслідки якої студенти мали можливість спостерігати на власні очі — у дортуарах інституту розміщувався військовий шпиталь. Напевне, звичайні передекзаменаційні турботи поступились переживанням іншого характеру, які могли бути навіяні непевністю майбутнього. Для М. Петровського крапка над «і» була поставлена 19 квітня 1916 р. Спеціальна комісія визнала його непридатним для військової служби через високий ступінь близькості.¹⁴ Проте несподівані турботи мали свої, згадані вище наслідки.

М. Петровський приховував невдоволення наслідками екзаменів за показово-байдужим ставленням до вищих балів. Мовляв, для нього досить задовільної оцінки. Але, насправді, цей амбітний молодик дбав про власну репутацію і доклав максимум зусиль, щоб закінчити інститут з відзнакою. Наведемо повністю атестат за № 904, який він отримав у травні 1919 р.: «Предъявитель сего Николай Неонович Петровский; сын священника, двадцати четырех лет от роду, вероисповедания православного. По аттестату Черниговской духовной Семинарии от 3-го мая 1915 года за № 620 принят был в 1915 году на I-й курс Института и ныне, окончив в Институте курс наук по историческому отделению, признан Конференциею оказавшим следующие успехи:

Закон Божий	_____	5
Логика	_____	5
Психология	_____	5
История древней философии	_____	5
История новой философии	_____	5
Педагогика и дидактика	_____	5
Греческий язык и толкование авторов	_____	4

История греческой литературы	«
Греческие древности	5
Античная ритмика и метрика	«
Греческая эпиграфия	«
Историческая грамматика греческого языка	«
Латинский язык и толкование авторов	5
История римской литературы	«
Римские древности	5
Введение в языкознание	5
Церковно-славянский язык	4
История русского языка	4
История русской словесности	5
Славянские наречия	«
Всеобщая литература	«
Греческая история	5
Римская история	5
Средняя история	5
Новая история	5
История Украины	5
Методика классических языков	5
Методика истории и географии	5
Русская история	5
География	5
Французский язык	5
Немецкий язык	5
Преподавание в гимназии	5

Кандидатское сочинение, предоставленное им на тему «Польско-казацкие войны до Богдана Хмельницкого», признано отличным.

Во время нахождения в Институте поведения был отличным. В следствие сего, на основании §§ 42 и 40 Устава Института и закона 3-го июля 1914 года, предоставляется ему, Петровскому, звание учителя средних учебных заведений, дающее права кандидатов университетов, с обязательством прослужить не менее шести лет в ведомстве Министерства Народного Просвещения». ¹⁶ Як бачимо, навіть дві революції не позбавили М. Петровського рівноваги. Будучи людиною аполітичною, він завжди намагався залишатись осторонь політичного життя, дозволив, собі підсміюватись над тими, хто занадто близько приймав до серця ідеї та гасла різноманітних партій і рухів. Інколи він справляв враження людини, про яку говорять «не от мира сего». Певні його схильності іншим здавались «дивною пристрастю». Так, наприклад, він міг годинами розглядати старі журнали, тоді як інші дискутували або зачитувались новітніми виданнями. «Десь у ніженських бабусь він діставав річні комплекти «Ниви» абощо і, сидючи після обіду на своєму ліжку по-турецьки... передістнував ці старі волюми й з насолодою перечитував реляції про англо-бурську війну чи про повстання боксерів у Пекіні. Перечитував він таким чином все до дрібниць», — згадував В. Дубровський. ¹⁶

Розповідь про студентські роки М. Петровського буде неповною, якщо ми не згадаємо викладачів, які відіграли вирішальну роль у визначенні його майбутнього. Це, насамперед, Георгій Андрійович Максимович та Василь Григорович Ляскоронський, під впливом яких сформувався його «винятковий дар до кропіткої, проникливої, уважної аналізи подій, явищ, чинників».¹⁷

Уродженець м. Мени, що на Чернігівщині, Г. Максимович здобував фахову освіту на історико-філологічних факультетах трьох університетів: Московського, Петербурзького і Київського. Сам він себе вважав учнем київського професора М. Довнар-Запольського.¹⁸ У 1905 р. він був залишений при Київському університеті «для підготовки к профессорскому званию». Через чотири роки Г. Максимович склав магістерський екзамен і отримав звання приват-доцента. З 1909 р. працював в Ніжинському інституті князя Безбородька. Після захисту дисертації на тему «Деятельности Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией» у 1914 р. був удостоєний звання магістра російської історії. Докторат він здобув у 1918 р., захистивши дисертацію «Выборы и указы в Малороссии в Комиссию 1767 г.». Того ж таки року Г. Максимович обирається професором Київського університету по кафедрі історії України, а на початку 1919 р. — Ніжинського історико-філологічного інституту.¹⁹

Знайомство М. Петровського з Г. Максимовичем відбулося ще на першому курсі. Останній викладав тоді дві дисципліни: космографію у першому семестрі і політичну економію в другому. Серед викладачів він виділявся елегантною зовнішністю («ніби англійський лорд в його «кантрістейт»)²⁰ і товариській привітністю до студентів. За своїми політичними поглядами Г. Максимович був конституційним демократом. Ситуація після Лютневої революції 1917 р. він використав для того, щоб провести через Конференцію професорів інституту ухвалу, яка дозволила йому викладати спеціальний курс історіографії України — своєрідний вступ до історії України козацько-гетьманських часів. Головна увага приділялась огляду й аналізу козацьких літописів XVII — XVIII ст. Г. Максимович належав до старовинного старшинського роду, який зазнав погрому з боку російського уряду після поразки повстання І. Мазепи. У прищеплюванні любові до української історії він вбачав продовження традицій свого роду. На практичних заняттях Г. Максимович робив акцент на «реферировании гг. студентами отдельных явлений и событий... на основании источников повествовательного, законодательного и актового характера, а также существующей литературы данного вопроса».²¹ Він мав також на меті «познакомить гг. студентов с самим процессом исторической работы и критическим отношением к источникам разнообразного характера».

Саме цій людині належить заслуга відкриття дослідницького таланту М. Петровського. Студент привернув увагу викладача зацікавленістю історією. Здібності М. Петровського дозволили йому легко запам'ятовувати і цитувати цілі уривки з літописів Самовидця, Величка й Грабінки. Під керівництвом Г. Максимовича майбутній вчений робив перші кроки в науці. Згодом Г. Максимович так характеризував свого учня: «Николай Неонович Петровский... во время своего пребывания в институте обнаружил большой интерес и любовь к истории Украины. Написанный им реферат «О личности автора летописи Самовидца» и критический обзор мемуаров иностранцев об Украине (Литвина, Боплана, Браневского и др.), а также кандидатское сочинение на тему «Польско-казацкие войны до Богдана Хмельницкого» обнаружил его основательное знакомство с источниками украинской истории, знание научных трудов по украинской истории, способность к критическому разбору ис-

точників и к самостоятельным выводам».²² Студентські студії не тільки сприяли вдосконаленню природних здібностей та накопиченню фахового досвіду, а й допомогли початківцю визначити напрям своєї творчої діяльності, зорієнтуватися в безмежному морі історичної науки.

Навесні 1918 р. Г. Максимович запропонував М. Петровському писати кандидатський твір, але, за збігом обставин, не мав змоги керувати безпосередньо його написанням. Напевне, на його прохання за цю справу взявся професор кафедри російської історії В. Ляскоронський.

В. Ляскоронський, уродженець Полтавщини, був широко відомим науковцем. У 1885 р. він закінчив історичне відділення університету св. Володимира (його кандидатський твір «*Политические собрания и политическая организация кальвинистов во Франции в XVI ст., по рукописным источникам*» був відзначений срібною медаллю). Захист дисертації «*История Переяславской земли с древнейших времен до половины XVIII ст.*», який відбувся у 1899 р. у тому ж таки університеті св. Володимира, дав В. Ляскоронському ступінь магістра російської історії. У 1903 р. він отримав звання приват-доцента по кафедрі російської історії у Московському університеті, а в 1907 р. повернувся до своєї «альма матері». Проводячи науково-дослідну роботу, працював в архівах Німеччини, Англії, Голландії. У Ніжинський інститут В. Ляскоронський прийшов у 1909 р. добре знайом у науковому світі фахівцем. Зокрема, він був членом Імператорського Московського археологічного товариства, історичного товариства Нестора-літописця, Київського товариства старожитностей і мистецтв, Імператорського Російського військово-історичного товариства та ін.

У студентські роки М. Петровського В. Ляскоронський викладав російську історію з найдавніших часів до нового часу, французьку мову, а також спецкурс «*Внутреннее состояние русского государства в половине XVIII века, во времена Елизаветы Петровны*» для студентів 3 і 4 курсів. За спогадом В. Дубровського, в ті роки В. Ляскоронський був вже літньою людиною («*середнього росту, зі зморшкуватим обличчям, опоясаним сивуватою підстриженою бородкою в гарно пошитому, здавалося модному, клітчастому костюмі*»),²³ яка притягала до себе слухачів добрим виразом світлих очей і дружнім ставленням до співрозмовників. Як лектор, він не ораторствував, викладав тихим голосом, ніби розмовляв сам із собою, не оповідав, а аналізував факти, неначе перевіряючи джерела й достовірність їх свідчень. Своє завдання вбачав в тому, щоб навчити методом історичного дослідження, а не переказувати механічно факти у їх послідовності.²⁴ Студенти знали, що В. Ляскоронський був учнем В. Антоновича і належав до його наукової школи «обласного дослідження України».

У рецензії на кандидатський твір М. Петровського проф. В. Ляскоронський відзначив докладність та добросовісність автора у користуванні джерелами, досить вправну критику поглядів попередників, самостійні, ґрунтовні судження про події та особи. Зрозуміло, що в устах відомого науковця така оцінка мала особливу вагу. Конференція професорів підтримала пропозицію В. Ляскоронського та Г. Максимовича про порушення клопотання перед Комісаром народної освіти України з метою прикріплення М. Петровського до Київського університету задля підготовки до професорського звання. Виконуючи рішення конференції, дирекція Ніжинського інституту звернулась з офіційним проханням про сприяння у вирішенні цього питання до відділу вищої школи Наркомосвіти. У надісланому 18 липня 1919 р. до цієї установи документі увага акцентувалась на неабияких здібностях М. Петровського, які давали підстави сподіватися, що «в майбутньому з нього вийде вельми корис-

ний діяч на терені науки».²⁶ Самому ж М. Петровському видали посвідчення такого змісту: «Дано сие окончившему в 1919 году курс наук в Историко-филологическом Институте кн. Безбородко, по историческому отделению, Николаю Неоновичу Петровскому в том, что он, Петровский, оставляется при Институте для приготовления к профессорскому званию, о чем и возбуждается соответствующее ходатайство перед Наркомпросом».²⁶ Але вирішення питання затягнулось. Обставини примусили М. Петровського подбати про власне працевлаштування. У зв'язку з цим 7 жовтня 1919 р. директор інституту П. Тихомиров направив телеграму попечителю Одеського навчального округу з проханням надати М. Петровському місце викладача історії, географії, латинської або російської мов у середній школі. При цьому він повідомив, що «окончил Петровский по историческому отделению отлично, возбуждено ходатайство оставлении при одном университетов. Место Петровский желает получить Таврической, Херсонской губерниях кроме крупных центров Одессы, Николаева, Херсона».²⁷ Невдовзі М. Петровський розпочав свою трудову діяльність діловодом у гімназії Тирасполя. Однак не пройшло і року, як він повернувся до Ніжина, а з часом перебрався ще ближче до батьківської оселі. Згодом він пояснював в одній з численних анкет, що саме сімейні та матеріальні обставини примусили його служити в Сосницькому повіті та Сновському окрузі, де протягом чотирьох років він займав посади шкільного працівника, інструктора позашкільної освіти і голови шкільної ради. Лише у 1924 р. М. Петровський спромігся відновити наукові заняття у семінарі підвищеного типу при нещодавно зорганізованій Науково-дослідній кафедрі культури та мови при Ніжинському інституті народної освіти. Він буквально увірвався в науковий світ і впродовж лічених років здобув репутацію одного з кращих знавців історії України. Видана 1930 р. монографія М. Петровського «Нариси історії України XVII — початку XVIII століть (Досліди над літописом Самовидця)» стала помітним явищем в українській історіографії. Але, крім визнання фахівців, на М. Петровського чекали й прикрої, невдовзі заподіяні ортодоксами від марксизму і каральними органами тоталітарної держави. Втім, це вже інша сторінка біографії вченого...

Джерела та література:

1. Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО). — Ф. 679. — Оп. 3. — Сп. 252. — Арк. 258 — 260.
2. Ніжинський відділ Державного архіву Чернігівської області (далі—НВ ДАЧО). — Ф. 6121. — Оп. 2. — Спр. 3254. — Арк. 63.
3. НВ ДАЧО. — Ф. 1105. — Оп. 1. — Спр. 2112. — Арк. 6—7.
4. Дубровський В. Спогад про проф. д-р М. Н. Петровського // Український історик. — 1964. — Ч. 2—3. — С. 23.
5. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. — К., 1990. — С. 895.
6. НВ ДАЧО. — Ф. 1105. — Оп. 1. — Спр. 2012. — Арк. 5; Спр. 1973. — Арк. 115, 117.
7. Там само. — Арк. 124.
8. Там само. — Арк. 128.
9. Там само. — Ф. 6121. — Оп. 2. — Спр. 3254. — Арк. 63 (за.).
10. Там само.
11. Там само. — Ф. 1105. — Оп. 1. — Спр. 2036. — Арк. 23, 37.
12. Там само. — Спр. 2012. — Арк. 16.
13. Там само. — Ф. 1105. — Оп. 1. — Спр. 2012. — Арк. 11.
14. Там само.
15. Архів Інституту історії України НАН України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 115. — Арк. 4.

16. Дубровський В. Спогад про проф. д-р М. Н. Петровського... — С. 23.
17. Л. О. Дослідник Самовидця (Пам'яті М. Н. Петровського) // Україна (Париж). — 1952. — Ч. 7. — С. 536.
18. Дубровський В. Мій учитель — проф. Г. А. Максимович (Спогад) // Український історик. — 1964. — Ч. 4. — С. 34.
19. НВ ДАЧО. — Ф. 1105. — Оп. 1. — Спр. 1683. — Арк. 6.
20. Дубровський В. Мій учитель — проф. Г. А. Максимович... — С. 30.
21. НВ ДАЧО. — Ф. 1105. — Оп. 1. — Спр. 1683. — Арк. 6.
22. ДАЧО. — Ф. 6121. — Оп. — Спр. 3254. — Арк. 2.
23. Дубровський В. Проф. В. Г. Ляскоронський // Український історик. 1965. — № 3—4.
24. Там само.
25. НВ ДАЧО. — Ф. 1105. — Оп. 1. — Спр. 2364. — Арк. 4.
26. НВ ДАЧО. — Ф. 1105. — Оп. 1. — Спр. 2012. — Арк. 19.
27. НВ ДАЧО. — Ф. 1105. — Оп. 1. — Спр. 2284. — Арк. 3.



ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

Левко Лук'яненко

ЧИ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ—БЕЗДЕРЖАВНІСТЬ?

(Відповідь В. Чепурному для чернігівського «Сіверянського літопису»)

Друже Василю, Ви надіслали 10 запитань для того, щоб надрукувати мої відповіді у Вашому журналі. Либонь, ці питання турбують читачів журналу і Ви хотіли повести з ними в такий спосіб дискусію?

Я взявся відповідати на перше питання, але розширив міркування і відповідь вийшла доволі довга. Частково в ній є відповідь й на деякі інші питання. Якщо знайду час, то продовжу свої роздуми для «Сіверянського літопису», а якщо ні, то нехай буде хоч це. Ви порушили цікаві теми. Я намагався проникнути в їхню глибину, а через те, що стаття — не книжка, то багато що залишилося не розкрите. Воно може бути обмірковане в подальших публікаціях журналу.

Отже, поставлю Ваше перше запитання, а відповідатиму значно ширше.

Чому українська нація так довго була бездержавною? Чому ми тільки вибухали яскравими поривами до творення своєї держави (Київська Русь, Гетьманщина, УНР), але не могли закріпити її?

Я не погоджуюся з твердженням, що українська нація не мала своєї держави. З цією думкою можна погодитися тільки в тому разі, якщо стати на комуністичну точку зору, відповідно з якою нації утворилися з переходом народів до капіталізму. Та й ви не поділяєте цей погляд, бо згадуєте ж Київську Русь (Княжу добу). Якщо історію народу розуміти як етнічно-антропологічну історію — що й роблять історики інших народів, — тоді наша українська історія починається не з Княжної доби, а простягається ген-ген у сиву глибину віків. У такому разі наша історія не бездержавна. Бездержавність починається з татарської навали. А довгі століття до того ми мали державу. І коли скіфи в V столітті до Христової ери воювали з перським царем Дарієм на Північному Причорномор'ї, вони були організовані в державу. Вони — це ми того часу. Їхня земля — Україна того часу. Почитайте книжку «Геродотова Скіфія», і тоді Седнівські скіфські могили перестануть здаватися чужими і зв'язок часів п'ятитисячолітнього Седнева пов'яже коріння сучасних українців з тою глибокою сивою давниною.

Ще один приклад з докняжкої доби.

Здається, що на початку сімдесятих років в одному з київських товстих журналів (мабуть, в «Українському історичному журналі») був

надрукований допис про археологічні дослідження на території Києва. Археологи, досліджуючи язичницьке капище, знайшли в ньому прясло із зображенням тризуба (прясло — керамічне кільце, що його насаджували на патичок і так робили веретено). Учені встановили, що прясло з тризубом було зроблене в проміжку часу від 70-х років VI століття до 30-х років VII століття.

Ця знахідка — додаткове свідчення існування держави з гербом-тризубом. Період перед династією Рюриковичів був династією Кия. І цілком логічно припустити, що її гербом був тризуб. Назва династії по імені останнього володаря є, звісна річ, умовна, але позаяк кращої не знайшли, то на теперішньому рівні знань вона задовольняє.

Змієві вали свідчать про величезну силу організованого народу, бо такі грандіозні оборонні споруди неорганізоване суспільство, зробити неспроможне.

До династії Кия був антський період. Перед антським — був царматський (савроматський) період, який у свою чергу настав після скіфського.

Перехід однієї доби в іншу відбувається не плавно, але з розривами, що кожного разу є зовнішньою навалою.

Таким чином, історія української нації до розгрому Києва татарами 1240 року — це історія переможної боротьби супроти нуждинецьких навал на нашу землю.

Київська імперія Княжої доби в основному була створена в 10 столітті. Вона проіснувала кілька століть. Але вже в дотатарський період виявляються ознаки поділу її величезної території на 12 окремих держав. Татарська навала загальмувала цей процес і його зовсім переінакшила, збільшивши значення зовнішнього чинника — наступу литовців, боротьби Європи проти татар, а потім і поляків.

Поставлене запитання охоплює дуже довгий період — з докняжої доби до недавніх часів і звучить песимістично: чому нація була бездержавною?

Але ж бездержавною нація була не весь цей період, а тільки частину його. До 13 століття ми мали державу, мали її впродовж кільканадцяти століть. Упродовж останніх семи століть ми мали державоподібні утворення або короточасні держави. Не можна сказати, щоб ми були найнещаснішою нацією. Багато інших народів не мали своїх держав навіть довше, ніж українці (наприклад, латвійці, румуни). Які причини нашої бездержавності від 13 століття?

При розгляді нашої політичної історії слід пам'ятати кілька важливих чинників, що справляли великий вплив на українську національну долю.

Перший. Переселення народів відбувалося зі сходу на захід, а не навпаки, а наша національна територія на сході від Кубані до Новозибкова (північ території колишнього Стародубського подку) не захищена ні горами, ні морями, ні великою рікою і є зовсім відкрита. Відкрита Україна і з Півночі. За недостатньо густого заселення захистити зброєю відкриту зі Сходу й Півночі територію виявилось неможливим.

Другий чинник. Наш народ з незапам'ятних часів — хліборобський народ. Це означає дві речі: такий народ повільніше збирає велику збройну силу, аніж кочовий. Кочовий народ мобільніший, він швидше збирає велике військо, нападає несподівано і часто перемагає нашвид-

коруч недостатньо відмобілізоване військо хліборобського народу. Хліборобський же народ віс у землю, любить землю, у нього виробилося поняття батьківщини і при етнічному зіткненні він перемагає. Осілий народ швидше розвиває засоби виробництва і забезпечує вищу продуктивність праці, розвиває будівництво й архітектуру. Його культура вища, і ця культура переломлює кочівників-завойовників. Тюркська орда болгар завоювала слов'ян на Балканах і дала свою назву країні, але з бігом часу була асимільована слов'янським народом. Через Україну прокотилося багато кочівників. Частина з них осіла в Україні і була з часом асимільована і стала українцями (сліди цього вкраплення є і в антропологічному складі українців, і у мові нашій).

Як доводить наука, при зіткненні двох етносів відбувається не злиття двох в один, а перемога одного і поразка другого, хоча, звісна річ, переможець бере і освоює щось від переможеного. Це ми перемагали, щось вбираючи від переможених кочівників.

Третій чинник. Хліборобський народ складався з хліборобських сімей. Сім'ї були різні: роботящі й ледачі, розумні й не дуже, кмітливі й простакуваті, винахідливі й недалекі. В одній сім'ї земля добре родила і все плодилосся, в іншій не було ладу в господарстві. Якщо на однаковій землі, під одним і тим же дощем, сонцем і вітром в одного господаря — добрий врожай, а в другого — поганий, то висновок один — другий господар поганий. Селянський спосіб виробництва з різними результатами залежно від характеру сімей виховував індивідуалістичні риси. Роботящий гордився своїми здобутками, своїм добром і охороняв його від зазіхань нероб. Почуття свого індивідуального зміцнювалося. Погляньмо на етнографічну карту світу і ми побачимо, що кочові й мисливські народи більше колективістичні, аніж хліборобські. Заганяти звіра в пастку чи на озброєну засідку треба гуртом, а ниву оре селянин сам один. Побутовий глибокий індивідуалізм українців виворив індивідуалістичну філософію, що поставила в центр усіх духовних цінностей людину, індивідуума. Це вводить нас в ареал європейської цивілізації, глибоко індивідуалістичної. (Між іншим, коли Ф. Енгельс сказав, що Європа закінчується за східними кордонами України, то він мав рацію: колективізм москалів пояснюється не тільки їхньою кровною спорідненістю з недавніми кочівниками, але й недавнім мисливсько-рибальським ухилом підтримання свого існування. Хліборобство — історично нова для них справа і вона ще не встигла московський колективізм змінити на індивідуалізм).

Індивідуалізм — психологічна основа свободи. Індивідуалістичне почуття, виокремлюючи людину від інших людей, прагне забезпечити свою незалежність від них. Незалежність полягає в свободі щодо них. Індивідуальна свобода, будучи об'єктом теоретичного розмірковування, з неминучістю веде до виворення теоретичних дефініцій поняття свободи загалом. Маємо генетично послідовний ряд: індивідуалізм — незалежність — особиста свобода — свобода як принцип організації суспільного життя. Останнє ж є не що інше як демократія.

Щоб не відхилятися від запитання Чапурного, я не розглядатиму питання про демократію. Для мене тут важливо констатувати одне: українська нація — індивідуалістична нація, українці — індивідуалістичні люди.

Індивідуалізм був початково сильною (і доброю!) психологічною основою, на якій упродовж століть із хліборобських родин виникали лицарські бойові індивідуальності, що брали на свої плечі захист нації від загарбників. Ми — нація не рабів, ми — нація лицарів. Коли б ми жили в незалежній державі, індивідуалістичне прагнення до самоутвердження штовхало б до винахідливої й підприємливої праці і приско-

рювало б прогрес всього народу, коли ж незалежної держави немає і за неї ще треба боротися об'єднаними силами, тоді індивідуалізм не раз заважав, бо не давав підкорити свою волю волі керманича.

Понад п'ять століть, у кожному разі з часів Люблінської унії 1569 року, Україна мала неповну соціальну структуру: вона мала селян, ремісників, духівництво, але не мала своїх владоможців, армії, королівського двору та придворних філософів і митців. А потім і духівництво втратила. Над українським народом підіймалися неукраїнські (окупаційні) владоможні верстви. Ці владоможні верстви виробляли антиукраїнську ідеологію. Англійський політолог Лайнбарджер у праці «Психологічна війна» писав, що вже татаро-монголи 13 століття вдавалися до психологічних (агітаційних) методів боротьби. У часи литовського панування в Україні литовська аристократія прийняла українську мову (тодішню письмову) як офіційну державну мову, в значній мірі злилася з українською аристократією (що походила ще з княжих родин Київської Русі) і позаяк українська церква була незалежною від литовської, то можна сказати, що українська нація ще не була повністю позбавлена своєї національної еліти. З часів поширення польської влади на Лівобережну Україну від Люблінської унії значення ідеології зросло. І польські владоможці, армія, духівництво, придворні, філософи, поети, письменники намагаються сполонізувати і покатоличити українців. Люблінська унія для литовців означала втрату державницьких позицій в Україні, а для українців — втрату решток свого духовного провідництва. Україна з бігом часу стає ареною боротьби царгородського і московського православ'я, польського католицизму і західного протестантизму. Чужинці поширюють різні ідеї. Усі вони спрямовані на вилучення українських душ і залучення їх до своїх лав.

Щонайменше від 16 століття в Україні немає провідної верстви, що працювала б над розвитком національних духовних цінностей, над пізнанням своєї історії і природи, над виробленням національного світогляду, філософії, космогонії, міфології.

Поляки, а особливо москалі роблять усе для того, щоб наш народ не знав власної історії. Без знання своєї історії неможлива національна свідомість, а без останньої неможливий патріотизм і свідомий захист від різних загарбників своєї батьківщини. Ідейний струмінь, що виходить від еліти до народу і з'єднує народ в організовану систему, чужинці знищили. І пішов наш народ зі століття в століття без своєї владоможної верстви, без духовного проводу, не знаючи, звідки почав ходу й куди бреде.

Треба дивуватися генетичній силі українського роду, що, будучи покращаним на шматки між різними окупантами і без своєї національної провідної верстви, він упродовж століть на величезних просторах від Дону до Закарпатських долин зберігав почуття кровної спорідненості й не переставав мріяти про незалежну державу і соборність усіх своїх етнічних теренів.

Четвертий чинник — організаційний досвід державної діяльності.

Коли існує держава, тоді вона своєю організованістю привчає і своїх службовців до організованості. Вона розподіляє обов'язки і вимагає їх виконувати. Розподіл обов'язків означає, що задля цілого — держави — окремі суспільні верстви і службовці різних посад виконують якусь одну функцію задля зміцнення цілого — держави. У свідомості людей формується поняття: призначення окремої людини, окремого члена суспільства — виконати свій службовий обов'язок. Поруч є хтось інший зі своїм іншим обов'язком, поруч з ним — ще хтось інший. Та-

ких обов'язків є багато. Кожен з них необхідний для забезпечення існування цілого. Тому виконавець окремого обов'язку виконує важливу державну чи суспільну функцію, що є цілком достатня для наповнення змісту земного життя великим суспільним значенням. Доживши до старості, людина горда з того, що весь свій здоровий вік чесно сповняла обов'язок перед батьківщиною у вигляді сумлінного виконання свого службового обов'язку. Цей службовий обов'язок — її роль у суспільстві, спосіб служіння своїй нації, її покликання, її доля.

Коли держава втрачена, коли народ потрапив під владу чужинців, тоді зникає попередня, організована форма служіння батьківщині. Тоді той, хто любить свій народ і хотів би звільнити його з-під чужинецького панування, шукає власних способів діяльності. Такі люди — власне кажучи, щирі сини батьківщини — народжуються в різних її місцях. І способи боротьби вони знаходять різні: хтось вибухає супроти місцевої окупаційної адміністрації, хтось тікає від утисків геть, хтось іде на Запорожжя козакувати. Позаяк коритися владі завжди вигідніше, аніж чинити їй опір, то люди, що стають на прою з чужоземцями, вже від початку свого особистого опору починають відчувати себе винятковими особистостями. Індивідуалізм як національна риса в цих особистостей переростає в усвідомлення свого особистого докликання бути речниками нації, носіями її ідеалу, захисниками її священного права на місце під сонцем. У них розвивається почуття особистої відповідальності за долю нації. Вони думають за всю націю, міркують категорією цілого національного інтересу. Вбираючи в свою душу всю націю, вони усвідомлюють своє піднесення над рівнем територіяльного розселення своїх одноплемінців на ту височінь, де населення перетворюється в націю і де обивательські інтереси громадян переростають у національний ідеал. Вони стають над народом.

І тут на них чатує друге випробування. Перше було тоді, коли життя висунуло перед ними вибір: або підкоритися чужинецькій владі або стати з нею на прою. Тоді вони пожертвували благами мирного існування і стали на небезпечний шлях боротьби за честь і свободу свого народу. А тут життя їм висуває нове випробування: будучи над батьківщиною, підкорити себе їй чи підкорити собі батьківщину? Треба розуміти психологічну складність цієї дилеми. З одного боку, обивателі, ота велика більшість народу, що сама не відважилася стати на прою із загарбником, прославляє тих, хто відважився це зробити, в піснях, думках, легендах і чарівними звуками бандури підносить їх до зірок, а себе кладе їм до ніг. Звуки слави завертають голови славним лицарям і не в одного з них починається запаморочення, він уже перестає бачити Україну, ставить у центр всесвіту себе самого і готовий линнути до Бога без неньки на власних крилах.

Пригадуєте чудову пісню:

«Я сьогодні щось дуже сумую,
Про козацьку долю згадав.
І про славу тую незабутню,
Що колись я, мов сокіл, літав.
Боронив я свою Україну
Від напасних і лютих татар
Тоді слава про мене гриміла
І боявся лихий яничар».

Слава (або прагнення її) надихнула багатьох на найгероїчніші подвиги задля свободи України.

У кожний період славних лицарів було кілька, гурт, багато. Кожен з них відчував особисту відповідальність за долю цілої України, а по-

заяк їхня боротьба точилася на тлі вдячного народу, то кожен намагався перевершити іншого і стати якнайславнішим. Іноді ці змагання переростали в гостру боротьбу, що закінчувалася смертю лицаря або розколом між озброєними прихильниками різних провідників.

Життя України під окупацією тривало століттями. Традиції дисциплінованого виконання службових обов'язків і служіння своїй державі забувалися. З'явилися нові критерії для поцінування людей. Народ прославляє не тих, хто його зрадив і пішов служити чужинецькій владі, а тих, хто проти неї бореться. В умовах окупації ця боротьба відбувалася на основі індивідуальної відданості Україні. Була це козацька сотня чи щось інше, однаково людина продовжувала боротьбу лише доти, доки сама вважала за потрібне. Дисциплінованість витікала не з обов'язків державної служби та її вигідності, а лишень із обов'язків підвищення боездатності сотні чи дієвості підпільної організації.

Століттями народ думав, як противитися чужій державі та як її підривати й руйнувати. Подивіться, хто наші національні герої з 16 століття до нашої доби? (Наша доба починається 24.08.1991 р.) Байда Вишневецький, Наливайко, Сагайдачний, Нечай, Богун, Кривоніс, Дорошенко, Залізняк, Гонта. Вони били татар, ляхів, москалів. Руйнували ворожі держави. Хмельницький відрізняється від них тим, що зумів від руйнації чужого перейти до будівництва свого.

Хто наші духовні апостоли? Самійло Величко з його історією, (Полетика?) з його Історією Русів, Шевченко, Франко. Весь пафос їхньої творчості в руйнації чужинецької влади і виведенні України на шлях самостійності. Вони майже зовсім не говорять про те, як українці мають керувати своєю державою і яка та держава має бути. У підневільних умовах розмірковувати про політичний лад самостійної Української держави було заборонено і доки не було самостійності, доти такі розмірковування виглядали б марним мрійництвом.

Коли на початку статті я казав, що українці — хліборобська нація і вказав наслідки, що звідси витікають, то тут я зупинюся докладніше на теперішній неспроможності швидко перебудувати економічний лад і вийти з кризи, неспроможності, яка також зумовлена нашим тривалим підневільним життям.

Отже, економічний бік справи. Чотири роки Україна борсається в глибокій економічній кризі і все ніяк не здужає з неї вилізти. Чого, з якої причини? Чому ми не вміємо реформувати економіку й налагодити добре управління нею?

У минулому, до нашої самостійної доби, окупаційна влада гарантувала приватну власність тим, хто тій владі служив. Хто дивився на неї з-під лоба — міг втратити власність з найдрібнішої причини.

Наш народний герой — борець проти зайд. Він не має власності. Його добро — це шабля, молька, гаківниця і добрий коник із сідлом. З великим маєтком народ пов'язував ворогів України, окупантів. Невидів їх самих і все їхнє добро. Бездержавний народ не мав своїх владоможних верств з їхніми великими маєтками. Український народ колоніальних періодів складався, на жаль, тільки з трудящих верств з їхньою дрібною власністю. Цією власністю народ і навчився господарювати. Часом українці чужинці наймали управителями великих маєтків. Вони розпоряджалися ними, але право власності належало іншим й інші ними володіли. Розпоряджатися — не владарювати. Щоб владарювати, треба бути незалежним. Незалежності не було ні в політиці, ні в економіці. Того впродовж довгих чорних віків колоніаль-

ного рабства ми не набували досвід керівництва українською національною економікою як єдиним комплексом.

Керівництво національною економікою — це не адміністрування в масштабах України за вказівками з Москви. Це своя національна економічна ментальність, це окремий шар національної духовної культури щодо розв'язування економічних проблем. Цей дух просякає верхи й низи і кожен один дбає про своє сімейне благо в такий спосіб, щоб досягнути його шляхом збільшення багатства своєї нації.

За півтора роки посольської діяльності в Канаді я провів десятки й десятки зустрічей з різними підприємницькими делегаціями різних країн. Як дивовижно однакові вони в своєму послідовному відстоюванні національних інтересів у роботі з укладення контрактів! Якесь невеличка канадська фірма. Представляє її зовсім молодий економіст, а патріотизму стільки, немовби він міністр економіки і від нього в цьому контракті залежить цілий бюджет держави!

Атмосфера захисту своїх економічних інтересів як часточки інтересів своєї батьківщини і захисту інтересів батьківщини як своїх особистих інтересів витворилася на основі приватної власності і постійного державного захисту своїх громадян — приватних власників.

Національна економічна ментальність створюється патріотичною економічною освітою, підручниками й посібниками, через телебачення й радіо, діяльністю державних органів і судів. Це велика сфера духовної культури нації, що постійно відтворює і вдосконалює себе, як постійно удосконалюється система управління матеріальним виробництвом.

Українці не мають цього шару культури в своїх національних економічних традиціях. Дореволюційні українські капіталісти Терещенки, Алчевські, ще кілька — це малесенька крапля в чужому економічному морі. До того ж, проіснували вони зовсім недовго. Ми не встигли їх усвідомити. І душу українця століттями гріє:

А чи пан, чи пропав —
Двічі не вмирати.
Гей, нумо, браття до зброї!
Нам допоможе святий Юрій
І Пречиста Мати
Слави здобувати!

Ось наша національна ментальність! Вона сформувалася впродовж підневільного життя багатьох поколінь українців. І смішно було б сподіватися, що за чотири роки відносної самостійності українці освоють науку управління національним економічним комплексом. Ба, не тільки керувати, а ще й створити новий економічний лад!

Якщо усвідомимо невідповідність історичних традицій вимогам сьогоднішнього дня, то ми спроможні будемо їх швидше здолати й пристосуватися до теперішніх вимог. І все-таки потрібен тривалий час.

Окрім цього, у справі будівництва незалежної держави існує потужний міжнародно-правовий чинник. Впродовж усіх століть нашої неволі війну вважали законним способом розв'язування суперечок між народами, а імперія була пожаданою мрією кожного більш-менш великого народу. На основі такої міжнародно-правової свідомості формувалася й ставлення одних народів до інших: той, хто не має своєї держави, ну то хай і не має. А коли він хоче мати свою державу, то хай бореться і доб'ється її. Хто держить інший народ під своєю владою — має право це робити. Як рівно ж підкорений народ має право воювати проти загарбника. Українці після втрати Київської держави поступово

втратили зв'язки з королівськими дворами Європи. Литовська, польська і особливо російська окупації відсунули нас з європейської політичної сцени. З суб'єктів міжнародних взаємин перетворили на об'єкт, а з часом і геть відсунули в тінь. Нас світ забув. І коли 22.01.1918 року Українська Народна Республіка проголосила незалежність, то їй ніхто не хотів серйозно допомогти. За інерцією свідомості цивілізований європейський світ знав потужну російську імперію. І хоч вона розпадалася і за незначної допомоги колоніям захід міг би назавжди її поховати, він не пішов на це. Не з мудрості. А з інерції мислення. І України він не знав і не хотів знати.

Появу незалежної України 1991 року світ зустрів з ентузіазмом і в короткому часі нас визнало понад сто держав. Ентузіазм був викликаний радістю від демонтажу Російської імперії і зникнення загрози атомної атаки. Минуло пару років—замість ентузіазму з'явилися різні сумніви щодо благ нової геополітичної розстановки міжнародних сил. Придивилися до України. Ринули сюди скуповувати все за безцінь. Зрозуміли, що реформування нашого сільськогосподарського виробництва за принципами вільного фермерського підприємництва дуже швидко перетворить Україну в потужного конкурента на світовому ринку сільськогосподарської продукції, а навіщо потрібен цей клопіт Канаді, Сполученим Штатам, Аргентині, іншим експортерам сільськогосподарської продукції?

Отже, у всі попередні часи нашого прагнення до незалежності міжнародний чинник діяв проти нас. Тепер, в час третіх національно-визвольних змагань українського народу в 20-му столітті, він об'єктивно сприяє нам.

Упродовж багатьох століть підпорядкування Україна не керувала сама собою. Керували нею. Не ми керували. Керували нами. І ми звикли до цього. Тепер потрібно самим керувати собою. У масштабах села, міста, району, області, всієї України. Як навчитися рабу почувати себе господарем? Як навчитися зі слухняних ярижок стати провідниками? Як навчитися поціновувати і свою індивідуальну діяльність, і діяльність кожної державної установи, і кожного окремого підприємства з точки зору українських національних інтересів. Як навчитися бачити свій особистий інтерес у справі спільного зміцнення загальнонаціональної системи політичної організації суспільства — держави? Яким чином нав'язати кожному українцеві і кожній українці просту-простісіньку думку: особиста доля кожного з них залежить від долі всієї України?

Повище подані історичні екскурси та розмірковування допомагають зрозуміти труднощі сучасного державотворення. Ось загальні, найважливіші.

— У нашій національній моральній свідомості, яку принесли українці з глибин багатовікового життя під чужою владою в сьогодення, є хвала лицарській індивідуальності, що стала на прю з нею за волю України. Хвала особистості, яка сама, зневаживши офіційні порядки влади і власний страх, повстала.

— Втративши державність, українці поступово втратили навички керівництва державою. Нас, українців, переможених у бою, усунули від керівництва державою, відучили виконувати якусь одну конкретну функцію як часточку великої функції державного керівництва суспільством. Того кожен з політиків і тепер рветься вперед, намагаючись представляти всю Україну, а не її часточку відповідно до своєї суспільної функції. В умовах самостійності потрібна узгоджена робота всіх державних органів, бо ж вони — органи української держави. Після

24.08.1991 року рятувати Україну потрібно не індивідуальним герцем з усією Російською імперією, а узгодженням своїх дій з діями інших, бо ж ці дії тепер — окрема функція в багатофункціональній українській державній машині.

Як бачимо, будівництво незалежної країни. України — це комплекс вельми складних світоглядних, організаційних і матеріальних проблем створення: а) національної державності; б) національного економічного комплексу; в) громадянського суспільства; г) свого національного духовного поля.

Три хвили припливу під жовто-блакитний стяг

Історію роблять люди. У час окупації України Російською комуністичною імперією знаходилися люди, що відважувалися на боротьбу проти окупації за свободу й демократію. Волею провидіння та зусиллями цих людей Україна вийшла з-під влади Москви і стала незалежною державою. Від цих борців тепер потрібне не протистояння тисковій всьї імперській репресивній машині, а підпорядкування свого потужного «я» загальній справі зміцнення української держави. Держава — це люди. Вони — частина активних самостійницьких політиків. Колись, тоді, коли фактор сміливості й відданості самостійницькій ідеї був вирішальним, вони були на вершечку представництва інтересів української нації, її речниками. Потім, від 1985—1987 років, коли терор помітно зменшився, до руху за демократизацію і самостійність пристає більше й більше людей. Представництво державницької ідеї з рук маленького грона відважних лицарів переходить і до інших людей. Сам олімп самостійницької ідеї розширюється, розходячись від Києва і Львова — основних самостійницьких осередків — на інші обласні центри й міста України. Вже перед серпнем 1991 року поруч з політ'язнями-самостійниками стали такі непересічні українські інтелігенти, як Павло Мовчан, Іван Драч, Дмитро Павличко, Володимир Яворівський. У боротьбі особистостей за перші місця на самостійницькому політичному олімпі чотири особи мали шанси потіснити політ'язнів, бо вони — сильні таланти і попередньою творчістю створили собі в народі славу. Досі їхня творчість була червона, але й народ був під тим же московським впливом. Ми, політ'язні, давно прозріли. Ця славетна четвірка прозрівала на переломі 80 і 90-х років. У своїй масі народ був ближче до неї, аніж до нас. Ми підштовхували їх до жовто-блакитного прапора, і вони сприяли прозрінню народу. За політиками-політ'язнями йшла найсвідоміша частина нації, за ними пішла широка верства активних громадян. Вони були проміжною ланкою між передовим загонм національно-визвольної боротьби — УГС — УРП — РУХом — і народом. Без цієї проміжної ланки ми б залишилися маленьким жовто-блакитним острівцем в атеїстичній рожевуватій Наддніпрянщині. Велике благословення Господне для України, що з початків демократизації 1985 року ці талановиті люди стають активними борцями за демократизацію українського суспільства, а з посиленням національно-визвольного руху з 1988—1989 років безкомпромісно стають до лав борців за незалежність.

Визнання великої історичної ролі цієї великої київської четвірки означає відносне зменшення ролі славних лицарів — попередніх речників самостійницької ідеї. Це потрібно визнати як об'єктивний факт. А якщо нам доля України справді дорожча від усього на світі, тоді ми мусимо визнати, що задля добра України на багато відповідальних посад слід висунути людей не з першої хвили борців (політ'язнів), а з другої, що прийшла 1985—1991 років, бо часто вони є краще підготовлені до професійної управлінської діяльності.

Перемога 1991 року над гекачепістською спробою реваншу проімперських сил в Україні стала можлива завдяки об'єднанню зусиль борців і першої, і другої хвиль. Перемога дала жовто-блакитному прапору третю хвилю прихильників самостійності — колишніх комуністів (звісна річ, далеко не всіх членів КПУ). Виникло унікальне в українській історії явище: всі активні політичні сили від серпня до грудня 1991 року активно агітували виборців проголосувати в референдумі 01.12.91 р. за незалежність України. Проти цих наших українських об'єднаних зусиль працювала тільки російська проімперська п'ята колона.

Поразка ГКЧП і перехід українських комуністів під жовто-блакитний прапор означав перетворення російської окупаційної адміністрації в Українській уряд. Звідси витікало два наслідки. Перший: подальший розвиток українського суспільства відбуватиметься мирним шляхом. Другий наслідок: комуністи не захочуть втрачати своє панівне становище в економіці і її приватизація відбуватиметься вельми довго і болісно. Вихід комуністів з КПУ і перехід під жовто-блакитні прапори відкрив перед ними можливість потіснити першу і другу хвилі борців за незалежність у тих сферах, в яких вони мають більші знання і більший досвід від двох попередніх груп, а саме: у сфері державного управління промисловістю, транспортом, зв'язком, сільським господарством тощо.

Політики-політв'язні стали перед другим серйозним психологічним випробуванням: чи готові вони задля добра спільної української справи поступитися місцем здібнішому адміністраторові, що лишень пару років тому стояв на комуністичних позиціях?

Політична боротьба за впливи на суспільні процеси часто є боротьбою за місця в законодавчому органі та за посади в органах виконавчої влади. У демократичному суспільстві це відбувається публічно. Позаяк для доброго виконання службових функцій важливі професійні знання і досвід, а не спроможність самому одному протистояти репресивній машині цілої імперії, то в доборі кадрів адміністраторів політиків-політв'язнів часто обминають. Не хочу тут аналізувати всі важливі причини, чого влада в самостійній Україні опинилася в руках не тих людей, хто за неї боровся. (Про це я писав минулого року в статтях «Україна втратила темп», «Уроки весняних виборів» та «Радикалізація»). Вкажу тільки на одну — борці за незалежність мають і знання, і досвід ідеологічної, значно менше, організаційної діяльності, і вельми мало хто з них має невеличкий адміністративний досвід. Щоб держава незалежної України добре працювала, їй необхідні добрі адміністратори. Нові не відразу з'являються. Старі були вишколені в колоніальну добу. Задля зміцнення держави мусимо поступитися їй перед цими фахівцями-адміністраторами, які ладні чесно служити Україні. Це другий відступ політиків-політв'язнів.

Ми не повинні почувати себе приниженими й відкинутими в канаву. Навпаки, маємо гордитися, що наші ідеї демократії і незалежності України нам удалося так ефективно поширювати, що їх сприймає все більше людей. Було б трагедією, коли б їх не сприймали, і ми залишалися самі. Готуючись до могили, ми б не бачили за собою послідовників, і це робило б з нас трагічні постаті. А позаяк за нами пішли і йдуть все більше, то ми — лицарі. І в тому, що ми поступово відходимо на задне тло, а наперед висувуються патріоти нової генерації, не поразка наша, а перемога, і не підстава для суму, а підстава для радості: зерно, що ми посіяли, зійшло і дало плід, і він продовжує нашу справу.

Політики-політв'язні доконали свою історичну місію. І якщо в нас ще залишається розум і енергія, то використаємо їх для виховання молодого покоління, що вже четвертий рік ходить до шкіл і вузів в незалежній Україні, сприймає незалежність як само собою зрозумілий стан і в буденному настрої готується до праці в державних установах, дипломатичній службі, міжнародній торгівлі, підприємницькій діяльності чи у війську.

До слова «Україна» ми, перша і друга хвилі борців, обов'язково додаємо прикметники «самостійна», «незалежна», «суверенна». Тим, хто вже четвертий рік в українському вузі, не має спонуки добавляти їх. А ще через чотири роки вони стануть і зовсім зайві, як, либонь, зайвим було б французові вживати їх перед словом Франція.

Кожен прагне продовжити своє життя. Важливо зрозуміти, що намагання з усіх сил затриматися на попередній стадії політичної діяльності і (слави!) і якнайдовше відкласти природний перехід до наступної стадії людського життя, відповідно до зміни поколінь і зміни поколінь політиків, свідчить не про мудрість і не про підпорядкування свого «я» спільній справі.

Гострота політичної ситуації, що виникла внаслідок затримки першим президентом економічних реформ, погіршенням життя народу та наступним пожвавленням комуністичних сил (що завжди паразитують на народних бідах), примушує політиків першої хвилі до активної політичної діяльності. Ми змушені до цієї діяльності, хоча природнішим би було переходити від активної політичної діяльності до вишколення політиків нашого штабу. Недолік сучасної України полягає в тому, що національна свідомість у східних областях окупаційним терором була вичавлена і, отже, соціальна база державницької ідеї страшенно звужена. За такої структури національної свідомості державна незалежність залежить більше, ніж потрібно, від державних і політичних верхів. Позаяк і державні верхи в основній своїй масі не пройшли національного виховання і на державній службі перебувають більше з особистої вигоди, аніж з патріотичного бажання прилучитися до творення незалежної держави, то сама незалежність не гарантована. За цих умов надзвичайно важливо примножувати національно свідомих громадян для розширення соціальної бази державницької ідеї. Якби народ був національно свідомий, коливання верхів було б неможливе, а коли б хтось там і виявив хитання, це б не становило жодної загрози незалежності. І якщо говорити про наступні парламентські вибори, то, мабуть, основне завдання політиків першої хвилі не в тому, щоб самим потрапити до Верховної Ради, а в тому, щоб провести туди побільше своїх послідовників. У найближчі кілька років наша сила поступово пересуватиметься з нас самих на наших ідейних спадкоємців.

Тож задля зміцнення державності примножуймо їх!

11 червня 1995 року.



КРАЄЗНАВЧА МОЗАІКА

КРИЗЬ ТЕНЕТА ВІРНОПІДДАНСТВА

(До історії Ніжинського полку у XVII — XVIII ст.)

Багато лиха в минулому зазнала щедра ніжинська земля. Одразу після 1654 року царизм намагається приборкати козачу старшину і ліквідувати автономію України. Відомий історик М. Грушевський так писав про підступну політику царського уряду: «Ця безсоромна холодно-обачлива політика викликала серед вождів українського суспільства XVII століття огиду до Москви і одчайдушні спроби розірвати зв'язок з нею, спираючись на ту чи іншу політичну силу, тобто те, що зветься українським сепаратизмом». Однією з відчайдушних спроб була політика щодо Москви наступника Б. Хмельницького — гетьмана І. Виговського. Він був певен у тому, що самостійність — це не утопія, і тільки вона врятує український народ. Його політику підтримував Ніжинський полковник Г. Гуляницький. Московське військо на чолі з князем Трубецьким рушило на Конотоп, 21 квітня 1659 року воно облягло місто, де в замку оборонявся Гуляницький з чотирма тисячами козаків. Обложені потрапили в скрутне становище. Ніжинських козаків терзав голод і холод. Але хоробрі вояки нізащо не хотіли здаватися ворогові. Одержавши улесливого листа від князя Трубецького полковник Г. Гуляницький наказав відкрити вогонь з гармат і рушниць, що було відповіддю поневолювачам. «Ми сіли на смерть, — гукали козаки, — не сьдамо містав». 27 червня 1659 року гетьман І. Виговський разом з татарами рушив на допомогу Конотопові. Московське військо опинилося між двома вогнями, зазнало страхітливої поразки. У полоні опинився воевода Пожарський.

Видатний російський історик С. Соловйов так описував наслідки Конотопської битви: «Цвіт московської кавалерії загинув за один день, і московський цар більше ніколи не зможе зібрати таку чудову армію. Цар Олексій Михайлович з'явився перед своїм народом у жалобному вбранні, і Москву охопила паніка. Ходили поголоски, що цар збирався перебраться до Ярославля за Волгою і що Виговський наступає прямо на Москву».

Здавалося, наступила довгождана воля для України. Але доля трагічно відвернулася від новонародженої козачої держави. Чвари серед старшини, незгоди між старшиною і селянством, яке боялося повернення польських панів на Україну, тиск трьох могутніх держав того часу — Туреччини, Москви, Польщі — все це привело до загибелі держави, яка ще недавно примушувала рахуватися з собою володарів Варшави і Москви. Невдала спроба гетьмана І. Мазепи визволитися з-під ярма Москви ще більше погіршила становище України. Підозрілий цар Петро I поставив собі за мету остаточно знищити автономію України.

На прохання гетьмана І. Скоропадського підтвердити угоду між Москвою і Україною, укладену на Переяславській раді 1654 року, цар різко відповів: «Українці й так мають більше вольності ніж будь-усякий народ на землі». І це говорилося у той час, коли за наказом царя протягом 1721 — 1725 років гетьманщина щороку давала 20—30 тисяч козаків (для населення Лівобережної України, яке налічувало 1,2 мільйона — це була досить велика цифра) на будівництво Ладозького каналу, де чимало їх гинуло від холоду і голоду. Грізний цар справді був духовним попередником генсека Сталіна, який після страхіть голоду 1933 року цинічно заявляв, що жити в СРСР стало краще й веселіше. Як відомо, у 1718 році Петро I влаштував суд над власним сином Олексієм. На суді були присутній гетьман І. Скоропадський і частина козачої старшини. Царські вельможі, добре знаючи свого самодержця, винесли смертний вирок нещасному царевичу. Коли запитали думку українців, то вони відповіли: «Не можемо ми бути суддями між батьком царем та сином, бо в такому разі не можна бути безстороннім». Відповіді не сподобалась недовірливому цареві. Ще в 1714 році він одібрав у гетьмана право призначати полковників. Щоб призначити росіянина на посаду полковника найбільшого міста на Лівобережній Україні — Ніжина, він примусив гетьмана віддати свою 15-річну дочку за сина царського улюбленця Петра

Толстого. Син царського фаворита керував Ніжинським полком з 1714 року по 1727 рік. І помер від надмірного вживання спиртних напоїв. Царська адміністрація дала йому таку характеристику: «Толстой владел излишним по случаю, что за ним дочь бывшего гетьмана Скоропадського», тобто зловживав службовим становищем. У 1711 році, коли Петро I ледве не опинився в лабетах турецьких яничарів під час невдалого Пруського походу, багато представників слов'янських народів втекли від турецької помсти, наприклад, сербські дворяни Милорадовичі. Петро I щедро роздавав українські маєтки цим дворянам, маючи на увазі використати їх проти української старшини. Так, в 1711 році цар подарував сербському дворянину Милорадовичу в Ніжині три будинки і досить велику кількість землі, суворо наказавши у своїй грамоті, щоб мешканці Ніжина «не дерзали ему, полковнику Милорадовичу, чинить трудности и препятствия». Царська імперія розросталась, розкіш царського двору вражала іноземців, а платили за все народні маси. І, звичайно, народні маси найбільш родючих околиць, до яких належала і Україна. Ось цифри: царський уряд в 1724 році здер з України податків на 600% більше, ніж за попередні роки. На російсько-турецьку війну (1735—1739 рр.), Україна витратила 1,5 мільйона карбованців (пуд жита тоді коштував 1 карбованець). Царський уряд прагнув використати величезні природні багатства України для російської промисловості. Багато українських товарів дозволено було вивозити тільки через російські порти в Прибалтиці — особливо сало, віск, олію. Це викликало незадоволення купців великих міст Чернігівщини.

Проводячи колоніальну політику, царський уряд здійснював далі кроки до повної ліквідації автономії України. Російська цариця Катерина II завершила справу, що її почав на Україні Петро I.

І недаром великий Тарас так писав про цих «великих» гнобителів українського народу:

«Це той первий, що розпинав
Нашу Україну,
А вторая — доконала
Вдову сиротину».

Німецька принцеса, яка стала членом династії Романових через шлюб з недолугим царем Петром III, була відданою прибічницею русифікації і централізації. Їй була ненависна автономія України.

Вже через два роки після вступу на російський престол, вона в 1764 році ліквідувала посаду гетьмана на Україні, говорячи, що коли в Малоросії зникнуть гетьмани, треба зробити все, щоб стерти з пам'яті їх та їхню добу. Управління Лівобережною Україною перейшло до Малоросійської колегії, яку очолив царський генерал П. О. Рум'янцев. Керуючись вказівками цариці, він проводив хитру іезуїтську політику, нацьковував селян на козачу старшину, говорячи, що кривди їх — це наслідок — відсталості малоросійських звичаїв. Прояви самостійницьких тенденцій у старшини жорстоко карались, а тим, хто не був заражений «хворобою самостійності» пропонувалися привабливі посади, зрівняння в привілеях з російським дворянством, Прагматичні показати, яким «освіченим» є її правління, Катерина II заснує в 1767 році свою знамениту «Комісію для сочинення нового уложенія». До складу комісії повинні були увійти і депутати від Ніжинського полку — від старшини, міщанства і купецтва.

П. О. Рум'янцев досить енергійно втручався у вибори депутатів від міста Ніжина. Існувало два накази, від міщан, які складали 32,8% населення, від старшини і козаків, які складали 55%.

Але щоб добитися остаточної перемоги, Рум'янцев запропонував дати ще третій наказ — від російських купців, яких було 11 чоловік.

Це викликало незадоволення серед грецького і українського купецтва Ніжина. На велику прикрийсть царського сатрапа представники ніжинської козачої старшини почали вимагати відновлення влади гетьмана і припинення Генерального опису Лівобережної України. Знайшовся і претендент на гетьманську булаву. Це був нащадок гетьмана Скоропадського — Іван Скоропадський. Про ненависть козачої старшини до царського сатрапа свідчать чутки такого гатунку, які розповсюджували в той час на Ніжинщині: «Коли пан Скоропадський стане гетьманом, тоді наші вольності нам відновлять, а, можливо, з допомогою татар вдаримо на москалів і з першого Рум'янцева голову знімемо». Почувши таке, царський фельдмаршал з великим роздратуванням писав цариці: «Ваше императорское величество, не можете себе представить и вообразить до какой степени коварства и своевольства здесь дошли». Про претендента на гетьманську булаву Івана Скоропадського Рум'янцев писав цариці: «Незважаючи на науки, залишився козаком, всіх інших керівник, бо мріє бути гетьманом». У Рум'янцева, який навіть Суворова хотів скаржити на смерть за недисциплінованість, для самостійників була лише одна кара — смерть. Професор Ніжинського історико-філологічного інституту Г. А. Максимович у своїй науковій праці про виступ Ніжинського старшини проти Рум'янцева підкреслював малодушність на суді її верховодів: «Будучи преданы суду, некоторые из шляхетства начали терять ту бодрость и ту уверенность в своей правоте, которые проявляли в начале и обращаются к Румянцеву с прошением о помиловании». Шановний професор забув, що це було XVIII століття,

коли жакливі тортури були обов'язковими під час розправ над політичними суперниками. Але і він не приховував, що представники козацької старшини Стожко і Веснинський не боялись тортур. Відстоювали свої переконання і своє прагнення до свободи. Рум'янцев вимагав смертної кари «впертим хохлом». Але цариця відмінила смертну кару не тому, що була гуманна, вона була передбачливішою, ніж її фельдмаршал: насувалась війна з Туреччиною і дратувати старшину було небезпечно.

Зате тих представників старшини, що були на боці царизму, обдаровували щедро. Відомий О. А. Безбородько зумів скласти наказ від Чернігова на користь Росії. І негайно на столі у імператриці опинився лист Рум'янцева, де той писав: «молодой Безбородко, сын предводителя и отставного судьи генерального, более двух лет при мне благополучно находится и в дела разные употребляется. Ваше императорское величество, явите им милость и другим пример в щедрости подать извольте». Царицю не треба було умовляти, нащадок козачої старшини Безбородько перетворився на придворного, який витрачав на свій розкішний обід аж 50 тисяч карбованців (кріпак коштував 25—30 крб.)

«Це чарівний палац!» — в захопленні вигукнув шведський король, побачивши розкішний палац Безбородька в Петербурзі.

У селі Вертіївці Ніжинського повіту у нього був 2661 кріпак, а в Носівці налічувалося 1226 кріпаків. А таких сіл він мав так багато, що навіть не пам'ятав їх назв, а пам'ятає у нього була чудова.

Трагедія України полягала в тому, що народні маси не підтримували козачу старшину в її прагненні відновити самостійність держави. Цим підступно скористався царський уряд, весь час нацьковуючи «чєрнь» на тодішню інтелігенцію — козачих отаманів.

Знаючи, що старшина може народжувати в своєму середовищі таких, як Мазепа, Орлик, Полуботок, царі застосовували підступну політику кийка і пряника. Кийок — це жорстоке знищення борців за Україну, а пряник — десятки тисяч десятин родючої української землі, дворянські титули, тисячі кріпаків. Що ця політика давала чудові результати, свідчать висловлювання ренегатів українського народу. Послухаймо хоча б небожа Безбородька, князя Віктора Кочубя: «Хоч і народився я хохлом, я більший росіянин, ніж хто інший». А князь Безбородько, на совісті якого знищення разом з Рум'янцевим Гетьманщини, промовляв слова, під якими із задоволенням підписалась би Катерина II:

«Малейшее ослабление самодержавия повлекло бы за собой отторжение многих провинций, ослабление государства и бесчисленные народные бедствия».

Понад 100 тисяч українських дворян з'явилося на Лівобережній Україні, як тільки вони довідались, що Катерина II зрівняла їх з російським дворянством. Саме в той час, коли на арену вийшли Галагани, Селецькі, Саливонівчі, склався шкурний тип малороса, підлабузницький і безпринципно-лицемірний, який байдууже, а то навіть і вороже ставився до української справи і за тепле місце поповнював лави її лютих гнобителів. Нащадки гетьманів, полковників, отаманів голосніше самих росіян паплюжили мазепинців і всіляко вихваляли «єдину і неподільну».

І дуже прикро, що великі письменники українського походження приєднувались до несамовитого хору апологетів романівської імперії. Наш Гоголь, незрівнянний Гоголь вкладає в уста вмираючого в страхітливих муках отамана Тараса Бульби слова, які охоче повторив би кожен монархіст-чорносотенець: «Уже и теперь чуют дальние и ближние народы: подымается из Русской земли свой царь, и не будет в мире силы, которая бы не покорилась ему». На кого з російських царів натякає великий письменник, мабуть, на самого Миколу I? Шкода, що Микола Васильович не побачив кінця Кримської війни.

А інший випускник Ніжинської вищої школи Євген Гребінка устами гетьмана Богдана Хмельницького так уславлює єдиновірну Русь:

«Еще горит для нас звезда спасения
В народе нам единокровном,
В единовойрной нам Москве».

А пророчий сон, який бачив гетьман, привів би в захоплення самого Миколу I, який все життя мріяв бути жандармом Європи:

«И вижу: там царство без границ
Надвинулось на многие моря,
И запад, и восток, и юг, и север
В одно слилось, везде язык славянский,
Везде святая, праведная вера;
И правит им один великий царь.
И царство то — чудесная Россия».

Протягом XIX століття на Україні склався могутній український клан великих поміщиків і капіталістів, яким ворожа була ідея незалежності України, які чудово почувалися під захистом могутньої імперської армії і численної російської бюрократії. Їх ідеологію висловив нашадковий гетьмана І. Скоропадського, депутат від Чернігівщини І. В. Державної думи Г. В. Скоропадський: «Весь малороссийский народ чувствует и сознает себя народом русским. Не говорите нам об обособлении, об автономии, ибо она нужна нашим врагам, а нам нужна единая могучая Россия». Під цими словами із задоволенням підписалися б цар Микола II, П. Столипін, ватажок червоних карателів України М. Муравйов і генсек Й. В. Сталін.

До речі, ми лаємо Сталіна за його страхітливі злочини щодо українців, але час-то забуваємо, що Сталін дещо запозичив від царського режиму, видатними діями якого були Петро I і Катерина II.

Ми недавно святкували ювілей наших Фермопіл — битви під Крутами, і не завадило б нам згадати слова видатного діяча українського національного руху Д. Донцова з нагоди крутянських подій: «На великій Україні, — писав він ще в 30-ті роки, — майже ніхто не думав, що герої, які впали під Крутами, положили головами влас- тиво в боротьбі з Петром I і Катериною II».

Володимир СИМОНЕНКО.

м. Ніжин

СОБОР ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Після першого вибуху Троїцький собор поволі здригнувся і, наче живий велетень, тричі «поклонився» на всі чотири боки, однак під поглядом місцевих голяфів руйнівних справ не розвалився на великі і малі безформні брили... Тільки наступного дня, після значного збільшення заряду вибухівки, на очах у сотень спостерігачів почали руйнуватись масивні стіни, склепіння, аркади, які у хмарах ідкого пилу з гуркотом падали на землю ззовні і на підлогу величного по формах і об'єму інтер'єра тільки що зруйнованого головного храму колишньої козацької держави.

Так жаркого літа 1962 року у Глухові було знищено ще один величний пам'ятник чи красень культової архітектури і національної культури — Троїцький собор, який до того трагічного дня в ряду історичних пам'яток України значився під № 6.

За архівними документами, які відносяться до другої половини 17 століття, відомо, що на місці Троїцького собору стояла дерев'яна церква Святої Тройці, котру було закладено у 1657 році, а знесено у 1720 році. Тоді ж на цьому місці розпочали будівництво з цегли державного за архітектурними формами і призначенням собору Святої Тройці. По завершенні робіт унікальний храм мав понад 40 метрів в довжину і був більше тридцяти метрів висотою.

Як видно з документів, Собору гетьманської столиці весь час не щастило: він двічі горів у недобудованому стані (1748 і 1784 рр.), декілька разів саморуйнувався, а у 1759 р. на нього впала з північного боку височенна давниця! Падаючи, вона розкопала собор по вертикалі на дві частини... Враховуючи часті руйнування, зміну за віком зодчих і архітектурних стилів (від козацького барокко до раннього класицизму), цей собор будувався понад 90 років, — храм був освячений у 1806 році, коли він перестав бути «державним інструментом»...

Слід відзначити, що у пожежі 1748 року згоріло 275 житлових будинків, а також багато торгових рядів, шкіл і госпіталів, які знаходились у межах тодішньої фортеці. Сліди тієї (і наступної) пожежі можна побачити сьогодні, якщо зазирнути в товщу «культурного слою», де можна знайти обуглену деревину, рештки (черепки) побутової і декоративної кераміки і фарфору, а також спотвореного у «вогні віку» склопосуду.

Для ліквідації наслідків пожежі 1748 року до Глухова прибули відомі на той час архітектори — Іван Мергасов і Андрій Квасов, котрі протягом 1748 — 1750-го років розробили багато проєктів реконструкції і нові забудови знищеного вогнем міста. У той час Квасов взяв на себе загальне керівництво по добудові собору, однак за відсутності коштів, які більше витрачались на відбудову адміністративних будівель, справи йшли погано.

У 1752 — 1754-х роках Квасов очолював «Особую экспедицию» о строении (строительстве) городов Глухова і Батурина. Цікаво знати, що у зазначені роки із Глухова до Батурина було перенесено резиденцію гетьмана нашої козацької держави Кирила Розумовського, якому імператриця Єлизавета Петрівна там подарувала майже всі ті землі, що колись належали гетьману Івану Мазепі. Однак основні «атрибути» державності, як Генеральні старшини (канцелярія), скарбниця і... торна залишилися у Глухові. У згадані вище роки під керівництвом Квасова був розроблений перспектив-

ний план регулярного планування і забудови нашого міста, межі якого планувалось розширити до ставка Скоропадського на півночі до сьогоднішнього залізничного вокзалу — на сході... При цьому головні і рясові вулиці повинні були бути завширшки 8, а провулки — 5 сажнів (один сажень дорівнює 2,13 м). Але цей план почали здійснювати лише в кінці 18-го століття, а завершили на початку 19-го. Тобто, більшість вулиць сучасного Глухова була «викреслена» зодчими на місцевості у першій половині 19-го століття.

Як відомо із документів минулих років, і візуально всі кам'яні храми гетьманської столиці вражали гостей нашого міста своєю величністю, пишністю декоративного оформлення фасадів та інтер'єрів. І не тільки храми. Наприклад, другий будинок Другої Малоросійської колегії, який було побудовано у другій половині 18-го століття за проектом і під керівництвом архітектора Андрія Квасова, а через декілька років зруйнованого у вогні пожежі 1784 року, у літературі минулих віків називали «Восьмим чудом світу». (На фундаментах цього красеня сьогодні тримаються учбово-господарські і виробничі корпуси профтехучилища № 31 та двоповерхового гастроному)...

Сьогодні «ніхто не знає», де народилось рішення «залізних голафів» — терміново знищити у Глухові собор минулої Соборності... Однак відомо, що за день до запланованого руйнування цієї споруди до місцевого комітету КПУ були «запрошені» архітектор нашого міста і майстер вибухових справ Глухівського кар'єру, що у селі Баничі. Їх ознайомили з рішенням, яке було прийняте на найвищому рівні. У ньому йшла мова про термінове знесення собору, який фізично постраждав під час останньої війни і продовжував саморуйнуватись у занедбаному стані... І на той час місцеве керівництво хвилювала не подальша доля собору, який духовно поєднував у собі колегіальні функції... «поместного і архиєрейського» зібрання у Глухові найвищого духовенства і Генеральної старшини, а лише технологія безпечного руйнування Колоса козацького урядування!.. Перед присутніми цієї «Темної вечери» у жовто-білому будинку було поставлено декілька питань. Наприклад, як швидко і безпечно повалити велетня («батька»), щоб він, не дай боже, не придавив когось з місцевих комісарів, як оперативного вивезти з центру міста тисячі тонн битої цегли і щоб навколо цієї «архітаємничої» справи не виникло великого галасу, на який тоді ніхто не реагував... На «темній» нараді також йшла мова про посилення боротьби з вітряними млинами... — «Хватит дурачить народные массы!»... І було прийнято рішення — підірвати гігантський монумент багатолітньої історії і культури нашого (Сіверського) краю, а бити цеглу від... соборності вивезти у різні місця нашого міста на потужних на той час ЗІСах, котрі належали колгоспу ім. Леніна, центральна садиба якого розміщується на західній околиці Глухова. Отже, прикриваючись ім'ям двох загадкових вождів, місцеві «товариші» свідомо практикували державний вандалізм, як елемент розвиненого цинізму, що було до лиця... безликим «бэгам» і всій тоталітарній системі чи режиму.

І повалили... Розштовхували туди-сюди, туди-сюди великі і малі каміння й ще теплі брили від тільки-но поваленого велетня... нашої історії і культури бульдозером на тракторі С—100, поруч з яким надирвано гуркотіли переважені заповнені ЗІСі... І дійсно, що апетит виникає під час їди... «До основанья...!» І То була «залізна» епоха залізобетонних... кухарок, які все бачили таким, яким бажала бачити всесвіт система.

Сьогодні у межах нашого міста залишилось лише декілька монументальних красенів цивільної, культурної, фортифікаційної і технічної архітектури із трьох-чотирьох десятиків, які прикрашали наше місто у дореволюційні роки. Всі рідкісні споруди ми повинні захистити юридично і фізично від будь-яких руйнівних потягів, від глуму неуків і нечемників.

Володимир ТКАЧЕНКО,

м. Глухів

ДОРОГА ДО ГЕ

Влітку 1988 року ми їхали до Івангорода, у музей великого російського художника Миколи Миколайовича Ге. Але перед цим хотіли відвідати могили митця та його дружини, Ганни Петрівни. Знали, що знаходяться вони на хуторі Шевченковому в Бахмацькому районі. Декілька разів зупинялися, питаючи дорогу. Та як доїхати до цього хутора, ніхто не знав. Без особливої надії зупинилися біля симпатичного парубка. Ні, де хутір Шевченка, він не знав.

— Невже ніхто не знає, де похований художник Ге? — невтрималася я.

— А, так вам треба хутір Ге? Так би і сказали. Вам сюди, — він показав рукою в потрібному напрямку.

Ми були дуже вражені, адже хутір було перейменовано ще в далекому 1927 році. А пам'ять людська і досі зберегла цю назву, і, як потім ми пересвідчилися, і

пам'ять про людину — одного з найвидатніших художників-гуманістів минулого століття.

Микола Миколайович Ге поселився на хуторі, який мав тоді назву Іванівський, у 1876 році. Професор історичного та портретного живопису, член Петербурзької Академії мистецтв, автор славнозвісної картини «Темна вечерея», яку придбав сам Олександр II для музею Академії. Чому ж він проминяв усе це на тихе хутірське життя? Чого шукав тут, на лоні мальовничої української природи? Відповіді в його листах:

«Все, что могло бы составить мое материальное благосостояние шло вразрез с тем, что мною чувствовалось на душе».

«Я буду хозяйничать и этим жить, а искусство будет свободно».

І ще: «Лучше в лишениях окончить, но не изменять своим убеждениям. А помнить все равно, что на золотом ложе или под воротами».

«Що є істина?» — це не тільки назва написаної ним саме тут картини, це і запитання до самого себе і відповідь знову ж у листі до Л. М. Толстого, щирим приятелем і послідовником якого був художник.

«Мне только и радости, что я могу чувствовать эту истину». Про все це ми дізнались побувавши тоді в народному музеї художника М. М. Ге, створеному з ініціативи спочатку вчителя історії, а потім і його беззмінного директора протягом трьох десятиліть Олександра Силовича Циганка і при активній допомозі правнучатої племянниці художника Ольги Севаст'янівни та її чоловіка Миколи Миколайовича Кузнецових.

Ще під час святкування десятирічного ювілею музею Миколи Миколайовича Ге, Олександр Силович наголошував на необхідності зміни його статусу, переведення його в ранг філіалу Чернігівського художнього музею. І він був правий. Бо вже минулого року, коли ми знову побували тут, нас вразило запустіння не тільки на самій могилі (де і досі красується надпис «Іморурці Петрівна Ге» замість Ганни Петрівни), але і в музеї. Формально він існує, ним на громадських засадах опікується учителька А. П. Гриценко. Але такого поняття як народне, народний зараз вже не існує, або державне або моє. До речі, як сказала нам в розмові Антоніна Павлівна, є вже і спроби деяких бізнесменів зробити його «своїм». Воно, може, й непогано, якби у музею з'явився справжній господар. Зберігається ж «Розп'яття» Ге ось вже майже століття в приватній колекції ОРСЕ під Парижем (про згадане також довідалися в музеї, хоча в літературі про це і не згадується). Але то у Франції, а то у нас, і я не впевнена, що через деякий час багатющий документальний матеріал, інші цінні раритети не потраплять у ту ж Францію, чи за океан.

І ще одне. До хутора, який розташований недалеко від залізничної станції Плиски, дуже важко добиратись, бо немає дороги з твердим покриттям.

Хоч цією дорогою і прийшов свого часу до М. М. Ге Л. М. Толстой, але зараз варту було б ці 4—5 км шляху привести в порядок.

Ірина РАЛЬЧЕНКО,

м. Чернігів.

ДИВО МИСТЕЦЬКЕ—ДИВО САМОБУТНЄ

Це були, здавалося б, рядові шістдесяті роки. Ольга Боднар-Талин навчалася в школі в Рочестері. Енергійна. Допитлива. Оригінально малювала. Захоплювалася театральним життям. Та коли заходила розмова між друзями, хто й ким буде, про Ольгу говорили: «Бути тобі відомою актрисою. А може, навіть оперною зіркою. Грати великі ролі у фільмах».

Судили з того, що бачили, який неспокойний творчий характер мала дівчина, як вона тягнеться до знань, цікавиться великими постатями мистецтва.

Проте все це більше жило в самій дівчині. Бо вона мало з ким ділилася своїми подальшими життєвими планами. Але з раннях років було видно: найбільше віддавалася малюванню, сцені.

Навчалася східно-європейським танцям, співала як солістка у відомому тоді на весь Рочестер церковному хорі. Причому, вже тоді голос Ольги знавці церковного співу відзначали як рідкісний, а представники української громади (батьки Ольги Боднар-Талин теж українці. Батько Р. М. Боднар із Західної України, а мати — А. С. Боднар родом з Козялівки Корюківського району), а вона в Рочестері на той час була кількатисячною, — приходили помилуватися чарівним, цілющим співом.

Кажуть, щоб стати відомим артистом, необхідно піти складною, зигзагоподібною дорогою. Такою вона була, і в дуже відомій уже тепер актриси театру та опери американки та українки (за походженням Ольги Боднар-Талин. Відразу навчалася у школі

мистецтв. Серед інших була найактивнішою в багатьох драматичних постановках. Захопилася фотографією. Знімки з оригінальними композиціями уже знаходили відгуки фотомайстрів. Здавалося, от і знайшла себе! Та раптово, після трьох з половиною років навчання Ольга залишає Школу мистецтв і їде до Індії. Потім в 1969-ім святкує Новий рік в Пакистані, де й вирішує: «Присвячу себе виконавському мистецтву. Щоб там не говорили». Про це повідомила й своїм батькам. «Та що ти, Ольго, розумієш, яку ти обираєш професію? Скільки складнощів? Яка велика конкуренція! Та й платня не всюди в театрах задовільна. У малюванні ти ж маєш успіхи!»

Але слово Ольги було тверде. Випадок долі — і її голос вже прослуховували фахівці, які його високо оцінили. І відразу ж дали можливість зіграти роль у Бостоні, де вона в спектаклі замінила відому вже тоді Джейн Куртін, яка переїхала до Нью-Йорка. Потім знову не один раз був щасливий збіг обставин — і нові ролі... Режисер помітив, як уміло може триматися на сцені Ольга Боднар, як її дружними оплесками вітають шанувальники театру. І не тільки в Бостоні, а й в інших великих містах США, де гастролювали.

До неї вже приходила слава. Після шести років праці на сцені. І знову пошук, зміна... Вирішила працювати з таким відомим продюсером Бродвею, як Холлоу Принс. І її творчі зв'язки з Принсом міцніли. Вона уже грає провідну роль в «Фантом опері». Про Ольгу, її унікальний голос знають в кожному домі країни.

Ще рік напруженої сценічної праці — і її ролі високо оцінюють визначні оперні фахівці Пласидо Домінго та Беверлі Шіллз. О. Боднар на цей час по-справжньому захоплюється в оперу. Її запрошують до театру опери та балету Нью-Йорка. У цей час працює з радянськими сценічними перекладами. Їй у цій справі віддається перевага, бо добре знає російську, вільно володіє українською. І знову гастролі. Гастролі по усій великій Америці! В одному великому місті її помічають фахівці з... України. Оперні солісти. Дізнавшись, що вона українка і добре володіє рідною мовою батьків, запрошують (ї укладають контракт) до Київського театру опери та балету, на що Ольга дає згоду.

Театральні гастролі додавали сил нашій сестрі по крові. І знову — нове визнання: у листопаді того року одержує флоридську премію Тоні — нагороду Карбонелл за найкраще підтримання публікою актриси. А про «Фантом» — цю величну оперу, про її провідних виконавців, серед яких і О. Боднар, уже пишуть в таких популярних газетах, як «Нью-Йорк Таймс», «Лос-Анжелес таймс», «Вашингтон-пост», у багатьох журналах США та Канади.

За тим схвально оцінила преса опери «Сумування» та «Пікова дама», де провідні ролі належали О. Боднар-Талин. Паралельно актриса грає в спектаклях. Її головні ролі в Нью-Йорку — в спектаклях в Манхеттенському театрі-клубі, в Круглому репертуарному (театрально-музичні вистави), в театрі 78-ої вулиці, в реп-театрі, в центрі мистецтв Мерсера... Чотири роки вона була театральним директором в Нью-Йорку.

Популярність їй принесли і фільми «Вбивці дитини з Атланти», «Двір розлучень», «Край ночі», які обійшли кінотеатри, «крутилися» телебаченням у США, Канаді, Мексиці, країнах Латинської Америки та Західної Європи. Ще більшу популярність здобула О. Боднар, зігравши бездоганно роль Світлани в художньому фільмі «Москва на Гудзоні», який з успіхом у «перебудовні горбачовські роки» обійшов кінотеатри усіх держав колишнього СРСР. За касовим збором в Союзі він посів одне з перших місць.

О. Боднар-Талин мала в окремі вісімдесяті роки унікальну працездатність. Бувало, протягом тижня грала провідні ролі в шістьох спектаклях, як громадська діячка виступала по телебаченню. І водночас знову поверталася до оперних ролей. Злі язички їй говорили: «Уже пізно тобі в опері... Там нічого робити...» А талановита і наполеглива актриса: «В опері я прагну втілити усі свої задуми. І я це зроблю». Що й довела. І з душею, як це властиво українці, у «Фантомі» вона зіграла головну роль Маддам Гірі. І в Америці її називають оперною року, великим шедевром мистецтва. А фотокартки О. Боднар-Талин та її колег, як лауреатів, з'являться в багатьох виданнях США.

Велика популярність до неї прийшла не простим шляхом. Були роки, коли Ольга щодня, як кажуть, шліфувала, відточувала свою майстерність. Удосконалювала голос, артистичність, навіть прості жести. Якщо це опера, спектакль, фільм, то вона десятки разів «пропускала через себе» ті ролі ще до виходу на сцену, чи на знімальний майданчик. Якщо ж опера — вона зарані прагнула якомога більше дізнатися про її автора, про перших виконавців, про те, де вони проживали, про культуру, мистецтво тієї країни, де вони творили. Усе це допомагало сягнути високої майстерності.

Коли трапляється вільний час, актриса не сумує. Займається квітникарством. Малює. І не тільки фарбами, олівцями, а й... пальцями та розумом... Створює оригінальні малюнки за допомогою багатоколірних рідкісних каменів, мінералів. І такі її малюнки — справжні шедеври. Мало хто залишається байдужим. Бо створене це талановитою художницею.

Тепер, у цей літній час, О. Боднар-Талин гастролює по Америці. Виступає в переповнених залах, де подовгу лунають бурхливі аплодисменти. Її, як талановиту актрису, добре знають, бували на виставах і надсилали високі відгуки-оцінки та поздоровлення прем'єр-міністр Великобританії Джон Мейджор, президенти США Джордж Буш і Білл Клінтон, Президент України Леонід Кучма (до речі, керівник нашої держави під час нещодавнього візиту до США вітав актрису на обіді у Білому домі, куди було запрошено і дуже відомих в США американців українського походження).

Дуже пам'ятні виступи О. Боднар-Талин як діячки культури в Українському інституті Америки, взагалі, перед багатьма українськими громадами США.

Актриса, хоч і народилася в Америці, але справжня українка. Неоднораз торік зверталася до Президента США Білла Клінтона, щоб Америка на краще змінила ставлення до України. Переконувала, доводила... і до неї прислухалися.

Нашого цвіту українського, кажуть, по всьому світу. О. Боднар-Талин, — визначна актриса, думається, квіт унікальний, яким захоплюється увесь світ. Вона — диво-самобутнє у Великому мистецтві США. І України, бо звідси її коріння.

Віктор БОЖОК.

м. Корюківка



ПРИДЕСНЯНСЬКА КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

ПІСОЧНИЙ ГОДИННИК

У літературному житті краю сталася вельми приємна подія: в сумському видавництві «Мрія» побачила світ нова книга прози Юрія Царика «Пісочний годинник». Її обкладинку добре, зі смаком ілюструвала талановита художниця Ірина Проценко.

Юрій Миколайович Царик народився 1938 року (у місті Чернігові, де жив до 1954 року. Закінчив філологічний факультет Сумського педагогічного інституту, в якому потім працював викладачем німецької мови. Останні півтора десятиріччя — редактор Сумської державної телекомпанії.

У його доробку — численні публікації в колективних збірниках, журналах «Пе-рець», «Вітчизна», «Березіль», «Українська культура», книжка «Нетипові типи» (сатира і гумор, «Прапор», 1983 рік).

І ось нова робота вже члена Спілки письменників України.

«Пісочний годинник» — це не тільки назва книги та одного з оповідань, це — образ швидкоплинного часу, який вимірюється в автора не роками, місяцями, хвилинами, а тим, чим він наповнений.

До цієї книги увійшли 23 твори — новели і оповідання. Зазначу, що всі вони написані на високому художньому рівні. Це переконливо видно хоча б із таких творів, як «Сон», «Гонитва за сонцем», «Демони», «Вогонь від запальнички», «Ковток води криничної», «Пісочний годинник». У книзі жорстко витримуються, як стиснуті пружини, надто складні жанри новели і оповідання. Тут не відчувається «перевитрати енергії» оповідача. Ефект досягається насамперед чіткою композиційною побудовою, абсолютною відсутністю будь-якої зайвни (маю на увазі натуралізм і словесні кучерявості, які, на жаль, полонять твори багатьох українських письменників), правдивістю характерів. Це, зокрема, і відзначає відомий український письменник Михайло Шевченко у передмові до книги, «висока культура письма, тонкий психологізм, добротні діалоги — все це притаманне прозі Юрія Царика — прозі чесній і драматичній».

Всі твори у цій збірці читаються з неослабним інтересом. Вони про любов у різних проявах її життєвого драматизму. Зображуючи своїх героїв, автор виходить із загальнолюдських цінностей. Головний критерій для нього — це правда життя без лакування і підфарбовування. Любов і ненависть, добро і зло, правда і кривда — морально-етичні категорії заповнюються, як золотаві чарунки щільника, певним соціальним змістом лише за умов їх розгляду в контексті того чи іншого твору. Центральний герой виступає під різними іменами, це людина наділена багатьма прекрасними душевними якостями, котра помічає багато й розуміє глибоко, і тому думки та почуття його не можуть не хвилювати. Вони настільки типові, що болять всім. Розвиваючи одвічну тему любові, обдарований прозаїк черпає сили із первозданих народних джерел, що не висихають під вітрами часу.

Герої його не причесано-однозначні, як це нерідко буває, а складні у своєму внутрішньому світі, живеться їм досить не просто, як, наприклад, тому ж Седіку з оповідання, що дало назву збірці («Слокозніків», — внутрішньо усміхнувся він, — люди страждали і божеволіли, кінчаючи самогубством і едналися з Богом, прагнучи смислу життя — і досі не давали відповіді на це вічне питання, але ж вона надзвичайно проста, і він, Седик, знайшов цю просту відповідь не в книжках, а ціною власного досвіду, особистих втрат молодості, любові, смертей своїх найближчих і найдорожчих, всеїдної, ненажерливої самотності і, нарешті, усвідомлення свого кінця, не далекого і абстрактного, як інколи легкоказиво приходить у рожеву уяву скептичної юності, ніби для того, аби спеціально поіронізувати над ним, а реального такого, що вдень дихає тобі в потилицю гаряче і волого — наздожену, слабенький ти мій, наздожену! — вночі ж прямо-таки по-домашньому, як давньому знайомому, заглядає в силоніць закриті від безсоння очі, підморгуючи: «Хе-хе, невже ти думав, чоловічку, що тебе мине наша сія?» Отоді-то Седик зрозумів, — як безвихідь — просте і звичайне: «Смисл життя в самому житті...»)

Як делікатно, вшукано написано психологічну новелу «Хижий блиск місяця» —

про людоїдство у страхітливому 1933 році. Вона, немов той айсберг, має глибинний підтекст (як і більшість новел книги), що спонукає читача до роздумів і узагальнень. Та, власне, це і є стрижень творчості автора.

У книзі колоритні і виразні портрети персонажів. Вони написані ощадливо, зримо, індивідуалізовано. І головне, деталі цілої галереї портретів працюють, як кажуть, на характери персонажів.

Так, у оповіданні «Пісочний годинник» прозаїк зображує свого головного героя Седика, якого, мов голобля по голові, б'є повсякденне життя. Ось діалектика його портрета: «Та який з нього дід! Обличчя моложаве, у чорній пишній чуприні — ані сивинки». А згодом життя наклало на нього таку печаль: «І змійки зморщок жваво ворухилися у нього під очима і розповзалися по всьому обличчю».

Вдалим є і портрет фронтового лікаря у новелі «Яблуна цвіте»: «Неголений, маленький чоловік з сірим обличчям і зіщупленими почервонілими очима...» Або ось який створено портрет сільської жінки Шури у новелі «Ковток води криничної»: «Шура соромилась, кров, мабуть, підступала їй до лиця, але було воно таким жовтеньким і зморшуватим, що рум'янець вже не виступав на ньому». Іще штрих до її портрета домальовує прозаїк: «А Шура сиділа на краєчку стільця, непомітна, як повітря, звисаши руки в ясну спідницю між колін».

Іскриться гумор, зокрема, у новелі «Мокій», де об'ємно і своєрідно подано характер сільського діда, який пройшов крізь нетрі фашистських концтаборів і залишив у собі чистонародний гумор. Новеліст майстерно змальовує портрет Мокія: «На його обличчі — завжди блаженна посмішка, рота він не закриває, тому з-під обвислої нижньої губи завжди жовтіють рідкі прокурені зуби. Чуб у Мокія кучерявий із густим сріблом, розкуйовджений, очі — просто-таки ангельські, голубі й наївні, як у школярика. Ось тільки обличчя переоране глибокими зморшками. Здається, якби скласти їх в одну, то вистачило б на дорогу через гори до Маниної хати».

І таких прикладів можна було б наводити чимало. Чудово змальовує Юрій Царик чарівну красу природи рідної землі. Найбільше йому до вподоби осінь. І відрядно, що вона у нього скрізь різноманітна, неповторна. Ось якою ми її бачимо в оповіданні «Пісочний годинник»: «Осінь, яка обступила його з усіх боків золотими, червоними, черленими і незбагненими відтінків барвами дерев, кущів, огортала душу легким, як прозорий туманець, смутком».

Важливого значення надає автор формі творів. Вона чітка, цілісна. Фраза Ю. Царика має свою ритміку та мелодику, що, зрештою, створює музичність новел і оповідань.

Юрій Царик — тонкий стиліст, майстер психологічного діалога. Люди у нього розмовляють, як у житті, просто і образно, виразно і зримо без традиційних псевдоукраїнських кучерявостей. Слово у нього стоїть на тому єдиному місці, де воно повинно стояти.

Приємно, що в наш час, коли кіоски і тротуари в містах завалені літературним ширвжитком, побачила світ гуманна, сповнена доброти, талановита книжка земляка. Для вимогливого, з добрим смаком читача — це гарний дарунок.

Віктор СКАКУН.

МАЛОВІДОМИЙ КУЛІШ

З творчою діяльністю таких видатних представників української культури, як, наприклад, Пантелеймон Куліш, сучасний читацький загал ознайомлений досить докладно. Останнім часом твори його друкуються немалими тиражами. Незрівнянно менше відоме його особисте життя, що становить зміст найворовшлівіших сторінок біографії нашого земляка. На жаль, ґрунтовного життєпису визначного діяча української культури ХІХ ст. П. О. Куліша за радянських часів видано не було, як немає великих досліджень творчої спадщини митця. Ще на початку 20-х років ХХ ст. М. Могилянський, О. Дорошківич, П. Рудін, М. Зеров, Є. Кирилюк, В. Петров намагалися розпочати дослідження його творчості. Та їхня ініціатива не була підтримана. Прикро, що лише тепер ми розпочинаємо осягати велич Куліша без ідеологічних застережень, повільно і неспішно добираючись до його творінь.

І все ж, і все ж... Мова піде про книгу В. Петрова «РОМАНИ КУЛІША». Цей твір увійшов до збірника разом з розвідкою П. Зайцева «Перше кохання Шевченка» та повістю того ж таки В. Петрова «Аліна і Костомаров». (К.: «Україна», 1994. — 320 с.).

Автор цієї книги Віктор Платонович Петров (1894—1969) був вченим-універсалом. Видатний етнограф, археолог, мовознавець, він зробив багато і в історії літератури, де його цікавили Скворорода, Костомаров, Гоголь, Шевченко і насамперед П. Куліш.

Очевидно, недаремно ним так пильно цікавився, бо й сам був «Кулішевого духу», мав у собі немало й від авантюриста. Але не про це зараз йдеться, а про одну з його найкращих книжок, яка й досьгодні зберегла наукове й естетичне значення.

Книга В. Петрова «Романи Куліша» вперше побачила світ у Києві 1930 р. Це захоплююче читання, одна з цікавих спроб розібратись у духовному світі й у міру його пізнати одного з найвизначніших й найсуперечливіших, найскладніших діячів української культури XIX ст.

Доля простелила для Пантелеймона Олександровича Куліша довгий життєвий шлях. Народився Куліш 7 серпня 1819 року в містечку Воронежі Глухівського повіту Чернігівської губернії. Все життя його пов'язане з Чернігівщиною. Навчався у Новгород-Сіверській гімназії, довгий час жив і працював на хуторі Мотронівка біля Борзни. Тут його і поховано 1897 р. Цікаво відзначити, що дія більшості нижчих романів П. Куліша, про які йде мова у книжці В. Петрова, теж відбувалась на Чернігівщині.

«Романи Куліша з Милорадовичівною, Марком Вовчком, Глібовою, Ганною Рентель — ті Кулішеві романи, що про них ми маємо певні відомості, припадають на другу половину 50-х і на початок 60-х років, на час від року 1856 до року 1862. Кулішеві було вже тоді 38—43 роки... Отже, його романи — це романи зрілої, літньої людини, якій уже під сорок і за сорок, яка в своїй громадській і літературній діяльності переживає розквіт творчих можливостей, здійснює найкращі прагнення й найприродніші мрії молодих мрій, стверджує своє соціальне призначення, але в інтимному, особистому житті гостро і гірко починає відчувати серйозну зів'ялість, хандрливу втому, дразливу й знервовану байдужість», — такими словами починається розповідь про інтимне життя П. О. Куліша. А далі йде мова про жінок, які чарували митця. У книзі дуже багатий документальний матеріал, добре використані щоденникові записи та листи різних років Пантелеймона Олександровича. Наприклад, фраза з Кулішевого листа від 2 серпня 1856 року «Тепер мене прив'язано матеріально й морально до Петербурга, а душа моя прагне на Україну за поетичною живою!» надзвичайно влучно виявляє відношення Куліша до України після того, як він осівся в Петербурзі на початку 1856 року. Тепер його перебування в Мотронівці, Качанівці, Чернігові — це джерела поетичного натхнення.

У книзі дуже цікаво і гарно подані портрети жінок, яких кохав Куліш: «Олександра Милорадовичівна головою стояла вище звичайної поміщицької панночки XIX ст. Навіукраїнка, напівфранцузька — мати її була французька з Швейцарії, — вона сполучувала в собі властивості українки і вдачу французьки. Прегарна блискуча красуня, ставна й граційна... «Божественою красою», «гарною дівчиною», «панною між паннами» і всіяними іншими голубливими епітетами визначася Куліш степовою роду калюжинської панночки». (Тепер с. Калюжинці Срібнянського району Чернігівської області).

Познайомилися вони у серпні 1856 р. в Качанівці у Тарновських, де гостював тоді Куліш. Познайомилися, заприятелювали, а потім прийшло кохання. Роман Куліша з Милорадовичівною був «платонічним». Так називав його О. Дорошкевич. Тим часом роман із Марком Вовчком, що припадає на ті роки, що й роман з Милорадовичівною, й тягнеться одночасно й паралельно з цим останнім, набув форм, треба гадати, з самого початку зовсім-таки не платонічних: «Славнозвісна Марко Вовчок взагалі, здається, негативно ставилася до платонізму. Вона воліла починати кохання з того моменту, на якому воно, звичайно, губить будь-які прикмети платонізму».

Вперше побачилися вони в серпні 1857 р. в Мотронівці Борзенського повіту, в маєтку Білозерських, де, на той час у своїх рідних жила О. М. Білозерська (Ганна Барвінок), дружина Куліша. От як описує цю зустріч В. Петров: «Об одинадцятій годині 26 серпня 1857 року виїхала Марко Вовчок із Чернігові, а того ж дня о дев'ятій увечері була вже в Мотронівці. Ніжин минули, найняли собі у Жукові вольних за сім рублів. Уже затемно приїхали до Мотронівки. «Стрив мене пан Куліш. Я його наче перше бачила, зараз і пізнала, і жінка його мене привітала хорошенько». А тут і Василь Тарновський: «Здорові були, землячко!» — люб'язно привітав Марковичеву Василько, «благий юноша», «козак лейстровий», як звав його Куліш. Був цей «козак лейстровий» у козацькому вбранні: у синіх шароварах, в сорочці вишиваній та в чемерці. Тоді саме входило в моду носити селянське вбрання. Куліш пишно-величково павою розпущав свій райдужний хвіст риторичного захопленого піднесення перед Марком Вовчком. Пишався сам із своїх компліментів, ніби сам себе він уславляв. Був Куліш отака людина, що любив говорити широко, розлого, вишукано з прикрасами. Милувався з своїх слів. Любив, щоб його слухали. Кокетував... Він справив якнайкраще враження на Марковичеву: такий милий!..»

А потім були інші зустрічі, побачення і розлуки. Відносини їх були не дуже тривалими, але принесли багато переживань їм обом. Вже у 1859 р. Куліш пише: «Марія Олександрівна спочатку захопилася мною, як людиною, що стоїть вище за інших, але, коли зустріла людину, що здалася їй ще вище, вона охолонула до мене, та охолонувши, тримала й далі мене, бозна чому й для чого, дуже близько коло

себе. Вона ніколи не давала мені «разуверитись» в її любові... але... її легковажність та зрадливість згубили мене». Мова йшла про те, що Марко Вовчок на той час вже віддала перевагу Тургенєву.

Не минуло багато часу, як 1860 рік приніс для Куліша два нових знайомства й два нових романи — чернігівський роман з Параскою Федорівною Глібовою, дружиною Леоніда Глібова, відомого байкаря, та полтавський роман з Ганною Павлівною Рейтель.

Ще багато цікавих подробиць стосунків П. О. Куліша з жінками знайде читач у книжці В. Петрова «Романи Куліша». Вона викличе інтерес у широкого кола читачів.

Ірина КАГАНОВА.

Є І БОРЗНЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС!

Історія України сьогодні — одна з найбільш занедбаних українознавчих дисциплін. Протягом десятиліть, а то й сотень років імперія робила все, щоб позбавити нас минулого, деформувати його і пристосувати до великодержавної імперської історії. А місцеві «князьки», щоб догодити центру, боролись не тільки проти власної національної незалежності, а й проти власної культури, мови, історії.

Особливо занедбаною була історія окремих регіонів.

Тому з великим задоволенням і вдячністю сприймається книга М. Москаленка «На берегах Борзни-ріки». Це перша спроба зібрати по крупіці все написане і не-написане про історію борзнянського краю, заповнити, бодай частково, ті великі прогалини, що існують у вітчизняній історії. Автор опрацював багато архівних матеріалів, документів, окремих публікацій, свідчень і спогадів сучасників.

Робота написана в стилі роздуму. Тут багато власних висновків, аргументованих припущень. Автор прагне об'єктивно аналізувати історичні процеси і факти, мислить по-сучасному, у відповідності із зміною критеріїв і підходів української історичної науки до минувшини свого народу.

Усі розділи рівноцінно важливі й цікаві, проте особливий інтерес становить частина друга «Люди і роки». Розділи насичені маловідомою інформацією про наших славних земляків.

Робота борзнянського журналіста — гарний посібник для вчителів та школярів.

Іван ПРОЦЕНКО.

СВЯЩЕННЕ ЗАКЛИНАННЯ СЛІДУ,

або Сторінки діяльності чернігівського антифашистського підпілля

Кілька літ тому я мала добру нагоду познайомитися з рукописом книги завідувачою відділом краєзнавства обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Короленка Людмилою Студьоною «Не склонившие головы». Він був високо оцінений літераторами. І, зокрема, письменником Борисом Гусевим, який писав: «Рукопис заслуговує серйозної уваги. Автор збирав великий матеріал про героїв чернігівського підпілля і систематизувала його, знайдена моральна авторська позиція. І це — результат великої роботи...».

Та книзі, на жаль, не судилося побачити світ. Але Людмила Валентинівна не полишила цю справу, продовжувала пошук.

Велику дослідницьку роботу вів і журналіст з обласної «молодіжки» «Гарт» Яків Ковалець.

Окремі публікації обох з'являлися час від часу в місцевій періодиці. А пошук тривав понад два десятиліття. Ретельно вивчалася складна ситуація в Чернігові за часів фашистської окупації. До багатьох документів про окупаційний режим шлях був закритий, що значно ускладнювало роботу, створювало додаткові труднощі. І все ж, об'єднавши зусилля, Л. Студьонова та Я. Ковалець зуміли зробити ветеранам війни, усім чернігівцям напередодні 50-ліття Великої Перемоги чудовий подарунок: вийшла друком їх спільна книга «Заклинання сліду» (Начерки про антифашистське підпілля у Чернігові), побудована на достовірних даних — архівних документах, спогадах учасників тих подій, очевидців.

І хоча автори зазначають, що не претендують на вичерпний показ безкомпромісної боротьби чернігівців з ненависним ворогом, книга вражає надзвичайною достовірністю, глибокою аналізою, об'єктивністю та ретельною перевіркою подій і епізодів тієї пори.

Напередодні загарбання гітлерівцями Чернігова у лічені дні й тижні міським ком- партії на чолі з Ф. І. Коротковим докладав багато зусиль до організації підпільних месницьких груп у місті, діяльність яких починалася в дуже нелегких трагічних умо- вах. Перші зв'язкові підпільного об'єкту партії потрапили до рук фашистів і заги- нули в катівнях. Але Чернігів все-таки героїчно боровся з окупантами. Місцеві під- пільники створювали окремі групи, встановили зв'язок з розвідгрупою Червоної Ар- мії, керованою К. С. Гнідашем (Кімом), із антифашистськими організаціями Яцівсь- кого та Подусівського концтаборів, вели агентурну розвідку, брали участь у дивер- сіїх на залізниці, шляхах, на важливих об'єктах (зокрема, ТЕЦ, заводі «Жовтневий молот»), псували обладнання, створювали аварійні ситуації, рятували жінок та дівчат від вивезення на каторжні роботи до Німеччини.

«З червня до вересня 1943 року підпільники станції Чернігів, якими керував Гри- цько Маркін, засипали піском 52 букси вагонів, пустили у повітря поїзд на перегоні Левковичі — Малейки з пошкодженням двокилометрової колії, з перервою руху на дві доби, чотири рази виплавили паровозні букси, 12 разів мінували поїзди і паро- вози...».

Місто, в якому лютувала «Зондеркоманда-4А», боролось, стікаючи кров'ю. У катівнях гинули народні месники. І серед них підпільники Петро Роговський, Петро Сірий, Микола Галанов.

Для знищення партизанів і підпільників до Чернігова з Франції прибула 399 ні- мецька оберфельдкомендатура.

І скільки б не тривали суперечки про чернігівське підпілля, автори на основі достовірних документальних джерел переконують читачів, що боротьба була без- компромісною, що кожен крок підпільників був між життям і смертю, що групи, об'єднані Олександром Михайленком, зробили чималий внесок у загальнонародний двобій з коричневою фашистською чумою. Тож не варто сьогодні так скептично до- скупуватися до кількості розклеєних листівок, дискутуючи про ефективність дрібних диверсій чи саботажу, масштабність тих чи інших операцій. Схилюмо голови перед пам'яттю полеглих, вклонімося їх подвигу, усвідомлюючи, що вони наближали Пе- ремогу, як могли, поклавши життя на оltар незалежності рідного народу.

А «Заклинання сліду» візьмуть до рук всі, кому не байдужа грозова історія на- шого народу.

Ольга ЧЕРНЯКОВА.

ВИДАННЯ ПРО САМОБУТНЮ УКРАЇНСЬКУ КУЛЬТУРУ

У 1994 р. столичне видавництво «Либідь» презентувало книгу «ІСТОРИЯ УКРА- ІНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ». Ця ґрунтовна праця створена видатними українськими вчени- ми та мистецтвознавцями Іваном Крип'якевичем, Володимиром Радзкевичем, Ми- колою Голубцем, Степаном Чарнецьким та Василем Барвінським у 30-ті роки. В яс- кравій та доступній формі автори подають основні відомості про розвиток україн- ського письменства, образотворчого мистецтва, театру та музики від давніх часів до першої третини ХХ століття.

Перший розділ книги «ПОБУТ» підготовлений професором Іваном Петровичем Крип'якевичем (1886—1967). У період застою більшість його праць замовчувалась, основний науковий доробок пильно оберігався у спецфондах. Сьогодні ім'я профе- сора, як і десятків інших вчених, поступово повертається у плани видавництва, на сторінки журналів. Цей розділ книги знайомить читачів зі звичаями і традиціями на- шого народу протягом віків. Автор розповідає про давні вірування слов'ян, введення християнства, заснування монастирів, ведення домашнього господарства, розви- ток промислів, торгівлі, в тому числі і на Чернігівщині. Цікаво подаються описи панської садиби, селянської хати, одягу, а також української кухні, притаманної Придесенню. Яскраво змальовано святкування весілля, народини дитини, хрещення, наведені найбільш поширені слов'янські імена для чоловіків та жінок. Не обминув увагою автор і стану освіти в Україні. Читач має змогу ознайомитись із матеріалом про колеґіуми (в т. ч. і в Чернігові), Острозьку та Києво-Могилянську академії, а також про початкові школи, шкільні звичаї, перші гімназії. Варто звернути увагу на матеріал про козацьку державу, започатковану Запорізьким Військом, про місце і роль гетьмана і старшини, про гетьманську столицю в Чигирині, Батурині, Глухові.

У другому розділі книги «ПИСЬМЕНСТВО» автор Володимир Радзкевич розгля- дає вплив візантійської культури на українську літературу, а також неабияке значен- ня для українського письменства західноєвропейської літератури та культури. Це яскраво позначилося на перекладі Св. Письма — Пересопницького Євангелія (1556 —1561 р.р.). Серед письменників середньої доби розвитку української літератури

найоригінальнішим, без сумніву, був Іван Вишенський. Значну увагу приділяє автор його творчості. Багатий відділ письменства середньої доби складають вірші побутові та історичні, розвивається драматичне письменство, інтермедії, вертепи, що мало місце і на Чернігівщині. Велике значення мають думи та козацькі літописи. Серед них, безперечно, слід виділити «Літопис Самовидця» та «Літопис Самійла Величка», в яких відображена і Чернігівщина тієї епохи. Значне місце у розділі відведено творчості видатних українських письменників І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, П. Куліша, життя і діяльність якого пов'язані з Чернігівщиною. Літературна спадщина Куліша дуже багата і різноманітна. Це поетичні збірки, поеми, оповідання й повісті. Найзначнішим його твором є, звичайно, повість «Чорна рада», дія якої відбувається у Ніжині 1663 р. Далі автор знайомить читачів із творчістю Марка Вовчка, Ганни Барвінок (їх творчість також пов'язана з Чернігівщиною), Степана Руданського, Юрія Федьковича, визначного українського байкаря Леоніда Глібова, що жив і працював у Чернігові і в 1861 р. розпочав видавати газету «Черніговський листок». Значну увагу приділяє автор творчості Івана Нечуя-Левицького, Панаса Мирного (деякий час працював у Прилуках), Бориса Грінченка (життя його пов'язане з Черніговом), Івана Карпенка-Карого, Михайла Драгоманова. Особливе місце в книзі відведено характеристиці діяльності і творчої праці Івана Франка, Лесі Українки, Михайла Коцюбинського.

На початку ХХ ст. на літературній ниві з'являються нові імена: Володимир Винниченко, Олександр Олесь, Павло Тичина, Максим Рильський, Микола Зеров, Микола Хвильовий. Починається новий етап розвитку української літератури.

Третій розділ книги, написаний Миколою Голубцем, знайомить читачів з розвитком мистецтва від перших століть нашої ери до початку ХХ ст. Читач дізнається про культуру кам'яної доби, культуру слов'ян, пам'ятки архітектури ХІІІ—ХІХ ст., про розвиток іконопису, мініатюри, золотарства, народної різьби, килимарства, гончарної справи, граверства. Ось що пише автор про чернігівського гравера ХVІІІ ст. Леонтія Тарасевича: «Його рисунок доволі простий і правильний, гравірунок у більшій часті офортом, викінчений із великим смаком і легкістю». Значна увага в книзі приділяється образотворчій спадщині Шевченка, а також творчості В. Боровиковського, І. Рєпіна, М. Пимоненка, О. Сластіона (деякий час працювали на Чернігівщині), геніального графіка, уродженця Чернігівщини Юрія Нарбута.

Та найцікавішими для краєзнавців і дослідників історії рідного краю будуть сторінки про мистецтво Києва й Чернігова. Автор детально розповідає про особливості будівництва та архітектуру Спаського собору, Борисоглібської церкви, Успенської церкви, Єлецького монастиря, Іллінської та П'ятиницької церков. До книги увійшли також ілюстрації із зображенням Спасо-Преображенського собору та П'ятиницької церкви у Чернігові.

Автором розділу «ТЕАТР» є Степан Миколайович Чарнецький (1881—1944) — відомий поет, фейлетоніст, перекладач, театральний діяч, критик і рецензент. Його перу належать збірки поезій «В годині сумерку», «В годині задуми» та ін. У 1913 р. працював режисером і художнім керівником українського театру у Львові. У 1934 р. видав книгу «Нарис історії українського театру в Галичині».

Автор дає нам змогу дізнатись про початок релігійної літургійної драми, західноєвропейської драми, інтермедії та інтерлюдії, які з часом перетворилися у сучасні комедії, про епоху мистецької української драми, започатковану Іваном Котляревським своєю «Наталкою Полтавкою» та «Москалем-чарівником», про наддніпрянський (куди входив і театр у Чернігові) та галицький театри, про те, що було спільного і відмінного в їхньому розвитку і становленні.

Останній розділ книги «МУЗИКА» підготував Василь Барвінський. Ім'я цього композитора після десятиліть заборони було нарешті відновлене з нагоди святкування 100-річчя від дня його народження 1988 року, коли з'явилися окремі публікації.

Огляд історії української музики починається з народної пісні. Цікаву оповідь веде автор про церковний спів, який відіграв важливу роль в історії української музики. Великого значення надає В. Барвінський творчості композиторів С. Артемовського, П. Ніщинського, М. Леонтовича, а також Миколи Лисенка та Кирила Стеценка, які неодноразово бували на Чернігівщині, Левка Ревуцького — уродженця чернігівського краю. Автор також подає деякі відомості про музичних виконавців того часу: диригентів, піаністів, вокалістів.

Виклад тексту всіх п'яти розділів книги супроводжується численними ілюстраціями, де зображені пам'ятники архітектури, витвори художників, граверів, портрети визначних діячів культури та історичних осіб різних епох, життя і діяльність яких пов'язані і з Чернігівщиною. Ця книга — гарний подарунок усім, хто вивчає українську культуру, хто намагається на ниві краєзнавства відшукати щось невідоме. Книга «Історія української культури» допоможе таким ентузіастам вийти на нові пошуки незвіданого.

Алла АНДРЕЙКО.

ФЕНОМЕН РОСІЙСЬКОГО ІМПЕРІАЛІЗМУ

Майбутнє України, як окремої, самостійної нації, залежить від того, чи українська політика зуміє розв'язати проблему «Росія — Україна».

Ще зовсім недавно тема українсько-російських взаємин, незважаючи на гори псевдонаукових трактатів, для національно свідомих дослідників була фактично під забороною і будь-які спроби об'єктивного вивчення цього питання закінчувалися для авторів багаторічними поневір'ями по безмежних просторах Сибіру.

Тому вихід у світ збірника чернігівської «Просвіти» «Україна — Росія. Історія і сьогодення (за матеріалами науково-практичної конференції)» є подією. У цьому зв'язку слід привітати як видання, яке стане в нагоді всім для наукового дослідження українсько-російських стосунків з погляду наших політичних змагань.

У центрі уваги авторів розвідок поставлені малодосліджені і надзвичайно гострі проблеми, які у читачів, вихованих на комуні-імперських догмах, викличуть неоднозначну реакцію. Адже статті М. Адаменка «Чи була Росія Руссю?», О. Апанович «Богданові статті: правда і міф», С. Бутка «ОУН і російське питання» та ін. руйнують багато міфів російської шовіністичної ідеології, показують історичні корені російського імперіалізму. Є чимало загадкових сторінок у тому історичному феномені, який має назву «Російський імперіалізм». У його основах є щось містичне, ніби релігійне. Докопатись до їх суті — важке завдання. І тому спроба авторів збірника об'єктивно дослідити історичні основи російського імперіалізму є надзвичайно важливою для вироблення стратегії й тактики боротьби проти найлютішого ворога української державності на сучасному етапі. Адже наше незнання Росії — це допомога російському імперіалізові, який не раз, як підкреслює проф. Ю. Кочержинський, змінював маски, «востанне, зовсім недавно. Коли «комуністична» маска зносилася й стала непотрібною, її кинули нам на розтерзання. Ми й лупцюємо те порожнє опудало» (с. 31), а справжнім ворогом народів є імперія, незалежно від того, якою маскою — християнською, комуністичною чи демократичною вона користується для прикриття й виправдання своїх злочинів» (с. 31 — 32).

Саме тому вкрай потрібною на нинішньому етапі державотворення є радикалізація діяльності патріотичних сил українського суспільства. Вона включає в себе, на думку Л. Лук'яненка, такі напрямки діяльності, як:

- а) виховання народу історичною правдою;
- б) приватизація;
- в) символіка;
- г) мова;
- д) армія і кордони. (с. 9)

Саме від активності національно-демократичних сил залежить, наскільки швидко люди зможуть подолати нав'язувані десятиріччями міфи імперської ідеології. За зміну свідомості людей необхідно боротися. Для прихилення до себе виборців, необхідно тепер і постійно трудитися на зміну їхньої свідомості, наголошує Л. Лук'яненко (с. 10).

Звичайно, тема українсько-російських взаємин не обмежується колом проблем, порушених авторами збірника. Вона ще чекає ґрунтовних, об'єктивних досліджень. Зокрема, надзвичайно актуальним є вивчення проблеми спільної боротьби українських патріотів і здорових, позбавлених імперсько-месіанської ідеї, сил російського суспільства (А. Сахаров, В. Буковський, С. Ковальов, Ю. Афанасьєв, В. Новодворська та ін.) проти російського шовінізму, за права людини, за права нації.

Вкрай потрібним є, як підкреслював у свій час М. Демкович-Добр'янський у ґрунтовній праці «Україна і Росія (історичні нариси на теми російського імперіалізму)», яка побачила нещодавно світ завдяки львівській «Просвіті», залучення російського народу у боротьбу проти імперіалізму. Важко переоцінити значення вивчення проблеми українського внеску до розвитку російської культури, а також позитивного впливу кращих досягнень російських митців різних етапів історії (К. Рилєєв, В. Астаф'єв, В. Висоцький та ін.) на формування громадської свідомості українського народу.

І тому дане просвітлянське видання, не претендуючи, на відміну від комуністичних «трактатів», на істину в останній інстанції, є першою і, сподіваюсь, не останньою спробою об'єктивного, справді наукового висвітлення цієї непростой, але вкрай актуальної теми.

Володимир ЄРМАК.

м. Чернігів.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Ніна Полетун

ПРО ГОГОЛЕВОГО ДІДА

Нещодавно в архіві відшуканий цікавий документ, що стосується родини нашого видатного письменника Миколи Васильовича Гоголя, зокрема його діда Опанаса Дем'яновича Гоголя.

Він народився 1738 року, закінчив семінарію у Глухові і Києво-Могилянську академію, але священницького сану не прийняв і в січні 1756 року став полковим писарем, а через півтора року — військовим канцеляристом при полковій миргородській канцелярії.

Дід Гоголя жив у катерининські часи, коли найінтенсивніше відбувалася інтеграція всього соціально-культурного буття Малоросії в рамках імперії, і він уже не міг обмежуватися натяками на походження із «польської нації», а повинен був активно пробиватися до правлячого стану. Цьому сприяла і важлива подія у його житті — одруження з Тетяною Лизогуб.

Скромний військовий канцелярист полкової канцелярії Опанас Гоголь-Яновський був людиною освіченою: умів читати і писати російською, німецькою, латинською і грецькою мовами. У сімдесятих роках він був домашнім учителем у знатній і багатій сім'ї Лизогубів, закохався у свою ученицю, молодшу від нього років на двадцять і, незважаючи на різницю у віковій і соціальному стані, одружився з нею всупереч волі батьків. У сім'ї Гоголів побутувала легенда, ніби молодята довго поневірялися без коштів, більше десятка років чекали дитини тощо. Правда з цього лише те, що між ними було щире кохання, що по дорозі втікачів пограбували і що якийсь час вони жили досить бідно. Першою пожаліла молодих мати і виділила доньці село з посполитими. Через рік, у 1777 році у них народився син Василь, а ще через три роки Опанас Гоголь-Яновський одержав від тестя за жінкою придане — кілька десятків дворів у селі Калиберда, містечко Бубново і хутір Купчинський.

Таким чином, Опанас Гоголь-Яновський увійшов у сім'ю, яка мала визнаний родовід і розгалужені родинні зв'язки з українською знаттю. У Чернігові досі стоїть прекрасний архітектурний пам'ятник-будинок полковника Якова Лизогуба, пізніше — приміщення полкової канцелярії. Славетний пан, обиватель конотопський і полковник чернігівський Яцько Кобизенко, або Яків Лизогуб, був і за Дорошенка, і під час Петрового походу на Азов наказним гетьманом козацького війська. Він оженив сина Юхима на Дорошенковій дочці; внук його одружився з дочкою гетьмана Івана Скоропадського. Бабка Гоголя, Тетяна Семенівна Лизогубиха, була, отже, з гетьманського і полковницького роду, та й по матері вона походила із «значної» полковницької родини Танських.

Поселившись із дружиною на хуторі Купчинському, Опанас Гоголь-

Яновський назвав збудоване тут помістя Василівкою на честь сина Василя, а хутір — Яновщиною. Але володіти кріпаками він міг, лише будучи дворянином Російської імперії.

Звичайно, прагнення одержати дворянство мало і престижну основу. Дворянин мав право на особливий мундир, і в цьому мундирі юридично він міг без запрошення з'явитись навіть на придворний бал.

Імператор звертався на «ти» до кожного підданого, але звичай забороняв йому особисто ображати дворянина.

Протягом 18 століття українська старшина боролася за право увійти до російського дворянства, і лише після ліквідації полкового устрою і політичної автономії Малоросії вона одержала юридичні норми для запису в дворянські родові книги.

Тяжба Опанаса Гоголя за дворянство триває кілька років. Архівні документи дають змогу зробити висновок, що він був занесений до алфавітного списку дворян Золотоносського повіту ще в 1786 році. 20 грудня 1787 р. предводитель дворянства Золотоносського повіту бунчуковий товариш Максимович у своєму рапорті на ім'я губернського предводителя дворянства Київського намісництва повідомляв про необхідність внесення змін до цього списку, тому що в квітні 1787 р. Опанас Гоголь отримав чин секунд-майора. Наводимо текст запису з необхідними змінами:

«Афанасий Демьянов сын Гоголь Яновский, лет 49 женат на дочери бунчукового товарища Симеона Лизогуба Татьяне, детей имеет одного сына корнетом лет 7.

По последней 1782 года ревизии состоит уезда Лубенского в селе Кононовке наследственных мужеска пола 2, женска 1, в приданое получены уезда Золотоношского селе Келеберде мужеска пола 63, женска — 59, уезда Голтвянского хутора Кунчина мужеска—77, женска—69 душ.

Живет уезда Золотоношского в селе Келеберде. Секунд-майор в отставке».

Автограф: «секунд-майор Афанасий Гоголь».

(Держархів Чернігівської області. — Ф. 133. Оп. 1. — Спр. 8. Арк. 550, 553.)

У 1792 році Опанас Гоголь-Яновський і його рід були внесені в першу частину дворянської родовідної книги.



ОНЕГІН У БІЛЬШОВИЦЬКОМУ ЧЕРНІГОВІ

Що краще сатири показує час? Саме вона їдко і влучно вихоплює недоліки суспільного ладу і з цих шматочків складає портрет епохи. А на ньому — людина в колі своїх повсякденних проблем. Варто лише озирнутися на історію світової літератури і ми побачимо класичні зразки сатири, що дозволяють і зараз дихати повітрям минулих епох.

Перед нами іскрометний і талановитий зразок сатири післяреволюційного Чернігова. Надрукований він був у березні 1919 року в газеті чернігівської профспілки літераторів і журналістів «День голодного ребенка». Її лише раз випустили відомий публіцист, прозаїк, літературознавець Михайло Могилянський та В. Семенников. Кошти від реалізації газети повинні були піти на допомогу голодним дітям, як зазначалося на її сторінках.

А хто такий АЛАР — автор «онегінських строф»? Це згодом відомий радянський сатирик і пародист Олександр Архангельський (російською мовою скорочення імені і прізвища виглядає — Ал. Ар), який перебував тоді в Чернігові і працював у журналі «Просвещение». Чому в такому випадку він не поставив повне прізвище під цим твором? Важко сказати. Але ще в 1988 році про публікацію цього фейлетону в чернігівській пресі не могло бути і мови. Адже про більшовиків і «светлый строй» не можна було писати сатиричним пером.



МАЛЕНЬКИЙ ФЕЙЛЕТОН

Неизданные строфы «Евгения Онегина»

(Публикуется во всеобщее пользование пушкинovedов).

I.

Покинув пыльную Одессу,
Онегин мчится в Петроград.
Любовь оставила повесу
И скучным стал дорожный чад.
Он снова в паутине сплина.
Опять знакомая картина:
Балы, балеты, вечера —
Эт цетера, эт цетера!
Так пролетели дни и годы
И грянула грозой война.
За нею вслед потрясена
Россия бурей свободы.
Вот, сбросив буржуазный ад, —
Стал красным серый Петроград.

II.

Средь социальных потрясений
В те дни кто быть спокоен мог!
И на Украину Евгений,
не чуя под собою ног,
Спешит удрать от грозных сдвигов,
В патриархальнейший Чернигов,
Где есть (и лучше не ищи)
Малороссийские борщи;
Где по Шоссейной пары бродят,
Где есть «Наука» и «Мираж»,
Науки страсти нежный стаж,
Где основательно проходят,
И не узнает вас никто,
Коль вы не пьете кофе в «Сто».

III.

«Мы все учились понемногу
Чему-нибудь и как-нибудь».
И вот в далекую дорогу
Правительства свершают путь.
Но от поездок — ни бельмеса.
Бесплодна пыльная Одесса
И лишь подкидыв буржуа
Кричит союзника — уа!
Евгений был благородумен —
Пил молоко и сало ел,
И полегоначку толстел,
Как в келии отец игумен.
Когда ж пришел урочный срок.
Большевики в Чернигов — скок!

IV.

Губземотделы, Губпродкомы,
Народобразы и Чека
Для многих были незнакомы,
Когда пришли издалека.
Перемещение учреждений
Со страхом наблюдал Евгений
И с обывателем не раз
Зубрил расклеенный приказ.
Потом ему все стало проще,
Он даже начал возражать!
Он даже перестал дрожать
За свой желудок [кстати — тощий!]
И — так бывает иногда —
Окончил Биржею Труда.

У.

И что ж! Такой огромный номер
Оттуда выдали ему,
Что не дождавшись службы, помер
Бедняк, ненужный никому.
Он свой альбом, брежет и пару
Пред смертью завещал Алару,
Но пушкинистам — ни черта!
(Вот интересная черта!)
Так кончил длинный путь Евгений.
— Мир праху твоему, герой!
Ты видел новый, светлый строй;
Ты видел хаос потрясений.
За твой, Онегин, щедрый дар
Тебя дорисовал

АЛАР.

¹ — (лат.) і так далі.

² — назви кінотеатрів у Чернігові.



«В БУДУЩЕМ ЭТОГО НЕ ДОЛЖНО БЫТЬ»

(З архіву НКВС)

Кримінальна справа № 72362/568 слідчої частини Чернігівського облуправління НКВС (фонд зберігання П-3499) — рутинна справа. Навесні 1938 року, ведучи за настановами великої Партії планомірно-кривавий психологічний наступ на підневільне населення, заарештували на Новгород-Сіверщині більше півсотні чоловік, навіть очевидним росіянам написали в анкетах «українець» і звинуватили в приналежності до зловорожої української націоналістичної підпільної повстанської організації. Для показу, що слідство проводиться об'єктивно, справи кількох чоловік виділили в окреме виробництво, а сорок шість осіб за постановою «трійки» негайно розстріляли. У 1956 році президія Чернігівського обласного суду не визнала за ними жодної провини. Тільки й того, що знайшли в 70-річного пенсіонера Кука Кузьми Зіновійовича, хоч і промовистий, однак не ним складений, двадцятирічної давності документ (т. 2, стор. 1), який пропонуємо увазі читачів. Можливо, ніде більше він і не зберігся...

Справа ПФ-3499, том. 2 стор. 1:

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

чрезвычайного заседания Новгородсеверской Городской Думы
30 октября 1917 года

Городская Дума, в составе Председателя и 17 гласных, обсудив создавшееся в связи с восстанием большевиков положение, вынесла следующую резолюцию.

1) Восстание большевиков не имеет нравственного оправдания: ибо если идеи большевиков разделяются большинством граждан Российской республики, то эти идеи через месяц имели бы возможность осуществиться законодательным путем через Учредительное Собрание.

2) Своим восстанием большевики хотели сорвать Учредительное Собрание.

3) Большевики показали себя неспособными к творчеству и созиданию. Большевики — разрушители: они разрушили в Петрограде и других несчастных городах и селах общественность, уничтожили права личности на неприкосновенность, примкнувшие к ним темные силы совершили кошмарное количество насилий, грабежей, убийств и воровства...

4) Внеся разложение в ряды демократии, большевики показали себя врагами революции.

5) Своим выступлением после блестящих побед немецкого оружия на нашем фронте большевики содействовали немцам и показали себя врагами отечества.

6) А посему — никаких соглашений с большевиками, полное им презрение и бойкот, а над главарями и виновниками восстания суд по всей строгости закона.

II

Обсуждая о причинах той легкости, с которой большевики могли произвести свое преступное выступление, Дума нашла, что пропаганда мятежа и приготовление к нему большевики производили совершенно открыто и беспрепятственно. В будущем этого не должно быть: Правительство должно уметь предотвратить преступления: убийство граждан, изнасилованные женщины, грабежи общественного и частного имущества примкнувшими к шайке большевиков хулиганами и черносотенцами — это грех и попустительство Временного Правительства и его агентов.

III

В виду всего сказанного, Дума 1) призывает граждан не голосовать при выборах в Учредительное Собрание за список № 9 большевиков — они себя довольно показали 2) Полагает, что Правительство должно уметь знать народную волю, которую должно проводить до Учредительного Собрания без колебаний твердой рукой.

Подлинное подписали: Председатель Думы А. А. Кононенко и гласные Л. З. Ершов, М. С. Кафтановский, Ш. Л. Гуревич, Н. А. Голосов, Г. М. Керданов, Б. С. Ромбо, Н. М. Руденок, С. К. Гарбузов, А. И. Корицкий, В. И. Пиневич, А. М. Михайлов, Л. А. Осмоловский, П. Л. Ягудин, С. Л. Аграновский, С. М. Певзнер и С. С. Зезюля.

С подлинным верно:

Председатель Думы А. Кононенко.

Публикация Володимира ШКВАРЧУКА

З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

НЕНАДРУКОВАНІ РОЗВІДКИ Ю. ВІНОГРАДСЬКОГО

(Підготовка до друку і передмова М. Кравченка)

1 липня цього року Сосницькому краєзнавчому музеєві виповнилося 75 років. Заснував музей Юрій Степанович Виноградський в далекому 1920 році. Тоді він саме приїхав до Сосниць з Чернігова, де очолював губернський комітет по охороні пам'яток мистецтва і старовини. Якщо сказати, що Юрій Степанович присвятив своє життя вивченню рідного краю, то це не буде жодним перебільшенням. Гість зі Львова, професор Юрій Пилипович Лашук сказав, що він знає двох таких людей: — Михайла Сікорського із Переяслава-Хмельницького та Юрія Степановича Виноградського. Коли Виноградському було 16 років, він записував народні пісні, цікавився творчістю кобзарів, перед першою світовою війною працював у Варшаві юристом і був там членом Географічного товариства, а як було йому вже дев'яносто, співпрацював з редакцією УРЕ. Тридцять років, день у день, записував, яка була погода: напрям вітру, опади і т. п. Життя його зовні спокійне, але наповнене кропіткою щоденною працею. Зробив він багато, і все це можна перерахувати, а от відповіді на питання — яким він був — не легко. Протягом багатьох років Юрій Степанович постійно друкувався в районній газеті, отож в день його 90-річчя співробітниця газети взяла в нього інтерв'ю. І от що вона тоді писала: Юрій Степанович зберіг до таких поважних літ чудову пам'ять, розповідав про події давно минулі, але як тільки запитання стосувались його особисто — говорити не хотів. Був він людиною стриманою, афішувати себе не любив, тому й автобіографію написав скупо. Юрій Степанович був не з тих, що розштовхують ліктями інших, щоб самому пролізти вперед. Це був справжній старий інтелігент. Але жити треба, і от коли в тебе в анкетах приязливо допитують, «хто твій батько? хто твоя мати? чим займалися до революції?», відповідає так: батьки мої були віруючі, відзначали релігійні свята, особливо в період сонцевороту. Розумій, як знаєш, Юрію Степановичу було властиве своєрідне почуття гумору. А означало це те, що його батько — священник Покровської церкви (помер у 1886 році). До речі, Виноградські були почесними громадянами Сосниці.

Працював Юрій Степанович для науки, з ранньої весни до пізньої осені досліджував стоянки неоліту, бронзи, древньоруські городища і т. п. Звіти про результати своєї роботи надсилав до Академії наук, а якщо траплялося щось надзвичайне, то тут як тут з'являвся археолог Рудинський або ще хто, і вони працювали разом. Так, наприклад, було в Погорільцях. Але хотілось йому, щоб і земляки краще знали історію рідного краю, отож із пресою нашою співпрацював. А час був та-

кий, що коли ти хочеш розповісти щось про урочище Чепелиху або Білу Кручу, то спочатку мусиш покадити перед іконою Йосипа Віссаріоновича, а тоді вже говори про свої наконечники списів та свердлені сокири — молоти. Треба було дотримуватись лінії, інакше біда.

В силу цих та інших причин, (у Сосниці заборонялося писати про Дорошенка) у свій час Ю. Виноградському не вдалося опублікувати свої невеличкі краєзнавчі розвідки, які публікуємо нижче.

Вуличка імені Горького в Сосниці

Вуличка, про яку йде мова в цій записці, являє собою частину (галузь) вулиці Горького, що перетинає південну територію Сосниці між річкою Убіддю і, так званими, Камінцями (озером). До вулички прилягають п'ять садиб. Але на самій вулиці стоїть лише один будинок, решта будинків володільників садиб відступають від фронту, ховаючись у садах та дворах. Сталося так завдяки, так би мовити, історичним обставинам в цій місцевості. Справа в тому, що в XVII ст. зазначені садиби з частиною сусідніх садиб являли собою одне ціле господарство, яке, як показує грамота 1690 року, належало сосницькому сотнику Андрію Дорошенку.

У грамоті 1690 року, між іншим, згадується «огород з садом под Сосницею меж проварами», тобто, між пивоварнями («Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка». «Чернигов, 1908 г. стр. 621—623»). Залишки пивоварень ще недавно можна було бачити понад річкою Убіддю. Що ж до саду, який саджено, мабуть, для Петра Дорошенка, то кілька дерев його збереглося навдивовижку довго. Автор цієї записки на початку 20 століття бачив яблуню гігантської товщини в садибі А. Кобця (подібної ніхто не бачив) і таку ж грушу в садибі Є. І. Сахновської, близько теперішніх воріт І. Ф. Дяченка. Можливо, що ці дерева не були щеплені, але вони і не були дичками.

Вуличка, або, як казали давніше «юлочка», оскільки знаємо, була значно вужча, ніж тепер. Власне кажучи, це була межа між двома володіннями, до яких належала частина луку. Стара людина на прізвище Гальмаз (Колінько) на початку XX ст. говорив автору записки, що колишніми володільцями цієї місцевості були: Дорошенки — Прощенки — Шафонські — Шепетковський — Бордонос. Але два останні володіли лише частинами одного, колись великого, господарства. За їхнє життя частиною цього господарства володіли Сахновські, а частиною, од Дорошенкової вулиці, володіли Шатинські (ця частина дісталася Кобцю через шлюб з Шатинською). Отже, все це було вже після розділу великого господарства, який, можна гадати з оповідань Кобця (і на підставі актів), відбувся в 30-х роках XIX ст.

Межа стала вуличкою, а на лузі вона продовжувалась ровом, який ще недавно був ясно виден, а наприкінці XIX ст. можна було бачити залишки плетня коло рову та вербу на одному з пастовників (останніх було два).

Старовинний будинок одного з Дорошенків стояв до його пожежі, приблизно в 1890 р. в садибі Сахновських, де тепер оселився С. П. Клименко, а другий будинок XVIII ст. — в садибі Виноградських, близько теперішнього будинку. Він був розібраний, як ветхий. Частина володіння Дорошенка при його будинку, що згорів, ввійшла в склад домоволодіння І. Ф. Дяченка. Про цей будинок, як «Дорошенківський», часто говорила А. А. Іншенецька, а про другий будинок у садибі Виноградських розповідав Бордонос.

Дорошенки (потомки Андрія) виїхали з Сосниці, мабуть, у першій половині XIX ст. Серед них був учасник війни 1812 року.

Красна Гора

На відстані 1,5 кілометра на південь від Сосниці, на лузі, є підвищення, яке має назву Красна Гора. Слово «красна» значить тут красава, гарна, хороша.

Як свідчать знахідки уламків череп'яного посуду з відповідними візерунками та кремінні ножі, скребки й т. і., люди користувались цим підвищенням за часів культури бронзи, близько 3000 років тому. Потім воно прислугувалось стародавнім слов'янам під час святкування ними весняного свята так зв. «Красної Горки».

У підніжжі цього підвищення красиве озеро Церковне дає початок річечки, притоки р. Чепелихи. Стародавні слов'яни обожували річки, гаї, джерела, а над джерелами становили зруби з дашком та інші споруди. Що так і тут було, про це промовляє назва річечки Віжівка (в XVII ст. писали Віежовка з так званим «ять», що потім перейшов в «і»). Слово Вежа значить башта. Ясно, що там, де витікає з озера Віжівка (у нас кажуть Вижівка), стояв високий зруб. Колись цей зруб перетворили на капличку, а, як капличка звалилась, постала легенда, що озеро з'явилось на місці церковки, і на Великдень можна почути дзвони тієї церкви, притуливши до землі вухо. «Церковище» згадується в акті 1684 р.

Дехто припускає думку, що Красну Гору насипали люди під час якоїсь війни. Думка помилкова. Не підлягає сумніву, що Красна Гора, Чашівська гора, підвищення с. Мале Устя, Дуброва в х. Синютині, озеро Церковище, Ковбані на лузі — все це утвори льодовика, якого води заповнювали долини рік Десни та Сейма й текли навіть по високому полю.



БОЙКО Олександр Дмитрович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Ніжинського педагогічного інституту ім. М. Гоголя, автор підручника «Історія України у ХХ столітті (20-ті — 90-ті роки)» (1994 р.).

ОХРІМЕНКО Павло Павлович — доктор філологічних наук, член Спілки письменників України. Автор більше десяти книг, посібників з літератури, фольклору, історії письменності. Проживає в Сумах.

КАРНАБЕД Андрій Антонович — краєзнавець, кандидат архітектури, член-кореспондент Української академії архітектури, проживає в Чернігові.

ЗАДКО Володимир Петрович — краєзнавець. Автор численних розвідок, надрукованих у пресі України та Канади. Проживає в Батурині.

МИЦИК Юрій Андрійович — доктор історичних наук, завідувачий Дніпропетровським відділенням інституту археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України. Проживає в Дніпропетровську.

СИТИЙ Ігор Михайлович — провідний науковий співробітник Чернігівського історичного музею.

ПАВЛЕНКО Сергій Олегович — головний редактор журналу «Сіверянський літопис», заслужений журналіст України, автор книг «Загибель Батурина 2 листопада 1708 р.» (1994) та «Опозиція на Чернігівщині: 1944 — 1990 р.р.». Проживає в Чернігові.

ПРОВОЗІН Павло Володимирович — головний науковий співробітник краєзнавчого відділу музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім» (м. Новгород-Сіверський)

ТОМІЛОВИЧ Людмила Вадимівна — старший науковий співробітник Білоцерківського краєзнавчого музею, аспірантка КДУ ім. Т. Шевченка. Проживає у Білій Церкві.

ЯРОВИЙ Олександр Степанович — аспірант кафедри теорії літератури філфаку Київського університету, лауреат Всеукраїнського поетичного конкурсу «Гранослов» (1994).

ГУРЕЦЬ Микола Петрович — старший викладач Глухівського педінституту (м. Глухів Сумської області).

ПОЛОВНИКОВА Світлана Олександрівна — зав. відділом Чернігівського історичного музею.

РОСТОВСЬКА Ольга Василівна — кандидат історичних наук, викладач Ніжинського педінституту.

РОДІН Сергій Миколайович — заступник голови Ніжинської міськради.

ДМИТРІЄНКО Сергій Володимирович — аспірант кафедри історії України Чернігівського педінституту.

ЛУК'ЯНЕНКО Левко Григорович — народний депутат України, автор книг «Не дам загинуть Україні!», «Вірую в бога і в Україну» та інших. Проживає під Києвом.

СИМОНЕНКО Володимир Іванович — старший науковий співробітник філіалу Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині.

ТКАЧЕНКО Володимир Юхимович — викладач агротехнічного коледжу ім. С. Ковпака. Проживає в Глухові.

РАЛЬЧЕНКО Ірина Григорівна — редактор радіо міської телерадіостанції «Новий Чернігів».

БОЖОК Віктор Миколайович — лауреат республіканської премії «Золоте перо», співробітник районної газети «Маяк». Проживає в Корюківці.

СКАКУН Віктор Панасович — член Спілки журналістів (м. Суми).

КАГАНОВА Ірина Яківна — бібліограф-краєзнавець Чернігівської обласної універсальної бібліотеки ім. В. Г. Короленка.

ПРОЦЕНКО Іван Іванович — керівник Борзнянського районного методоб'єднання вчителів історії.

ЧЕРНЯКОВА Ольга Костянтинівна — член Спілки журналістів України. Проживає в Чернігові.

АНДРЕЙКО Алла Миколаївна — бібліограф Чернігівської ОУНБ ім. В. Г. Короленка.

ЕРМАК Володимир Олександрович — старший науковий співробітник музею М. Коцюбинського.

ПОЛЕТУН Ніна Михайлівна — завідувача відділом інформації, публікації та використання документів Держархіву Чернігівської області.

САВЕНОК Владислав Васильович — краєзнавець, оглядач Чернігівського міського телебачення.

ШКВАРЧУК Володимир Михайлович — консультант науково-редакційного підрозділу Чернігівської обласної Ради.

КРАВЧЕНКО Микола Петрович — завідувачий Сосницьким краєзнавчим музеєм ім. Ю. С. Виноградського.